

સ્વરાજ્ય પછી અને ખીજ નવલીકાઓ.

પ્રકાશક :
નંદલાલ યુનીલાલ બોડીવાળા.

‘ સંદેશ ’ ઓફીસ,
સેન્ટ્રલ બેંક બીલ્ડીંગ

ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ.

કિંમત ૦—૬—૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૬૨૭૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રમણજી પદ્મી રમણજી
જનમલિડાઓ

વિષય ક્ર- : ૩૨૧

“સંદેશ” ગ્રંથાવલી.

પુષ્પ બીજી.

સ્વરાજ્ય પછી
અને
બીજી નવલીકાઓ

પ્રકાશક :

નંદલાલ યુનીલાલ બોડીવાળા

‘સંદેશ’ ઓફીસ,

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ.

કિંમત ૦—૬—૦

મુદ્રક :

નંદલાલ ચુનીલાલ ખેડીવાળા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૬૨૭૩

આવૃત્તિ પહેલી.]

[પ્રત ૧૦૦૦.

મુદ્રણસ્થાન :

શ્રી સરસ્વતી પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સ,

સેન્ટ્રલ બેંક બીલ્ડીંગ

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ.

આભાર.

સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં કંઈક ફાળો આપવાના ઉદ્દેશથી, સસ્તી કિમતે ઉપયોગી પુસ્તકો સમયાનુસાર પ્રગટ કરવાની એક યોજના “સંદેશ” તરફથી યોજવામાં આવેલી છે, આ યોજના મુજબ “સંદેશ” ગ્રંથાવલીનાં બીજા પુણ્ય તરીકે આ નવલીકાઓનો સંગ્રહ પ્રગટ કરતાં અમને અત્યંત આનંદ થાય છે.

જીવનમાં ઉન્નત ભાવનાઓ પ્રેરે, તેવી નવલીકાઓની આજે જરૂર છે, એવીજ ભાવનાથી આ સંગ્રહ પ્રગટ કરવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આ સંગ્રહ પ્રગટ કરવામાં જે જે લેખક મિત્રોની નવલીકાઓનો ઉપયોગ થયો છે તે સહુનો અમે આ સ્થળે આભાર માનીએ છીએ આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કરવામાં આવેલી વાર્તાઓ પૈકી કેટલીક વાર્તાઓ અમારા પત્રના દિપોત્સવી અંકોમાં પ્રગટ થયેલી છે. એ શાબ્દિક આભાર નથી પરંતુ અંતરનો સહભાવ પણ તે સાથે ગુંથાયેલો છે.

પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી નવલીકાઓ, ગુજરાતમાં નવલીકાઓ અને વાર્તાઓનો જે શોખ દિન પ્રતિદિન વધતો જાય છે તે જોતાં આદરને પાત્ર નિવડશે એવી આશા અસ્થાને નહિં ગણાય.

સેન્ટ્રલ બેંક બીલ્ડીંગ
અમદાવાદ.

}

નમ્ર સેવક
નંદલાલ ચુનીલાલ બોડીવાળા.

વિષય-સૂચી

અનુક્રમ.	લેખ.	પાનું.
૧	સ્વરાજ્ય પછી . . .	૧
૨	હરદ્વારનો સંન્યાસી . . .	૧૭
૩	ગીધા કાકાનું ગ્રેમ દર્દ . . .	૨૯
૪	પરિવર્તન . . .	૪૧
૫	આશા ગાંડી . . .	૫૧
૬	ખાજી હારી ખેડો . . .	૬૫
૭	ડોક્ટરનો દસ્તાવેજ . . .	૭૨
૮	બલિદાન . . .	૮૬
૯	પ્રણય અને પશ્ચાતાપ . . .	૧૧૩
૧૦	ઓરમાન માતા . . .	૧૨૮
૧૧	સ્વર્ગને પંથે . . .	૧૪૫

સ્વરાજ પદ્ધતી

રાત્રી અંધારી ને ગગનમાં વાદળાં,
તિમિર પર તિમિરના ઓઘ છાયા.

લગભગ ત્રણ વરસ થયાં. ભારતમાં ભારતીયોનેજ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થપાયું છે. રાજકીય અને સામાજિક અનેક સુધારાના ખીલો ધારાસભામાંથી પસાર થઈ ગયાં છે. રાજ્યતંત્રકીય એનો અમલ પણ ઠીક ઠીક ઉત્સાહથી કરાવવામાં આવ્યો છે. અને આવા સુધારાઓના હિમાયત અને વિરોધી એવા જે એ પક્ષો હોય છે તેમાં આઘાત પ્રત્યાઘાતનો ચિર પરિચિત નિયમ પણ અપવાદ વિના જેવોને તેવોજ જળવાયો છે. જીવન વ્યાપારને સાર સનાતન યુદ્ધ ચાલે છે તે જેવું બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની ધુસરી હેઠળ હિંદુ જ્યારે કચરાતું હતું ને ચાલતું તેવુંજ અત્યારે પણ ચાલી રહેલું છે.

પણ આજે દરેક હિંદીના મુખ ઉપર એક અજબ ચૈતન્યની આભા જણાય છે. તેમાં આત્મ ગૌરવની ઉડી છાયા પડેલી છે અને સંસાર રમત રમતા એ ખેલાડીઓમાં કંઈ ઓરજ બહાદુરીની છટા જોવામાં આવે છે. પોતાના પ્રતિસ્પર્ધિને કાંઈ કમરની નીચે ધા કરી

હરવાવાની વૃત્તિ નથી રાખતું. યુદ્ધની મર્યાદા જાળવતાં હરવામાં પણ તેમને આનંદ આવે છે. ગુરૂમો શિષ્ય અને પુત્રોને હાથે પરાજય પામવામાં પણ એટલોજ આનંદ માને છે; જેટલો કે તેમણે સંસારમાં પ્રથમ સફળતા મેળવતાં અનુભવેલો.

એવા એ કાળની આ કથા છે. રાત્રીના દસ વાગ્યા છે છતાં અંધારાનો કંઈ પાર નથી, અંધારીયાના દિવસો અને તેમણે આકાશ વાદળથી ધનધોર જીવાઈ ગયેલું. વરસાદ પણ થોડો પડી ગયેલો. વિજળીના ચમકારાની મદદ વગર એક પગલું પણ ભરવું જે વખતે અશક્ય હતું તે વખતે એક નીસેક વરસાનો યુવક પોતાના જૂનાપુરાનાં ખડેર થઈ ગયેલા મકાન આગળ આવ્યો અને દીર્ઘ નિશ્વાસ નાંખી તેના દરવાજા ઉપર તેણે થાપ મારી. અંદરથી કોઈ વાટ જોઈનેજ ઉભું હોય તેમ દરવાજો ઉઘડી ગયો અને એ યુવકને પ્રેમભરી બે મધુરી આંખોયે વધાની લીધી.

યુવક દેખાવડો હતો પરંતુ ચિંતા અને વિવાદની કાળી છાયાથી એનું મુખ ઘેરાયેલું હતું. તેની અને દરવાજો ઉઘાડનાર યુવતીની આંખો મળતાં બંનેના મુખ ઉપર સ્નિગ્ધ હાસ્યની છટા પથરાઈ ગઈ. પરંતુ એ દાણુટી હતી યુવતીએ જાણે કંઈ પુછતી હોય તેમ યુવકના સાંમું જોયું અને યુવક નીચું જોઈ રહ્યો.

તેણે કહ્યું: આજે ત્રણ ત્રણ વરસ થયા હું કંઈક કામ શોધી રહેલો છું પણ હજી મને પેટપુરતું મળે એવી નોકરી પણ ન મળી. આજે તો ગમે તેમ કરીને પણ કોઈક નોકરી શોધી કાઢવાનો નિશ્ચય કરીને નિકળેલો પણ સમૂળગો નિરાશ થઈને આવ્યો છું. હવે આપણું શું થશે તે પણ હું તો કહી શકતો નથી. આપણા પેટને તો પાળવુંજ

પડશે ને? સીવી ગુંથીને તેં અચાર સુધી તો ધર નલાવ્યું છે પણ એ કેટલો વખત ચાલશે ?

‘હશે આજે નોકરી ન મળી તો કાલે મળશે એમ નાલક ચિંતા શીદ કરો દો. ચાલો, ઉઠો થોડું જમી લો. (મંદ હસીને) આજ તો તમે હીક રાક જોવડાવી. વાળુ લગલગ ઠંડુ થઈ જવા આવ્યું છે. ’

‘ના આજે તો મને ભૂખ નથી સતારે જમીશ. આજે આખો દિવસ રખડી રખડીને કંટાળ્યો છું જમવાને સાડાં ડચિજ નથી રહી. ’
‘ના, એમ ન ચાલે; તમે ન ઉઠો તો તમને મારા સમ, થોડું તો ખાવુંજ પડશે !

પત્નીનો આગ્રહ યુવકથી ન ટાંળી શકાયો તે ઉક્રો અને જમવા ખેડો જમતાં જમતાં તેણે કહ્યું.

‘આમ ક્યાં સુધો ચાલશે. મારે તારી મહેનત ઉપર ક્યાં સુધી જીવવું, તને સુખ આપવાનું તો વેગળું રહ્યું પણ તારી મહેનતથી જ હું અત્યારે ધાન ભેગો થાઉં છું. મને જ્યારે આ પિયાર આવે છે ત્યારે ખરેખર શરમ લાગે છે.

તમને શેની શરમ લાગે છે ? આજે સંજોગોને લીધે તમને કંઈ કામ નથી મળતું તે વખતે હું કંઈક થોડી મહેનત કરીને ખરચ ચલાવું છું તેથી ? તમે શું તમારામાં ને મારામાં કંઈ ભેદ માનો છો ? તમે મને તમારો જીવનસાથી નથી ગણતાં ? ધર સંસાર ચલાવવાની જેવી તમારી તેવી મારી ફરજ નથી ?

‘જ્ઞાલી, હું તો એમ કહેવા માગું છું કે મારે તો તને સુખી

કરવી જોઈએ તને જોઈતી વસ્તુ આણી આપવી જોઈએ અને ખાધે પીધે ઓઢવે પહેરવે તું સુખી થાય તેમ કરવું જોઈએ ?

‘સારી વાત, મને ઢીંગલીની માફક સળવવી જોઈએ કે જેથી તમાસી આંખોએ ઠંડક વળે; જેમ કેટલાક પાળનારા પે.તાના પાળેલા કુતરાં બલાડાને પોતાના શોખની ખાતર સરસ ખાવાનું આપે છે તેમ મને પણ તમારે ખાધે પીધે સુખી રાખવી જોઈએ. તમારે મને તમારા વૈભવનું, સત્તાનું પ્રદર્શન બનાવીને ફેરવવી જોઈએ. કેમ એમજને ? સુવર્તી જરા હસી.

ગાંડી, તું આમ વાકું કેમ બોલે છે ? હું તો મારા હૃદયનો બગાડો કાઢું છું અને તને માફ લાગે છે. તું સુખી થાય અને આનંદમાં રહે એમ હું ન ઇચ્છું ?

શા માટે ન ઇચ્છો. તમે જેમ તમારા હૃદયનો કળાપો કાઢો છો તેમ હું પણ મારા હૃદયનો કળાપો કાઢું છું કે મારા પતિ, મારા માસિક મને પોતાનો મિત્ર, શ્રવણસાથી ન ગણતાં પોતાના ભોગનું એક સાધન માને છે. મને ઢીંગલીની માફક ઓઢાડવા પહેરાવવાની હોંશ ધરાવે છે અને પાળેલા જનવરની માફક સાફ ખાવાનું આપવાની ઇચ્છા રાખે છે.

તું આમ રાંદું ન બોલ. આપણા મનલાયક મને નોકરી ન મળી એટલે પછી આજે તો મેં વિચાર કર્યો, કે આમ તો ધરવું નહીં. નહિ અને તું ક્યાં સુધી સહન કરીશ, અર્થાત્ તો સરસ એજ છે કે મેં ટ્રેસ્ટર કાપડના એજન્ટ મિ. બોલે મને રૂ. ૨૫૦ માસિકની નોકરી આપવાનું જણાવ્યું છે તેનો મારે સ્વીકાર કરી લેવો. સુખે રોટલો તો ખાવા મળશે અને તાર પણ અન્યારે કરવું પડે છે તેવું વૈતરૂં નહિ કરવું પડે.

‘પુરુષો પોતાથી સહન થતું નથી, કાયર થઈ જાય છે ત્યારે પોતે તો તે કબૂલ કરતાં નથી, પરંતુ સ્ત્રીનો જ વાંક કાઢે છે. પરણેલો છે માથે સ્ત્રી પડી છે. એટલે આમ કરવું જોઈએ અને એમ કરવું જોઈએ. બિચારી સ્ત્રી; બધા દોષનું મૂળજ એ ને ! કવિ કાળીદાસ ભવભૂતિ અને સંત તુલસીદાસે પણ એની સાક્ષી પૂરી છે ખરું ?

ના, એમ નથી. તું ક્યાં મારે માથે પડી છે. આજ કેટલોયે વખત થયો તું જ ધરનો ખરચ નભાવે છે પણ એ સ્થિતિ મારાથી જ સહન નથી થતી. હું જ કંટાળ્યો છું એટલે એવા નિશ્ચય પર આવ્યો છું. અને હવે ક્યાં સ્વરાજની લડત રડી છે. અત્યારે તો હિંદી સરકારે ધરદેશી કાપડ ઉપર સારી રીતે જકાત વધારી દીધી છે. પણ મેં એસ્ટર કાપડ હજી ઉપડે છે ખરું. કેટલાયે શોખીનોને તેના વગર ચાલતું નથી. અને એનો કંઈક પ્રચાર કરનારા હોય તો પ્રમાણમાં ડીક ખપે, એટલે આ લોકો પ્રયત્ન કરે છે. જે શોખીનો હજી એ કાપડનો ઉપયોગ કરે છે તેમને તો આપણે અટકાવી શકવાના નથી તો પછી એમાંથી મારા જેવાને કોઈને રોજી મળે તો શું ખોદું ?

‘તમે ન્યાયશાસ્ત્ર તો ઘણું સારું ભણ્યા લાગે છે ? એક દિવસ તમે પોતે જ મને સમજાવતા હતા કે વિદેશી વસ્ત્રના શોખે અને મોહે દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે. એનો ત્યાગ સ્વરાજ્ય મેળવવા માટે જેટલો આવશ્યક છે તેટલો તે ટકાવવા સારું પણ આવશ્યક છે. પણ આજે તો તમે ૧૯૩૦ માં કોલેજીયનો કરતા તેની દલીલો કરો છો.

એમાં દલીલ જેવું શું છે ? વાત સાચી નથી ? વિદેશી કાપડ નહિ જેવુંજ આવે છે એ ખરું પણ એ કંઈ સદંતર બંધ તો નથી જ થયું. અને જે કંઈ થોડું ઘણું આવે છે તેને આપણે અટકાવી

શકીશું એવી કંઈ આશા પણ નથી. અને હવે તો સ્વરાજ છે એટલે સ્વરાજ સરકાર એની આયાત ઉપર અંકુશ તો રાખશે જ—અને તેથી જ હું કહું છું કે હવે વિદેશી કપડાથી કશું બહીયા જેવું નથી.

એમજ તમે એને પાછી પ્રતિષ્ઠા આપવા માગો છો. અને સ્વરાજ સરકારનું કામ વધારવા અને મુશ્કેલ કરવા માગો છો એમને? ભાવનાશ્રાળી અને લોકોનો જેમનામાં વિશ્વાસ છે એવા જ્યારે પાટા પરથી ઉતરીને આચરણ કરે, તો પછી સાધારણ લોકોનું શું થાય? મહાજનો એન ગત: સપન્થ: એ બિચારા તો એજ રસ્તે વળવાનાને! ખાદી મોંઘી પડતી હતી છતાં લોકો ૧૯૩૦ માં તે ખરીદતા અને પહેરતા શા માટે તેની પાછળ ત્યાગ, દેશસેવા અને ગાંધીજી જેવા તપના શીલવાળા મહાત્માની પ્રતિષ્ઠા હતી. ૧૯૩૦ માં જ એક વખતે અસહકાર યુદ્ધમાં મહાન સ્તંભ ગણાયે એક પ્રાંતની સરમુખત્યારી આપેડી તે આજે આવા ત્યાગ્ય ધંધામાં પડવાની વાત કરે એ કેટલું શોચનીય ગણાય. પણ તમે જાણો છો ને એ પહેરે બરવાના કામમાં હું એક વખત આગેવાન બની હતી આજે તમારી ચોકી કરવી એ કંઈ મને બહુ ભારે નહિ પડે, યુવતી મંદ હસી.

યુવક પત્નીની દલીલોથી હાર્યો કે તેની પાછલી ધમકીથી કે તેના મંદ હાસ્યથી એ કાણ કહી શકે. તેણે કશા ઉત્તર આપ્યો નહિ તેના મુખ ઉપર તેની મુંઝણ તેવીને તેવીજ કાયમ છે એમ દેખાતું હતું. થોડીવારે તે બોલ્યો:—

જ્ઞાલી તારી સજાહ વગર હું કાંઈ પણ પગલું નહિ ભરું એની હું તને ખાતરી આપું છું. અત્યારે મારા મગજનું ટેકાણું નથી. મને બધેજ અંધકાર—અંધકાર લાગે છે. હું પુરૂષ છું અને મારે પુરૂષાઈ

કરવો જોઈએ તને સુખી કરવી જોઈએ વગેરે વિચારો તો મને આવેજ છે. બીજી તરફ મને યોગ્ય ધંધો મળતો નથી. આથી માંડે પુરૂષ તરીકેનું અભિમાન હણાય છે અને એ હું સહન નથી કરી શકતો. જ્યાં નજર નાંખું છું ત્યાં બધેજ મને અંધકાર જેવુંજ લાગે છે, ક્યાંથીયે મને પ્રકાશની આશા નથી. ગાંધીજી તો અંતરા મા જે કહે તે કરવાનું કહે છે. પણ મને તો ત્યાં પણ પ્રકાશ નહિ મળશે. મારા અંતરમાં ઉડા ઉતરે છું ત્યાં મને તો માંડે અભિમાન જોડેલું દેખાય છે. મારી શુદ્ધિના બળે હું જે અભિપ્રાય માગું છું, તેની તે હા પાડી દે છે. મને એકે રસ્તો સૂઝતો નથી. તું ન હોત, તારો નિસ્વાર્થ પ્રેમ જો માંડે રક્ષણ ન કરતો હોત તો આટલે તો મેં ક્યારનીયે આત્મહત્યા કરી લીધી હોત અથવા એવે રસ્તે ચાલ્યો ગયો હોત કે હું કાંઈને મોહું દેખાડવાને લાયક ન રહ્યો હોત !

યુવકે પોતાના હાથ લીધેલો કાળીયો થાળીમાંજ પાછો નાંખી દીધો અને હાથ ઘોઈ નાંખ્યા. યુવતીએ યુવકની પથારી તૈયાર કરી રાખી હતી. તે તેને ત્યાં લઇ ગઇ અને યુવક સૂતો એટલે તેનું માથું ઢાળતી તે પાસે બેઠી યુવતીએ કહ્યું:-

‘હવે તમે સુઇ જાઓ. કશી ચિંતા ન કરતા, આપણું તો નભેજ છે તેમ નભશે. ધીરજ રાખશું તો આપણાંયે સારા દિવસો આવશે !’

યુવક કંઈ બોલવા જતો હતો તેની પત્નીએ તેને રોક્યો, ‘તમે સુઇ જાઓ. હવે હું તમને બોલવા દેવાની જ નથી’ અને સાચેજ યુવક થોડી વારમાં ઉઠી ગયો અને સ્વપ્ન સૃષ્ટિમાં વિચારવા લાગ્યો. એ સ્વપ્નમાં કેવાં હશે તે વાચકજી કહી શકશે.

સેવાધર્મ પરમગહનો યોગિનામધ્યગમ્યઃ ।

ખીજે દિવસે સ્થવારે નારતો કરાવીને યુવતીએ પતિને ધધો શોધવા સારુ વિદાય કર્યા. સાંજે એ પાછો આવે ત્યાં સુધીમાં એણે કેટલુંક સીવવા ગૂંથવાનું કાવી મૂકેલું તે તૈયાર કરવાનું હતું અને તેથી તે કામમાં વળગી. યુવક બપોરે જમવા આવતો નહિ એટલે યુવતીને પણ બપોરના ખાવાની કશી ચિંતા ન હતી. યુવતીનું નામ સરલા હતું. મહોલ્લામાં સ્ત્રીઓમાં સારું માન જળવાતું. ધણી પુખ્ત ઉંમરની ઝોકરીઓ એની સલાહ લેવા આવતી અને સરલા પણ તેમને યોગ્ય સલાહ આપી સંતોષતી. એક રીતે સરલા સુખી હતી. પોતાની મહેનતથી તે એટલું કમાતી કે તેથી બે જીવનું પાલન થઈ શકે, અને આ કામમાં અને ધરના કામમાં મળી એને સવારના પાંચ વાગ્યાથી તે રાતના દસ વાગ્યા સુધી જરાયે વિરામ ન મળતો. પણ એમાં એને અસંતોષ ન હતો. પતિના મુખ ઉપર જ્યારે તે વિપાદની છાયા જોતી ત્યારે એને ચિંતા થતી ખરી. પતિને એ દિલાસો આપતી અને તેમને સુખી કરવાનો પ્રયત્ન કરતી. એનો પતિ એના આ સદ્ગુણોની હમેશાં કદર કરતો.

પણ તેમના પડોશમાં હમણાંજ આવેલા એક અધિકારી રહેતા હતા. પૈસા પાત્ર હતા. તેમનાં પત્ની યમુનાથી સરલાનો આવો આવો પણ વૈભવ સહન થયો નહિ, મહોલ્લાની બધી સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે સરલાનીજ સલાહ લે અને તે આવે, બેસે, વાતો કરે અને એને ત્યાં એ અધિકારીની અને પૈસા પાત્રની સ્ત્રી હોવા છતાં કોઈ આવે નહિ એ એનાથી કેમ સહન થાય ? એણે સરલાની નિંદા

કરવા માંડી. પણ મહોક્ષામાં સરલા વિષે બધાને જ માન એટલે એનો એ પાસો ફેગટ ગયો. આજે એણે પોતાના ઘરનો બધો કચરો સરલાના આંગણા આગળ નાંખેલો અને ત્યાંજ પોતાના નાના કીકને ઝાડે ફરવા પણ બેસાડ્યો. સરલાએ એ જાતે જ બધું કશુંયે બોલ્યા વગર સાફ કરી નાંખ્યું. આમ યમુનાની દાઝ વધી અને તેણે બારણે નીકળીને બોલવા માંડ્યું.

‘બાપ, જોયું લોકોને કેવુંક અભિમાન હશે ? થોડું ભણ્યા એટલે ચીત્તાવલાપણું તો આવે જ ને ! અને તેમાંયે આ મહોક્ષાની બાઈઓએ બધીઓએ મળીને બાને ફટવી મૂક્યાં છે ! જરાક કચરો તેમ પડી ગયો તેમાં થયું શું ? હંમેશાં વાળનાર આવત ને સાફ કરી જાત, અને છોકરાં તો શેનાં ગમે ? કોઈ દિવસ પ્રસવની પીડા જાણી હોય ત્યારે ને ?

યમુનાએ તો આમ જ બોલવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. સરલા કશું બોલી નહિ. પણ તે દિવસથી યમુનાએ કચરો સરલાના આંગણામાં નાંખવાનો બંધ કર્યો હશે એમ કોઈ ન માને : એ કચરો તો રોજ તે તરફ જ નાંખાતો અને સરલા રોજ તે સાફ કરતી.

મહોક્ષાની સ્ત્રીઓ આ બધું જોયાં કરતી. કેટલાકને ખાનો ત્રાસ છુટતો. પણ જ્યારે સરલા જ કશું બોલે નહિ તો બીજું કોઈ શું બોલે ? પણ યમુનાએ તો પોતાનું કામ ચાલું જ રાખ્યું, રોજ કંઈ ને કંઈ પજવણી કરવી. સરલાનો સ્વચ્છતાનો આગ્રહ યમુનાને ટાપટીપ અને નખરાં લાગતાં : સરલા કશું પણ બોલ્યા ચાલ્યા વગર બીજાએ નાંખેલો કચરો પોતાના આંગણામાંથી વાળી નાખે ત્યારે તે યમુનાને આગેવાનીનો દંભ લાગતો. આમ દરેક આબતમાં તે કંઈ ને

કંઈ અવળો અર્થ કરીને સરલાને પજવતી પણ સરલા કોઈ દિવસ યમુના સામે બોલી નથી. કોઈએ જ્યારે સરલાને સલાહ આપી કે 'તું આ બધું કેમ સહન કરે છે ? અમે બધા તારા પક્ષમાં છીએ એ કચરો બધો તારા આંગણમાં નાખે છે, તેમ તું પણ તારો કચરો એના આંગણમાં કાઢ ને !' પણ સરલા તેના જવાબ આપતી "આપણાથી એ ન થાય. સ્વરાજનો અર્થ જ એ છે કે આપણે આપણી જવાબદારી સમજીએ અને સ્વદેશીનો અર્થ એ છે કે આપણે આપણા પડોશીનો વિચાર કરીએ. આપણું કોઈ કામ એવું ન હોય કે જેથી આપણા પડોશીને કષ્ટ થાય એ જોવું જોઈએ. સિદ્ધાન્તની ખાતર કોઈને કંઈ કષ્ટ થાય તો તે વાત જુદી છે. પણ આમાં એવું શું છે ? એ પણ ધીરેધીરે સમજશે.'

x

x

x

x

સરલાના પતિને હજી કશી નોકરી મળી નથી. રોજ તે રખડી રખડીને આવે છે, પણ તે નિરાશ થઈને એનું મગજ પણ અત્યારે લગલગ બેબાકળું જેવું થઈ ગયું છે. એને લાંબા વિચારો નથી સુઝતા. સરલાના આગ્રહને વશ થઈને એણે મી. બોલની માગણીને અસ્વીકાર કર્યો છે. હમેશાં વિચારને વિચારજ કર્યા કરવાની હવે એને ટેવ પડી ગઈ છે અને તે રોજ સુકાતો જાય છે. આવી એની દુર્બળ મનોદશા થઈ પડી છે.

મનહરલાલની આવી મનોદશા વિષે યમુના પૂરેપૂરી જાણકાર છે. તે તેના ઘરની રજે રજ સ્થિતિથી વાકેફાર છે. તેણે મનહરલાલની દુર્બળ મનોદશાનો લાલ લેવાનો વિચાર કર્યો. મનહરલાલ સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ તો પડોસી હોવાથી તેને બહુ વખત

મળતો. આવા એક પ્રસંગે તેણે મનહરલાલના પુરૂષપણા ઉપર હુમલો કર્યો: તમે પુરૂષો કંઈ સમજતા નથી. સ્ત્રીઓને તો અમે સ્ત્રીઓજ ઓળખી શકીએ. તમે તો આખો દિવસ ફ્યા ફરો છો અને રાત્રે મોડા ઘેર આવો છો, પણ સરલા આખો દિવસ શું કરે છે એના કંઈ ખ્યાલ રાખો છો ખરા? ઘર ખરચની ચિંતા તમારે નથી કરવી પડતી એટલે શું તમે જીવ્યા એમ માનો છો. તમે તો આખો દિવસ ચિંતાતુર દેખાઓ અને સૂકતા જાઓ છો. પણ સરલા રોજ પટીયાં પાડીને માથું ઓળે, એકદમ બગલાની પાંખ જેવા સફેદ સાલ્સો પહેરી ફરે, એ બધું કાને સાર કરે છે એજ હું તો સમજી શકતા નથી.

મનહરલાલ પુરૂષ હતો. પુરૂષો સ્ત્રીઓ કરતાં પણ આવી બાબતોમાં વધારે વહેમી હોય છે. તેઓ પોતાની સ્ત્રી ઉપરનો પોતાનો માલિકી હક ભૂલી શકતા નથી. અને હમણાં હમણાં તો મનહરલાલનું મગજ પણ રહેજ રિથર ન મળે, એટલે યમુનાના આટલા શબ્દો એના મનમાં ઝેર ફેલાવવા માટે બસ થઈ ગયા. એને શંકા ગઈ કે સાચેજ આમાં કંઈ ભેદ તો નથી. આજ ત્રણ ત્રણ વરસ થયાં એ ઘરનું ખરચ નભાવે છે. સીવવા ગૂંચવામાં એટલું તો એ શું કમાઈ લેતી હશે. અને એના વાળ કપડાં વગેરે બધું રાખે છે તો ટાપટીપથી મારે એની તપાસ કરવી જોઈએ.

મનહરલાલના મગજમાં આ ભૂત ભરાયું સારથી તો એ વિશેષ ઉદાસીન રહેવા લાગ્યો. કંઈક વિચારવાયું જેવું પણ થતું હોય એમ જણાવા લાગ્યું. સરલાએ ઘણીએ વખત આજીજ કરી કરીને પૂછ્યું પણ કંઈ ઉત્તર મળ્યો નહિ. સરલા પણ શું કરી શકે તે મુંઝાઈ પણ મનહરલાલે તેને તેના મનનો વહેમ નીકળવા દીધો નહિ.

હમણાં હમણાં કેટલોક વખત થયાં એ ઓચિંતો કેટલીયે વખત
 ઘેર આવી જતો. પણ ચમુનાની વાતને ટેકા આપે એવું કશું તેને ન
 અળતું છતાં, તે મનમાંથી વહેમ ન કાઢી શક્યો તે નજ કાઢી શક્યો.

* * * *

આજે સરલાનો ભાઈ સરલાને મળવા આવ્યો હતો. બંને
 ભાઈ-બહેન ઘણે વખતે મળ્યાં એટલે ખૂબ રાજી થયાં હતાં અને
 સરલા પોતાના પીયેરની વાતો અને પોતાના ભત્રીજાઓના ખેલવાડ
 યાદ કરી કરીને હસતી હતી. ચમુનાએ સરલાના ભાઈને કોઈ દિવસ
 જોયેલો નહિ એટલે એ શું ચાલે છે એ જોવાનો તે પ્રયત્ન કરતી
 હતી અને આ તરફથી મનહરલાલનું આવડું થયું. મનહરલાલે
 ચમુનાને જોઈ તેણે એ પણ જાણી લીધું કે, કોઈ પુરૂષ ઘરમાં છે.
 તેને પોતાનો વહેમ પ્રત્યક્ષ થતો દેખાયો. મગજ ઉપર લોહી દોડી
 જવા લાગ્યું અને તેણે ભારે પગે પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ
 જ્યાં ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે કે તેણે પોતાના સાળાને પોતાને આવકાર
 આપતો જોયો. એ જોઈને તો મનહરલાલ ખૂબ ભેંકા પડ્યો. કેટલાયે
 વખતની મગજની દુર્બળતા હતી જ. તેમાં તે જુદી જ ધુન લઈને
 ઘરમાં આવતો હતો અને ઘરમાં તો તેથી કંઈ જુદું જ આવ્યું.
 તેનાથી પણ આ વખતે સરલાની નિર્દોષતા સહન ન થઈ. તેને જે
 આઘાત લાગ્યો તેથી તે મૂર્છાવશ થઈને પડ્યો.

સરલાએ અને તેના ભાઈએ મળીને તેને ખાટલામાં સવાડ્યો.
 મનહરલાલ મૂર્છામાંથી જાગ્યો પણ તેનું મગજ ઠેકાણે ન હતું. તે
 ગાડો થઈ ગયો હતો અને પથારી વશ હતો. તે શું કરે છે અને શું
 બોલે છે તેનું તેને જ્ઞાન ન હતું. ડાકટરોને ચિકિત્સા માટે સરલાનો

ભાઈ તેડી બાવ્યો. ડાક્ટરોએ તપાસીને Melancholia વિચાર વાયુમાંથી આવેલું માંડપણ તેને દરાવ્યું અને તેની દવા કરવા માંડી.

*

*

*

*

ભગભમ ચાર મહિના સુધી દવા અને શુશ્રુષા કરી ત્યારે મનહરલાલનું શરીર ઠેકાણે આવ્યું. મગજમાં તો હજી પણ કંઈક આમી રહી ગયેલી પણ તે નહિંજ જેવી. પણ એ ચાર મહિનામાં સરલાએ શું શું વેઠ્યું તેની કલ્પના કેમ કરી શકાય. મનહરલાલ પોતાના ગાંડપણમાં પેલો પોતાનો વહેમ અને તેના મૂળમાં યમુના હતી તે બધું કહી ગયેલા. સરલાને તે સાંભળીને ઘણો આઘાત થયો. પણ યમુના ઉપર તેને જરા પણ રોષ ન આવ્યો. પતિની શુશ્રુષા કરવી, દવા દારના ખરચ માટે અને ધરના નભાવ માટે પૈસા પણ જોઈએ. એટલે સીવવા ગુંથવાનું કામ પણ હમણાં તેને રાતના બાર બાર વાગે ખેસીને પણ કરવું પડતું; અને તેમાં યમુનાની પજવણી તો ચાલતીજ હતી. ને પડોસી તરીકે તેને મદદ કરવાને બદલે તેનું કામ વધારતી, પણ સરલા બધુંજ સહન કરતી. કેટલીક વખત તો પૈસા ન હોવાને લીધે એને ભૂખે દિવસ કાઢવા પડતા. આ બધાને પરિણામે એના શરીરને ક્ષય લાગ્યો હતો. પણ તે જીવે કાણ તેની દરકાર કાણ કરે? જે દિવસે મનહરલાલ સાંજે થઈને દેખ્યો તેજ દિવસે રાતના સરલાના ટાંટીયા ભાંગી પડ્યા અને તે ખાટલાવશ થઈ પડી. મનહરલાલ ગભરાયો પણ તે સરલાને બહુ મદદ કરી શકે તેમ ન હતું. છતાં તેણે હિંમત એકઠી કરી તેની શુશ્રુષા કરવા માંડી. પોતાના એક મિત્ર પાસેથી થોડા પૈસા લાવીને ખરચ નભાવવો હતો. પણ સરલાની ખીમારી જીવલેણ નીકળશે એવો તેને ખ્યાલ ન હતો.

તેણે સરકારી ખાતામાં એક સારા પગારની નોકરી ખાલી પડી હતી તેને સારા પોતાની યોગ્યતા જણાવી. અરજી કરી હતી. હજી તેના જવાબ ન હતો આવ્યો, પણ જે અધિકારીની પાસે એ અરજીનો નિકાલ થવાનો હતો તે, મનહરલાલની યોગ્યતા સારી પેઠે જાણતો હતો. એટલે આ વખતે મનહરલાલને એ જગ્યા મળશે એવી એના મિત્રોમાં ચર્ચા ચાલતી હતી.

સરલાની તખીયત તો દિવસે દિવસે વગડતી ચાલી. સરલાના સુખ ઉપર આટલી માંદગી હોવા છતાં આત્મસંતોષની છાપ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. આજે સવારે યમુનાએ આવીને એની મારી માગી હતી અને કહ્યું હતું; 'જેન મેં તને પંજવવામાં કંઈ બાકી નથી રાખી. પણ તોં કોઈ દિવસ રોષ નથી કર્યો. આજે હું તારી પતિસેવાની, લોકસેવાની અને વિનયની કદર કરી શકું છું. હું ઘણી અભિમાની હતી. તોં મારું અભિમાન દૂર કર્યું, મારી આંખો ઉઘાડી નાંખી, ઇશ્વર તને દીર્ઘાયુ કરે, અને સુખના દહાડા તને પણ જોવાના મળશે.'

'જેન આજે તમે આવ્યાં એ સારૂં કર્યું. મેં સુખની આશા નથી રાખી. અને જે સારૂં લાગ્યું તે કરવામાં જ મને સુખ મળ્યું છે, એ સુખ જ મારૂં હૃદય ભરી દેવાને સારૂં બસ હતું. પરિણામનું સુખ કેવું હશે એની મને કલ્પના નથી અને તેથી મને તેની આશા પણ નથી. આજે તો તમે આવ્યા એટલે મને ખૂબ સંતોષ થયો છે નહિ તો મારા મનમાં એટલા કાંટા રહી જાત પણ, આજે મને ખૂબ સંતોષ છે.'

તેજ રાત્રે સરલાએ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો. સરલાનો અંતિ સંસ્કાર કરી આવ્યા પછી મનહરલાલને જે નોકરી માટે તેણે

અરજ કરી હતી ને નોકરી પર હાજર થવાનો હુકમ મળ્યો. તેણે તે વાંચ્યો એક અટહાસ્ય કથુર્ અને ફાડી નાંખ્યો. તે પછી તે કાઠ દિવસ જોવામાં આવ્યો નથી.

મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ.

હરદ્વારનો સન્યાસી.

પ્રયોજક—વકીલ રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર.

(૧)

અમારી પરિક્ષા પુરી થઇ ગઇ હતી એટલે મેં અને હર્ષદ-ભાઈએ થોડો વખત બહાર ગામ જવાનો વિચાર કર્યો. ક્યાં જવું તેની વાટાઘાટ થઇ અને આખરે હરદ્વાર જવાનો વિચાર કર્યો. અમારી સાથે હર્ષદભાઈની નાની બેન સરલા પણ તૈયાર થઈ ગઈ હતી. મારી સાથે એને સારો પરિચય હતો. એ અવિવાહિતા હતી. એની ઉંમર આસરે સત્તર અઠાદ વર્ષની હશે. અમારાં સગાંવહાલામાં ગનેસને વાત ચાલ્યા કરતી હતી કે સરલાનાં લગ્ન મારી સાથે થશે. અમારાં બન્નેનાં મન પણ પરસ્પર મળેલાં હતાં. કેટલીક વાર તો એ મારા પ્રેમને ઉત્તેજિત કરવા મને ચીંટવતી પણ ખરી.

અમે હરદ્વાર ત્યાં સમયે પહોંચી ગયા. લક્ષ્મણજી દંડી હવા જણાતી હતી, ભૂમિ હરીઆળી હરીઆળી લાગતી હતી. અમે જાણે દેવ ભૂમિમાં મુસાફરી કરી રહ્યા હોય તેવું અમને લાન થતું હતું. આ વર્ષે યાત્રાળુઓની ધણી ભીડ હતી. કાંગડીમાં દર વરસની માફક આ વર્ષે પણ જલસો હતો. અમે ત્યાં જવા વિચાર કર્યો. હરદ્વારથી કાંગડી જવા માટે ટાંખા અને બગદ ગાડીઓનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો

હતો. મેં કહ્યું કે સરલાથી નહીં ચલાય માટે એક ટાંગો કરી લઇએ પરંતુ સરલાએ તો એક ટાંગામાં બેસવાની ના પાડી, એણે ચાલવાનું પસંદ કર્યું. એટલે અમારો સામાન અમે બળદ ગાડીમાં ભર્યો અને અમે પણ ચાલતા થયા. ગાડીવાળાએ કહ્યું કે આશુજી, તમે ચાલતા થાવ હું આવું છું. કનખલ મુક્યા પછી અમને રસ્તો જરા કઠણ લાગ્યો. રેતી, કાંકરા અને પથર વાળો રસ્તો હતો અમે બે એક માઇલ ચાલ્યા હોઇશું એટલે સરલા થાકી ગઈ હોય એવું મને જણાયું એટલે મેં કહ્યું “સરલા થાકી ગઈ કે શું?” એણે કહ્યું “ના” મેં કહ્યું ચાલો ડાળી કરી લઇએ પણ એણે એ વાત ન કયુલ કરી, માનીની પોતાની હાર કયુલ કરતી હશે? અડધો માઇલ વધારે ચાલ્યા પછી હું તો બેસી ગયો. મેં કહ્યું કે ભાઈ મને તો થાક લાગ્યો, ભુખ એવી કંકડીને લાગી છે કે ખાધા વગર એક કદમ પણ આપણાથી નહીં ચલાય. હવે સરલાનો વારો આવ્યો. માફ કહેવું સાંભળીને એ તો ખડખડાટ હસી પડી અને કહેવા લાગી “વાહ, હોશીઆરી તો બહુ લગાવતા હતા અને અમ કમ.” મેં મારો પરાજય કયુલ કર્યો અને મનમાં બોલ્યો સરલા મારા આ પરાજયના મર્મને તું શું સમજે? અમે અહીં થોડીવાર થોભ્યા છતાં સામાનથી ભરેલી અમારી ગાડી આવી પહોંચી નહોતી. તેથી અમે તેની રાહ જોતા બેઠા. હવે તો મને ખરેખરી ભુખ લાગી હતી. આમ તેમ નજર દોડાવી તો થોડે દૂર એક પર્ણકુટી જણાઇ. અમે તે તરફ ચાલ્યા. એ પર્ણકુટીમાં એક સન્યાસી મહાત્મા રહેતા હતા. મહાત્માજી દર્બાસન ઉપર ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઈને બેઠા હતા. એ ભવ્ય જણાતા હતા, એમનું શરીર હૃષ્ટ-પુષ્ટ હતું. ઉંચા અને તેજસ્વી હતા. એમની ઉંમર ૨૫-૩૦ થી વધારે નહોતી જણાતી.

થોડીવારે મહાત્માજીએ આંખ ઉઘાડી. અમે એમને નીચા નમીને પ્રણામ કર્યાં. એમણે અતિ પ્રેમથી અમારું સ્વાગત કર્યું. થોડાં તાનં ફળ અને શેકેલા ચણા અમારા આગળ લાવીને એમણે ધરી દીધા. અમે તે આરોગીને અમારી કુધાને શાંત કરી. પછી અમે એમની સાથે વાતો કરવા માંડી. વાતો ઉપરથી જણાયું કે ખીજ સાધુ સન્યાસીઓ કરતાં એ જુદીજ કાઠીના હતા. રાજનીતિ, ધર્મ, સમાજ વિગેરે વિગેરે પ્રશ્નો ઉપર એમના વિચારો અમને સમજવા જેવા લાગ્યા. અમને એમના ઉપર શ્રદ્ધા ચોંટી. પણ મને એની એક વાત ખરેખરી ખુંચવા લાગી. એ વારંવાર મારી સરલા સામું જોયા કરતા હતા એમને સરલા સાથે વાતો કરવાનું બહુ મન હોય એમ મને જણાયું. સરલા જો કાંઈ પ્રશ્ન પુછતી તો તેનો ઉત્તર એ અતિપ્રેમથી આપતા. સરલા પણ જાણે એમને લાંબા વખતથી ઓળખતી હોય તેમ એમની સાથે વાત કરતી હતી તેથી મને જરા ધૃષ્ટિ પણ થઈ આવી. એને ખીયારીને શી ખખર કે સ્ત્રીની દૃષ્ટિની નિર્દોષ રમત એ એના પ્રેમીને હૃદયમાં લાગેલા બાણ જેવી જણાય છે.

અમારો ગાડીવાળો આવ્યો અને અમે સન્યાસીને પ્રણામ કરીને ઉઠ્યા. રાત્રીની જૂર સુધી અમને વળાવા આવ્યા અને પાછાં ફરતાં જરૂર અહીં આવજો એવો અમને એમણે આગ્રહ કર્યો.

(૨)

કાંગડી ખરેખરી પૂણ્ય ભૂમિ છે. મને નાસ્તિકને પણ અહીં આસ્થા ચોંટી. સરલાને પણ સમજાયું કે સાદા જીવનમાં ખરૂં તત્ત્વ રહેલું છે. હર્ષદલાઈ તો લક્ષિત બીના થઈ ગયા. એ કહેવા લાગ્યા. “ જુઓ આનું નામ તે ત્યાગ, આપણી આર્થ સંસ્કૃતિ અહીંજ જણાય

છે, ખરેખર આપણી આર્થ મંસ્કૃતિના આદર્શ અતિ ઉચ્ચ છે.”
 અમે એ રાત ત્યાં રહ્યા. ત્રોળે દીવસે સવારે મારી માતા માંદા થઈ
 ગયાં છે તેવો મને તાર મળ્યો એટલે મારે ગયા વિના છુટકો નહતો.
 હર્ષદભાઈ અને સરલા તો રહ્યાં. હું એકલો નીકળ્યો. રસ્તામાં
 પાછી પેલા સન્યાસીની પર્ણકુટી આવી. અત્યારે સન્યાસી ખ્યાન મગ્ન
 નહોતા. મને જોઈને તરતજ ઉઠ્યા અને આદરપૂર્વક મને એ પર્ણ-
 કુટીમાં લઈ ગયા. હું અંદર જઈને ખેડો છતાં એમની દષ્ટિ તો
 પર્ણકુટીના દ્વાર તરફજ હતી, એ કેદીના આવવાની રાહ જોતા હોય
 એમ જણાયું. હું સમજી ગયો. એમના ઉપર હું પહેલેથીજ ધર્મ્યાને
 લીધે બળી ઉઠેલોતો હતોજ એટલે હું ગતોપીતો થઈને બોલી ઉઠ્યો
 “ મંસારના પદાર્થોથી વિરક્ત થએલા સ્વામીજી, આપ જેની આતુર-
 તાથી રાહ જુવો છો તે મારી સાથે નથી આવી.” મારું આ વાક્ય
 સાંભળીને સન્યાસી શરમાઈ ગયા, બોંદા પડી ગયા, એમના અંતરા-
 ત્માં મારા મર્મ પ્રહારે ઉથલપાથલ કરી મુકી. ચાર પાંચ મીનીટ
 એમનું મન બચકર યાતના ભોગવી રહ્યું હતું. પછી ધીમે રહીને એ
 બોલ્યા “ ભાઈ, તુંયે પુરૂષ છું અને હુંયે પુરૂષ છું. જે તને મારા
 જીવનવૃત્તાંતની ખબર હોત તો તો આ મર્મ વચનોતો પ્રહાર કરવાને
 બદલે તને મારી સહાનુભૂતિ કરવાનું મન થાત.”

સ્વામીજીની મનોદશા દેખીને મને પણ મારા અવિવેક માટે
 પસ્તાવો થયો. એમનાં કંઈલાથી ભરેલાં વચન સાંભળી મને આનંદ
 થઈ આવી. ધીરે રહીને મેં કહ્યું “ સ્વામીજી આપનો ઉદ્દેગ જોઈ મને
 ધણે પસ્તાવો થયો છે, મને આપ ક્ષમા કરો.”

ભાઈ મને તમારા બોલવાની કશી રીસ ચઢી નથી. મારા જેવા
 નીચાને જેટલો કપકો અપાય તેટલો થોડો છે. તમે મારી નબળાઈ

પકડી કાઢી છે તો હવે હું તમને મારું તમામ વૃત્તાંત સંભળાવું છું.
એથી મારા મનનો ભાર હલકો થશે. સાંભળો:—

(૩)

મારો જન્મ ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો છે. અમારા ગામમાં
મારા પિતા શ્રીમંત ગણાતા હતા. એ મહાબુદ્ધિમાન અને ઉદાર ચરિત
હતા. બે એક વર્ષ મને અભ્યાસ કરાવીને આઠમે વર્ષે એમણે મને
નીશાળે બેસાડ્યો. શરૂઆતથીજ ભણવામાં હું સારો નીકળ્યો. દર વર્ષે
હું પાસ થતો ચાલ્યો. અને તે પછી પહેલે ખીજે નંબરે. મને ભણ-
વામાં વધારે ઉત્સાહ મળે તેટલા માટે મારા પિતાજી મને કાંઈ કાંઈ
મારા મનપસંદ ભેટો પણ આપતા હતા. નાનપણથીજ કુદરતી રીતે
હરીકાષ્ઠમાં ઉતરવાની મને ટેવ પડી ગઈ હતી. કલાસમાંનો કાષ્ઠ
છોકરો મારાથી ઉપસો નંબર લઈ જાય તે મારાથી ખમી શકતું નહીં.
ધીરે ધીરે મને એક સહાધ્યાયી મળી ગયો અમારી મિત્રતા દિન
પ્રતિદિન વધતી ગઈ. અમે બન્ને મિત્રો મેટ્રીકમાં પાસ થઈને કોલે-
જમાં ગયા. અમે હોસ્ટેલમાંજ રહેવાનું રાખ્યું. ધીમે ધીમે સાહિત્ય
પ્રતિ, મારું ચિત્ત વધારે ટળવા લાગ્યું. હું કાવ્ય પ્રેમી બન્યો. ભાવના-
વાદી થતો ગયો, છેવટે સૌન્દર્યનો પુનર્ગી બન્યો. મારી રસિકતાની
કોલેજમાં વાતો થવા લાગી. મારી રસવૃત્તિને લીધે મારા મિત્રો પણ
વધ્યા. મિત્રો જરાવાર પણ મને એકલો પડવા દેતા નહીં. મને ખરે-
ખર મિત્રાનું વ્યસનજ લાગ્યું. કાંઈ મિત્ર માન્યા રસાય તો તેને
મનાવ્યો, કાંઈ મિત્ર નાટક સીનેમા જોવાની ઇચ્છા જણાવે તો તેને
ખુશ રાખવા નાટક સીનેમામાં જવું વાગેરે પ્રકારનો મારો નિત્યનો
વ્યવસાય થઈ પડ્યો. મારા મહાધ્યાયી મિત્રનું નામ તો કહેવું રહીજ
ગયું. એનું નામ હતું પ્રિયસુખ અમે બન્ને મિત્રો પ્રીવીયસ અને ઇન્ડરની.

પરીક્ષા પાસ કરી બી. એ. માં ગયા. સૌન્દર્યની ઉપાસના કરતાં કરતાં હું પ્રેમનો પુખ્તરી બન્યો પ્રેમ કેવો હોવો જોઈએ તેનો વિવેચક બન્યો, એ વિષયના વિચારોમાં હું મશગુલ રહેતો. એકવાર મારી પ્રકૃતિ શીથીલ હતી. હું મારી રૂમમાં સુઈ રહ્યો હતો. મારો સહાધ્યાયી મિત્ર પ્રિયસુખ મારી પાસે બેઠો હતો. વાત ઉપરથી વાત નીકળતાં એણે મને કહ્યું નિરંજન મિત્ર તો એક હોઈ શકે, કાંઈ મિત્રનું ધાકું ન હોય. આ તો જે આવ્યો તેને તું મિત્ર કરી રહાય છે. અને તારો પ્રેમ સર્વમાં વહેંચી નાખે છે. પ્રેમ તો એક જ વ્યક્તિ ઉપર હોવો જોઈએ. ભ્રમરની પેઠે પુષ્પે પુષ્પે ભટકવું એ પ્રેમ નથી. આ બધી જગત જોડી દે.

પ્રિયસુખની વાત મારે ગળે ઉતરી. મેં હવે સર્વ મિત્રોને તીલાંજલી આપી દેવાનો નિશ્ચય કરી દીધો. પહેલાં તો મને ધણી સુરકેલી નદી પરંતુ પ્રિયસુખની સહાયથી મિત્રોની ઉપાધી મને છુટી ગઈ, અમે બન્ને એમ. એ. પાસ થયા. અત્યાર સુધી હું ફર્સ્ટ ક્લાસજ આવતો હતો પણ એમ. એ. માં હું સેકન્ડ ક્લાસ આવ્યો. હર વખતે ફર્સ્ટ ક્લાસ આવનાર વિદ્યાર્થી સેકન્ડ ક્લાસ આવે તો તેના મનની વેદના કેટલી બધી વધી પડે તે તેજ જાણી શકે. પ્રિયસુખ હંમેશાં સેકન્ડ ક્લાસ આવતો હતો આ વખતે એ ફર્સ્ટ ક્લાસ આવ્યો. અમારી કોલેજમાં એક પ્રોફેસરની જગ્યા ખાલી પડી હતી તે એને મળી. એટલે પછી મારી વેદનાનું તો પૂર્ણવુંજ શું? મેં પણ નોકરી માટે પ્રયાસ કર્યો મને પણ ગુજરાત કોલેજમાં કેટલીક લાગવગથી એસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસરની જગ્યા ખાલી હતી તે મળી.

હું ફર્સ્ટ ક્લાસમાં ન આવ્યો તેથી મને ધણું લાગી આવતું હતું મેં વિચાર કર્યો કે વિદ્યાર્થીવરગણમાં થએલી ભૂલ ઉત્તમ પ્રોફેસર

તરીકે કહેવડાવીને ભુસી નાખીશ, પરંતુ ભાગ્ય કાંઈ ખીન્નુજ વિચારી રહ્યું હતું.

(૪)

કાલેજમાં મારે અવર લેવાના હોય તે લખને હું મારે બંગલે આલ્યો જતો. હું ન કાંઈને મળતો કે ન કાંઈ સાથે લળતો. એકાંત જીવન ગુજારતો હતો અને દુરસદનો વખત અધ્યયનમાંજ ગાળતો હતો. કાલેજમાં મારા રીસેસ અવરમાં હું મારી ભુદી રૂમમાં બેસતો. હું શીખવતો તે વિષયમાં વિદ્યાર્થીઓને કાંઈ મુશ્કેલી હોય તો તેઓ મારા રીસેસ અવરમાં મારી રૂમમાં મને પૂછવા આવતા. પ્રીવીયસ ક્લાસમાં પણ મારે અવર લેવો પડતો હતો. એ ક્લાસમાં બે બાળાઓ પણ લખ્યું હતી. બન્ને ચાલાક હતા ખંતીશી હતી અને દરેક વિષયને પુરેપુરે સમજી લેવા યત્ન કરતી હતી તેથી સહેજ પણ મુશ્કેલી નડતાં એ બન્ને મારા રૂમમાં દોડી આવતી. એ બન્ને સુપ્રસીદ્ધ વકીલ મદનમોહનની પુત્રીઓ હતી. મદન મોહન પ્રખર સુધારક હતા. પુત્ર અને પુત્રીમાં એ ભેદ ગણતા નહીં બન્નેને સમાન કેળવણી અને સ્વતંત્રતા આપતા હતા. આ બન્ને બાળાઓ કાંઈ કાંઈવાર એમની મુશ્કેલીઓ પૂછવા મારે બંગલે આવતી પણ અચકાતી નહીં. બ્યારે બ્યારે એ મારે બંગલે આવતી ત્યારે ત્યારે કાંઈવાર સ્ત્રી કેળવણી ઉપર કાંઈવાર લાજ કાઢવાના રીવાજ ઉપર કાંઈવાર સ્ત્રીપુરુષના સમાન હક ઉપર વિગેરે વિવિધ વિષયો ઉપર ચર્ચા કરવા પણ એ ચુકતી નહીં. હું તો ખરેખરો ચુસ્ત સનાતની હતો. અને આ બાળાઓ તો એક-વીસમી સદીના વિચારો ધરાવતી હતી એટલે અમારે વાદવિવાદ બંધરો ચાલતો ધીમે ધીમે એમની સાથેનો મારો પરિચય વધવા લાગ્યો. મારા

જુના વિચારો બદલાવા લાગ્યા. એ બંને બાળાઓ તરફ મારું મન ઢળવા લાગ્યું. હવે મને જણાયું કે પ્રેમ કરવા યોગ્ય તો સીજ છે. એ છોકરીઓનું મન પણ મારા તરફ દોરાયું છે એમ મને લાસ થવા લાગ્યો પરંતુ એ બંને તો પ્રીવીયસમાં પાસ થઇને ઉડી ગઇ. ત્યારપછી તો એમણે મને મોઢુંએ બતલાવ્યું નહીં. એમના પ્રેમ પાત્રને આમ છોડી જતાં એમને જરાએ વસમું નહીં લાગ્યું હોય ? આ વાતને એ વર્ષ વહી ગયાં. ત્રીજે વર્ષે મારે બી. એ. કલાસમાં પણ અવર લેવાનો હતો. પુના કોલેજમાંથી તાજીજ એક વિદ્યાર્થીની અમારી કોલેજમાં બી. એ. કલાસમાં દાખલ થઇ હતી. એ અત્રેના ડૉ. ચીરંજીવી લાલની ભત્રીજી થતી હતી. મદનમોહનલાલની પુત્રીઓ અને આ ડૉ. ચીરંજીવીલાલની ભત્રીજીમાં ધણો ફરક હતો. એ ધણી સીધી અને સાદી છતાં સુંદરાંગી હતી. એના તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ મારો પક્ષપાત થયો. કલાસમાં એના તરફ હું વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યો. કોઈ કોઈવાર હું ડૉ. ચીરંજીવીલાલને ત્યાં પણ જતો. એમની સાથે પણ મને ધણો સારો પરિચય હતો. કોઈ કોઈવાર અમે ત્રણે જણુ વિવિધ વિષયોની ચર્ચામાં ઉતરી પડતા અને આનંદ કરતા. ડૉ. ચીરંજીવીલાલ એમની ભત્રીજીની પ્રખર શુદ્ધ શક્તિ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ જતા. મારા આનંદની તો અવધીજ નહોતી.

પિતાજી મારું લમ કરવા ધણા અધીરા બની ગયા હતા. હું એમ માનતો હતો કે સ્ત્રી તે વળી પુરૂષની યોગ્ય સંગિની થઈ શકતી હશે ? પરંતુ મદનમોહનની પુત્રીઓને મેં જ્યારથી જોઈ ત્યારથી મારી માન્યતામાં ફેરફાર થયો હતો હું વિચાર કરતો હતો કે પિતા છો ઉતાવળ કરે. વખત આવે મદનમોહનની એ પુત્રીમાંથી ગમે તે એકનું હું પાણિ મહણુ કરીશ. પરંતુ તે તો ચાલી ગઈ. હવે ચિત્ત ઢળ્યું

ડોક્ટરની લત્રીજી ઉપર અને મેં નિશ્ચય પણ કરી લીધો કે એની સાથેજ આ જીવન તૌકા ભવસાગરમાં હંકારવી.

હું જરા ભુલકણો છું. મેં તમને ડોક્ટરની લત્રીજીનું નામ ન કહ્યું. એનું નામ કિરણમયી મારા એની સાથેના પરિચય ખડુ વધી ગયો. કાંઈ કાંઈવાર હું એનો હાથ મારા હાથમાં લેતો. કાંઈવાર પેન્સીલથી હું એની આંગળીઓનું માપ લેતો, કાંઈવાર એનો હાથ જોઈ ભવિષ્ય કહેતો. કિરણમયી આમાં કાંઈ વાંધો લેતી નહીં એટલે મને થયું કે એનો પણ મારા ઉપર ભાવ છે. કાંઈવાર એની માથાની લટ એના મુખ ઉપર આવતી તો હું તે ખસેડી નાખતો. ત્યારે એ મલકાતી હતી. કાંઈ કાંઈવાર તો જો એ અભ્યાસમાં કાંઈ ભુલ કરતી તો હું એના ગાલ ઉપર પોચે હાથે તમાચો લગાવી દેતો. તે વખતે એને ગાંઠે શરમના શેરડા પડતા પણ એ કદીએ મારી સાથે ગુસ્સે થતી નહીં. આ ઉપરથી એમ નથી સમજાતું કે એને મારામાં અનુરાગ હતો ?

એકવાર કિરણમયીની બેનના લગ્ન પ્રસંગની વાત નીકળતાં મેં એને પૂછ્યું તારેએ પરણવું છે ને ?

“ના. હું નથી પરણવાની; જાણીજોઈને પરાધિનતા કાણુ વહોરી લે ?” મેં કહ્યું “જો તને કલ્યાણરો પતિ મળે, તારે આધિન થઈ રહે તો તું પરણે ખરી કે નહીં ?”

મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં એણે મને સામો પ્રશ્ન કર્યો. “આપ કેમ પરણતા નથી, આપ કેવી પત્ની પસંદ કરો ?” મને કહેવાતું તો મન તો થઈ ગયું કે તારા જેવીજ, પણ એ શબ્દો બોલવાનું સાહસ હું ન કરી શક્યો. તે દિવસે તો એ વાત પડતી મુકાઈ પણ થોડા દિવસ

આદ કિરણમયીએજ પાછો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો, મને એણે પૂછ્યું
આપ કેવી પત્ની પસંદ કરો ? આ વખતે મારાથી બોલ્યા શિવાય ન
રહેવાયું; મેં કહ્યું તારા જેવી. એ સાંભળીને એ તપાવેલા સોના પેઠે
દીપી ઉઠી. એને અંગે પરસેવો છુટી ગયો. હર્ષમાં આવી જઈને
એણે મને પૂછ્યું ખરેખર માયું કહો છો. મારા જેવીને આપ પસંદ
કરશો ? આનો હું શો ઉત્તર આપું ? એના ક્રોધાગ્ર કર મેં મારા
હાથમાં લીધો અને એ કર ઉપર મેં ચુંબન કર્યું. મને શી ખબર કે
એ માંડે છેલ્લુંજ ચુંબન હશે. એ શરમાઇ ગઇ એણે હાથ ખેંચી
લીધો પરંતુ મને ખાતરી થઇ કે કિરણમયી હવે મારીજ છે.

એટલામાં પરીક્ષા આવી, પુરી થઇ અને કિરણમયી એના મિત્રનો
તાર આવવાથી પુના ચાલી ગઇ. ડો. ચિરંજીવીલાલ પાસે આડે દિવસ
પછી પુના ચાલી ગયા. કિરણમયી ગઇ તેની સાથે માંડે હૃદય પણ
ચાલ્યું ગયું. દિવસે મને એનાજ વિચાર આવતા, રાતે એનાંજ સ્વપ્ન
આવતાં, હું આડે આડે દિવસે કાગળ લખતો, તેના જવાબ એ નિવ-
મીત રીતે આપ્યા કરતી હતી.

અહિં મારા પિતા મારા લગ્ન કરી દેવા ઉતાવળ કરવા લાગ્યાં.
મેં તેમને વળી બેત્રણ માસ થોભી જવા કહ્યું. મેં વિચાર કર્યો કે
લાવ પુના જઈને કિરણમયી સાથે બધું નક્કી કરીને પિતાજીને વાત
કરું. કેટલોક વખત નીકળી ગયો. હમણાંનો કિરણમયીનો મારા ઉપર
બીલકુલ પત્ર નહોતો. કોલેજે ખુલવાના ચારપાંચ દીવસજ આકી હતા.
મેં કિરણમયીને વળી એક કાગળ લખ્યો.

એટલામાં કોલેજ ખુલી. ઇતિહાસના પ્રોફેસર મી. દિવાકર

એમનાં પોતાનાં લમને લીધે ખુલતી કાલેજે હાજર નહી થઇ શકે એવો એમનો પત્ર આવ્યો ત્યારે અમે જાણ્યું કે એમનાં લમ થયાં. અમે બધા પ્રોફેસરોએ મળીને એમને અભિનંદન મોકલ્યું.

એચાર દીવસે ડૉ. ચિરંજીવીલાલ પુનાથી પાછા આવ્યા. હું એમને મળવા ગયો. ડૉ. આવ્યા પછુ કિરણુમયી આવી નહોતી. મેં ડોક્ટરને કારણ પૂછ્યું. એમણે કહ્યું હમણાં એ નહી આવે, કદાચ આવશે તેહ એચાર દિવસ રહીને પાછી જશે, હવે આપણો એના ઉપર કાંઇ અધિકાર રહ્યો છે ? છેલ્લું વાક્ય સાંભળીને હું તો આભોજ બની ગયો. મેં પૂછ્યું કેમ એમ બોલો છો ? પ્રોફેસર સાહેબ નથી જાણતા શું ? અમે તમને કંકાત્રીઓ લખી હતી. કિરણુમયીના લમમાં તમે કેમ ન આવ્યા ? તમારે ને એને તો ઘણો સારો પરિચય હતો. કિરણુમયીનું ભાગ્ય સાફ હો પ્રોફેસર સાહેબ, એને વર સારો મળ્યો. તમારા હીરટરીના પ્રોફેસર મી. દિવાકર. દિવાકરનું નામ સાંભળીને હું તો દીંગજ થઇ ગયો. કિરણુમયીનું લગ્ન દિવાકર સાથે, એ વાત મારા સમજવામાં આવી. મારી શુધ્ધબુધ ઠેકાણે ન રહી.

શુન્ય મનસ્ક હું મારે બંગલે પહોંચ્યો, ગુજરાત મેલમાં બેસી હું પુને જવા ઉપડ્યો. પુને પહોંચ્યો, કિરણુમયીનું ઘર ખોળી કાઢ્યું. પછુ મને એના દર્શન ન થયાં એટલે એ ઘરમાં નહોતી એમ નહી, કિરણુમયીએ મને મળવાતીજ ના પાડી. જે કિરણુમયીએ મને આત્મ સમર્પણ કરી દીધું હતું તેણે માફ મુખ જોવાની ના પાડી. મને કોઇ તો એટલો બધો આવ્યો કે જાણે સકળસૃષ્ટિના સૌન્દર્યને કચડી નાખું, સ્ત્રી જાતની જડ ઉખાડી નાખું.

(૫)

અમદાવાદ પાછા જવાની મારામાં હિંમતજ ન રહી. સંસારના સર્વ પદાર્થોમાંથી મારું મન ઉડી ગયું. તે દિવસથીજ હું બ્રમણજ કર્યા કરું છું. એ વાતને આજે દસ બાર વરસ વહી ગયાં. કિરણમયીને પછી મેં ખરા અંતઃકરણથી ક્ષમા કરી દીધી. મેં વિચાર કર્યો એમાં એનો શો અપરાધ ? પ્રેમનું અસ્તિત્વજ નથી. એ કેવળ ઉન્માદ છે તે પણ અસ્થિર, આજે એક ઉપર, કાલે બીજા ઉપર. કિરણમયી મને જુલ્હી ગઈ એમાં કાંઈ અચરજ પામવા જેવું નથી. હું કેટલાનેય જુલ્હી ગયો છું. ખરેખર પ્રેમ જેવી કાંઈ વસ્તુજ નથી. કવિઓ અને વાર્તાકારોના ભેળમાંથી ઉપજાવી કાઢેલું એ તુત છે. એવો પ્રેમ આ સંસારમાં તો અપ્રાપ્યજ છે ત્યારથીજ મને એમ થઈ ગયું કે રૂપ કાંઈ નથી, ગંધ કાંઈ નથી, સ્પર્શ કાંઈ નથી, શબ્દ કાંઈ નથી. આવી ભાવના નિરંતર કરવાથી મારું ચંચળ ચિત્ત થોડું ધણું ઠેકાણે આવી ગયું છે. આ પર્યુકુટીમાં મને ચાર વરસ થઈ ગયાં પરંતુ એ અરસામાં એકેવાર મારું ચિત્ત ચલાયમાન નથી થયું. તમારાથી મારે હવે કાંઈ છુપાવવા જેવું નથી તમારી સાથે પેલાં બેન આવ્યાં હતાં તેમને જોઈને વળી મારું માંકડું મન ચલિત થઈ ગયું હતું. મારા જેવો પાપી કોણ હશે. જેની પાપી બુદ્ધિ દસ દસ વર્ષના અખંડ સન્યાસના સેવન છતાંએ સગળી ઉઠે એ મનુષ્યની દુર્વાસના કેટલી બધી અજ્ઞેય ? નારાયણ, નારાયણ મારા ભાગ્યમાં શું હશે ?” આટલું કહીને સ્વામીજી કુસકે કુસકે રડવા લાગ્યા, આ ધણું કરણ દશ્ય હતું મહા પરાણે મેં એમને શાંત કર્યાં. ઉઠતી વખતે હાથ જોડીને મેં એમની ક્ષમા માગી મેં કહ્યું મહારાજ, બોલ્યું ચાલ્યું માફ કરજો.

સ્વામીજી હસીને બોલ્યા “ભાઈ, તમને શું માફ કરવાનું, તમે તો મને એતાવ્યો તેથી ઉલટો મારે તમારો ઉપકાર માનવો જોઈએ.”

(૬)

મારી માતાને ૧૦૫ ડીગ્રી સુધી તાવ થઈ જતો હતો તેથી મને તાર કરીને બોલાવ્યો હતો. એકવીસ દિવસે એનો તાવ ઉતર્યો દવા અને પથ્થરથી એને આરામ થઈ ગયો. હર્ષદભાઈ આવ્યા ત્યારે મેં એમને પૂછ્યું કેમ આવતી વખતે પેલા સન્યાસીને મળ્યા હતા ? એમણે કહ્યું હા, મળવા તો ગયો હતો પણ ત્યાં તો એમની પર્ણકુટીકા ખાલીજ હતી. એ પર્ણકુટીકામાં નહોતા. કોણ જાણે કાંઈક ચાલ્યા ગયા છે એતો.

સરલા સાથે મારા લમ થઈ ગયાં છે. મેં એને પેલા સન્યાસીની આત્મકથની સંભળાવી. પછી તો એ મને વારંવાર ચીઠવવા લાગી. એ કહેતી “સન્યાસી બીચારા બહુ સારા હતા” જુઓ એ મારા ઉપર કેટલો બધો પ્રેમભાવ રાખતા હતા, તમે એવો પ્રેમભાવ રાખી શકશો.” કેટલીકવાર એ પણ ચિંતાતુર થઈ જતી, એ કહેતી શું બધાએ પુરોષોને પ્રેમ અસ્થિર હશે, તમે પણ મને છોડીને બીજા સાથે પ્રેમ બાંધશો ? મેં કહ્યું નહી, મેં તો અસ્થિરતાની દવા કરી લીધી છે. મેં મારા પ્રેમને તારી સાથે જકડીને બાંધી લીધો છે.

—ગીધાકાકાનું પ્રેમ—દર્દ—

(લેખક : રા. મોહનલાલ મણિલાલ શેઠ)

લાલીમલીના કાળા બ્લેકટમાં જાણે વાડીઆ આઘસ ફેકટરીના બગ્ગના કકડા પડ્યા હોય તેમ કાળા આકાશમાં તારલીયા ચમકારા મારી રહ્યા હતા. બાબર દેવાને ફાંસીએ ચઢાવવાનો હોય એમ બયાનક શાંતિ પસરી રહી હતી.

ગીધાકાકાએ ઘણાં પાસાં ફેરવ્યાં પણ નિદ્રાદેવી તહેમની સાથે રીસાયાં હોય એમ જણાતું હતું. તહેમણે “ પ્રાણીઆ ભજ લેને કિરતાર ” વાળું ભજન ગાયું; રામ નામની ધુન લગાવી જોષ, બગાસાં ખાધાં અને આળસો ખાધી છતાં ઉઘ ન આવી તે નજ આવી. તહેમણે આંખો ચોળી અને પેટ ઉપર હાથ ફેરવીને પલંગ ઉપર અર્ધા બેઠેલા, અર્ધા સૂતેલા, એવું કલામય આસન ધારણ કરી સામેની દીવાલ ઉપરના વક્રાદાર, નીમકહલાલ અને ચિરપરિચિત ધડીયાળ સામે જોયું.

“ બાડ વાગા ? એ ટાડી ? ” ગીધાકાકા સહસા પોકારી ઉઠ્યા. ગીધાકાકાએ “ બાડ વાગા ? ” કહીને આશ્રય દર્શાવ્યું તેથી કે

ખીન કાઠ કારણથી ધડીયાળ ચીઢાયું હોય એમ લાગ્યું કારણ કે ત્હેમાં તરત ખીન સત્તર વાગ્યા.

“શટ્ટ વાગા ? ઓ ટાડી ?” ગીધા કાકા વધુ આશ્ચર્યથી બોલ્યા.

પહેલાં બાર વગાડે ને પછી સત્તર વગાડે એ ધડીયાળ કેવું વિલક્ષણ કહેવાય ત્હેનો વિચાર કરતાં ગીધાકાકાએ માથું ખંજવાળવા માંડ્યું. ત્હેમનું કલામય આસન છોડી તે મૂળ આસનમાં પડ્યા.

ખીડી ઝૂંકનારાઓને કેં કામ ધંધો નથી હોતો સારે સાધારણ રીતે ત્હેમનો હાથ ખીરસામાંની “હાથી છાપ” કે “વહાણુ છાપ” કે છેવટે દોઢીઆની પચીસવાળી જમલી દોરાની ખીડી ઉપર પડે છે, “ખીડી પીઠી હોય ટે ?” એવો વિચાર ગીધાકાકાના વ્યવસાયહીન મગજમાં ઉદભવ પામ્યો.

“અડે ઢના ! એક ખીડી આપને !” ત્હેમણે ધનાને “હકમ” કર્યો.

ગીધાકાકાનો જમણો હાથ, ગીધાકાકાનું ઘરનું નાક અને જુનો ને જણીતો ચાકર ધનો ગીધાકાકાના શયનખંડ પાસે અગાશીમાં લહેરથી નરકારાં બોલાવી રહ્યો હતો. અગાશીનો મીઠો મધુરો; ડંડા મીઠા ફાલસા જેવો પવન છોડીને ગીધાકાકાની ખીડી લેવા માટે ત્રણ દાદરા ઉતરીને પરસાળમાં જાય એવો એવકુદ્ધ ધનો હતોજ નહિ. જ્યારે ગીધાકાકાએ ફરીથી ખૂમ પાડી સારે ધનાએ બાદશાહ બાબરની પેઠે એદરકારીથી અને હંડે પેટે જવાબ આપ્યો, “અતારે ચીઝો ગોકળીઓ ખીડી લેવા હાર જવાનો સે ? હુધ રહો સાનામાના. હવારે પીજો.”

“હના, ટલખ લાગી છે;” ગીધાકાકાને હુકમવાચક ધાટો કેંકે વિનંતિ વાચક બન્યો. ખીડી ફૂંકનારા સાધારણ રીતે ખીડી મારગની વખતે બીખારી જેવાળ દયામણા થઈ જાય છે. અને ગીધાકાકાને તો વળી તલખ લાગી હતી !

ધનાએ “હવારે પીળે” કહીને મુદત નાખી તે બહુજ લાંબી હતી. મજ્જમતાથી ગીધાકાકાએ પુનઃ નસીબ અજમાવી જોયું.

“હના, ટાડા શમ. ટલખ લાગી છે.”

ધનાએ પાસું ફેરવીને હવામાં હાથ ઉંચા કર્યા અને કહ્યું, “જે રામસંદર બાપા! વેમાન ઝોંચ ઉતારો મારે હરગમાં તમારી હારે આવવું સે.”

“હના, વીમાન આયું છે? અલ્યા, શપનું આયું છે?” ગીધાકાકાને પુછ્યું.

ધનો જાણે વીમાનમાં ખેસીને બારોબાર સ્વર્ગમાંજ પહોંચ્યો હોય તેમ ઉત્તર દેરાને બદલે બમણા આવેગથી નસ્કારાનું સુમધુર સંગીત બજાવવા લાગ્યો. અને એ સંગીતની ધુનમાંજ ગીધાકાકાને ખરેખરી નિદ્રા આવી ગઈ.

(૧)

ખીજે દિવસે ગીધાકાકાની ઇન્કમટેક્સ ઓફીસ પાસે હજારો માણસો એકઠાં થયાં, હજારો વીખરાઈ ગયાં, ફેટલાંક પકડાયાં, ફેટલાંક છુટી ગયાં, ફેટલાક જંગલી વાંદરાની માફક દાંત પીસવા લાગ્યાં ને ફેટલાક ખુબ ગંભીર મુખમુદ્રા કરી આમતેમ ફરવા લાગ્યાં. સર્વત્ર બેટી વાતાવરણ જણાતું હતું. વાત એમ બની હતી કે દસ મીનીટ

પહેલાં ત્યાં એક માણસનું ખુન થયું હતું. કેટલાક માણસનું કહેવું એમ થતું હતું કે માણસનું ખુન થયું હતુંજ નહિ, બૈરીનું ખુન થયું હતું. કેટલાક કહેતા હતા કે જે માણસનું ખુન થયું તે ઉજ્જડપૂર નરેશ નહોતા પણ સર રામમોહનરાયનો ફેંટાવાળો શોકર હતો. આમ મતભેદ પડવાથી કેટલાક મ્હોં પ્હોળાં કરીને ઉભા રહ્યા હતા, અને કેટલાક બાંધો ચઢાવીને મારામારી કરવાની તૈયારી કરતા હતા.

સત્ય બીના જાણવાની ઉત્સુકતા ધરાવતો રામપ્રસાદ ખજરપત્રી આમતેમ આંટા મારતો હતો તેવામાં ત્હેની નજર એકાએક ગીધાકાકા ઉપર પડી.

નારંગી ચુસતો હોય તેમ મ્હોં મલકાવતો મલકાવતો રામપ્રસાદ ગીધાકાકા પાસે ધસી આવ્યો. ત્હેણે ગીધાકાકા પાસે આરતેથી ઝુકીને મીયાં તાનસેનના જમાનાની દરબારી સલામ કરી “કાકા સાહેબ, માફ કરશો. આ સંબંધમાં આપનું શું માનવું છે?” ત્હેણે મધ જેવી મીઠાશથી પુછ્યું.

રામપ્રસાદની દરબારી સલામથી કે પછી “કાકા સાહેબ” ના બહુમાન દર્શક સંબોધનથી, ગીધાકાકાનું હૈયું સાડા છ સીલીંડરની ભુની ફેડની માફક ઉછળવા લાગ્યું, ત્હેમણે ખુનની કથા શરૂઆતથી અંત સુધી સવિસ્તાર અને શક્ય તેટલી સ્પષ્ટતાપૂર્વક કહી બતાવી. રામપ્રસાદ પણ ગુણસ્ર હતો. તે માણસ હતો, ગવેડો નહોતો. એટલે પહેલા કરતાં પણ વધારે ફક્કડ બીજી ત્રણચાર સલામો ભરી અને અદબ વાળીને તે ઉભો રહ્યો.

જગતમાં વિરોધાત્મક સત્યો (paradoxes) નો ટોટો નથી એવું એક સત્ય એ છે કે ગીધાકાકા એક મહાકવિ હતા. હવે કોઈ

કહેશે કે એ સાવરણા જેવી મુછોવાળા ગીધાકાકા તે વળી કેવીક કવિતા બનાવી નાખતા હશે ? પણ એમ તો જોવા જઇએ તો “ સારીગમ ” નો ઢઢોય નહિ સમજનારા, દાંત તુટી પડે એવા માલકાસ ને મસ્કાર ને વાદેશ્વરી શું જોઇને બરાડવા બેસતા હશે ? ખરી વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે બોલે જોવા દેખાવના માણસોજ પ્રતિભાના પ્રચંડાગ્નિથી ધગધગતા હોય છે.

“ટમાડા પેપડમાં કવિટા આવે છે !” ગીધાકાકાએ રામપ્રસાદને કેંક અશ્રધ્ધાથી, કેંક શરમથી પૂછ્યું.

“ કવિતા ? અસંબત. સારી કવિતા મળે તો અમે જરૂર છાપીએ છીએ. ”

“ ટમાડા પેપડનું નામ શું ? ”

“ ઘોઢા. ”

“ ઢોઢા ? ” ગીધાકાકાએ અચંબાથી પૂછ્યું. કોઇ પણ પત્રનું આહું વિચિત્ર નામ તહેમણે સાંભળ્યું ન હતું.

“હાજી. “ ઘોઢા ” રામપ્રસાદે કહ્યું.” એ નામ કેં નવાઈ પામવા જેવું નથી, હવેનાં નામ એવાંજ પાડવામાં આવે છે, “તોપ,” “ગર્જના” “હડો” “સાંબેલું”

“ સાંબેલું ? એ તાડી ? ”

“ હાજી, સાંબેલું. મ્હારે તંત્રી જોડે ખટપટ થઇ છે એટલે હવે મ્હારે પોતાનું પત્ર કહાડવાનો છું અને તેનું નામ “સાંબેલું” રાખવાનો છું.”

ગીધાકાકા ફાટી આંખે જોઈ રહ્યા. કેટલોક વારે હીંમત એકઠી કરી તહેમણે કહ્યું, માડી એક કવિતા ટમને આપું ટો ? ”

“ કવિતા ? આપે પોતે રચી છે ? ”

“ હા. માડી પોતાની બનાવેલી. ”

“ કવિતાનું નામ શું રાખ્યું છે ? ”

“ પડેમ ડરૂડ ”

“ પ્રેમ-દર્દ ? મથાળુંજ કેટલું સુંદર છે ? વાર, વિષય શો લીધો છે ? ” રામપ્રસાદે ઉત્તેજન આપતાં પૂછ્યું.

“ આપણા સમાજમાં વિધવાઓને પ્રેમનું ડરૂડ ઠાય છે ટે. ”

“ વિધવા ઉપર છે ને ? ત્યારે તો ગમે તેવી કવિતા પણ ચાલશે. અમારાં દરેક પત્રોએ વિધવા ઉપર ગમે તે લખાણ છાપવું જ છાપવું એવો નિયમ કર્યો છે. ”

(૨)

પ્રભાત એવું તો રમણીય હતું કે ગમે તેવો લંગડો પણ એકજ કુદકે માઉન્ટ એવરેસ્ટ ઉપર ચઢી જાય. ગીધાકાકા આનંદમાં આવ્યા હતા અને તહેમના ખુલ્લું અવાજે, સૂર્યની રોશનીના પૂર ભળકા સાથે, ઠાકમાઠથી, એકત્ર બગથી, કોઈ નાટકીયું ગાયન નહિ પણ એક સુંદર “ પડભાટીઉં, ” લલકારતા હતા.

ધનાએ ટપાલના કાગળો ગીધાકાકાના ટેબલ ઉપર મૂક્યા. તહેમાં “ ધોકા ” નો કોમ્પ્લીમેન્ટરી કિંવા ખુદબક્ષ અંક જોતાં ગીધાકાકા ખુબ હર્ષમાં આવી ગયા. પરંતુ શીઆળો આવતાં ‘ કોફીનટ હેર

ઝોષલ ' કરી જાય એમ ગીધાકાકાને હર્ષ પ્રથમ પાનાની બહા
અક્ષરે છાપેલી નોંધ વાંચતા કરી ગયો. એવકુદ્દ રામપ્રસાદે ગીધાકાકાને
આવી રીતે સાતમે આસ્માન ચઢાવી મૂકીને જગજગત્રીસીએ ચઢાવ્યા હતા:-

“ એક અત્યુત સંતકવિનો સમાગમ. ”

“ અમારા પત્રના ખાસ ખબરપત્રોને ગઇ કાલે અચાનક એક
મહર્ષિની ઝોગખાણ કરવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. અમારો
ખબરપત્રો ત્હેની ખીડી ચેતાવવાને દીવાનખીની પેટી ધીરે એવા
સજ્જનની શોધમાં આમતેમ જોતો હતો તેવ માંજ ત્હેની એ
મુરકેલીને જોઇ રહેલા એક ગૃહસ્થ સ્વયં ત્હેની મદદે આવ્યા.
આભાર માનવાને ત્હેમનું નામ પૂછતાં જણાવ્યું કે ત્હેમનું નામ
ગોરધનદાસ અમથાશા નાણાવટી છે. તેઓ સાહેબ એક અગ્રહ કવિ
છે અને શીલર, ટાગોર કે મુસોલીની જેવા સિદ્ધહસ્ત કવિને પણ
મ્હાત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. પદ્માલિલ, ભાષા સમૃદ્ધિ, હંદ
રચના અને વિચાર પ્રાબલ્યમાં ત્હેમની બરોબરી કરી શકે તેવા કવિ
ખીજાં બસો વર્ષમાં પણ અવતરશે કે કેમ તે વિષે અમે સંશયગ્રસ્ત
છીએ. વિધવા હૃદયના તેઓ પરીક્ષક છે અને આપણા દેશની આપણા
દેશની વિધવાઓની દુર્દશા ટાળવાને તેઓ ઉંડી ધગશ ધરાવે છે.
આપણા દેશની સ્થિતિ વિષે પૂછતા ત્હેમણે ત્હેમની જટાદાર શૈલીથી
કહ્યું કે, “ વિધવાઓ તો ભારતવર્ષની વાડીનાં ગુલાબ છે. જો એ
પુલનાં જતન નહિ કરે તો ત્હેના કંટક ત્હમારા કાગળ વીંધી નાખશે. ”

“ કવિવર ગોરધનદાસ દેખાવે કવિ કરતાં ક્ષરકરી કમાન્ડરને
વધારે મળતા ભાગે છે. ચપળ નેત્રો, ખેડો બાંધો અને સુંદર સર,

એ સુભગ સંમેલન એટલે શ્રી ગોરધનદાસ. બહારથી તેઓ કદાચ કડક જણાય. પણ એ ભૂલ તરત દૂર થાય છે. ”

“ તહેમની પ્રકૃતિ અત્યંત શાંત છે. તેઓ જાહેર જીવનમાં બીલકુલ પડવા માગતા નથી. તેઓશ્રી ઈન્કમટેક્સ ઓફીસમાં માનવંત હોદ્દો ધરાવે છે અને કોઈપણ વિધવાને કોઈપણ પ્રકારની સહાય મેળવવામાં તહેમની પાસેથી નિરાશ નહિ થવું પડે એવું અમારું નમ્ર મંતવ્ય છે. ”

“ અમે શ્રી ગોરધનદાસને દરેક પ્રકારે હાર્દિક અભિનંદન આપીએ છીએ. ”

આ જામરડો જોઈને ગીધાકાકાનો મીઝજ હાથથી ગયો. તહેમને આની ખબર હોત તો તહેમનું કવિત્વ કોઈ દિવસ તે રામપ્રસાદ આગળ બતાવત નહિ. રામપ્રસાદને આવું ડહાપણ કરવાની જરૂર શી હતી ? ગીધાકાકાએ વિધવાઓ માટે ફક્ત કલમ ચલાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું—અને દરેક સુધારક એમજ કરે છે. પણ વિધવાઓને કોઈપણ પ્રકારની સહાય આપવાનું તહેમણે ક્યારે કહ્યું હતું ? વળી રાત્રે પવનથી ખારણું ખખડે તો રજાઈ તળે મ્હોં સંતાડીને પડી રહે એવા સુત્રેહમય ગીધાકાકાને લશ્કરી કમાન્ડર તરીકે રજુ કરવાની શી આવશ્યકતા, ભાઈ ?

“ ટાડી માનો રામપડશાહ ” કહી ગીધાકાકાએ હાંત પીસ્યા હાથ ઠોક્યા અને પગ પહોડ્યા—અને ગીધાકાકાનો મીઝજ જેનું નામ ! એમ સમજે કે પવન બંધ થઈ ગયો, ગાયોના મ્હોંમાંથી ધાસ નીકળી પડ્યાં અને અરીણીઆઓનાં અરીણ નીકળી પડ્યાં. ગીધાકાકાનો કોષ જોતાં હિંમતખાજ ધરાતા હાથમાંથી ચાહનો પાણો ગળાડી પડ્યો.

ગીધાકાકાએ “ ઘોડા ” ને નવસો નવ્વાણું કકડા કરીને બહાર ફેંકી દીધું. ત્હેમણે કહ્યું “ દના ! માડે ચાહ નહીં પીવી. ”

“ સા વના તે ચાલે ? મારી હારી ઇમ છેક ગોંડી વાત કરો તીં ? ”

“ દના, નહીં પીવી, ” એવો ટુંકો પરંતુ એકદમ લસ્કરી પ્રત્યુત્તર આપી ત્હેમણે ધનાને વિદાય કર્યો.

(૩)

સંકટ એટલું બધું લલું છે કે આપણને મળવા આવે ત્યારે હેતાળ ફેધ/બાની જેમ ગાંસડા પોટલાં બાંધીને આપણે ત્યાં એકાદ બે મહિનાનાં ધામા નાખવાની તબક્કીજ કરીનેજ તે આવે છે. ગીધાકાકા તે સત્યને હસી કહાડતા હતા પરંતુ આજે ત્હેમને ત્હેનો થોડો બ્રણો સાક્ષાત્કાર થયો.

ગીધાકાકા તે દિવસે ત્હેમની ‘ હાશીસ ’ માં ગયા પરંતુ ત્હેમનું મગજ તદ્દન અસ્વસ્થ હતું. જટાયુનો વધ કરવાને ધુંધવાઈ રહેલા રામચંદ્રજી કે લક્ષ્મણજીની પેડે તે રામપ્રસાદ મળે તો ત્હેનાં હાડકાં ખોખડા કરવાનો કાર્યક્રમ મનમાં ગોડવી રહ્યા હતા. ત્હેમણે આજ પહેલાં કોઈપણ પટાવાળાને ધમવ્યો નહતો છતાં આજે દરેક હમાલને “ શાલા શુવ્વડ ! ” “ શાલા શુવ્વડ ” કહીને માણસમાંથી કેટલીએકવાર સુવ્વર બનાવ્યો. કારકુનો અને ઝાડુવાળા ગભરાઈ ગયા, અને પાણી લાવનાર મહારાજે, ગભરાટમાં પ્યાલામાં પાણી લાવવાને બદલે શાહીના ખડીઆમાં પાણી ભરીને ગીધાકાકા પાસે મૂક્યું.

સર્વત્ર ક્રોધનું અને મૌનનું વાતાવરણ જામી પડ્યું હતું એવામાં

એ શુષ્કતામાં રસાદ્રતા આણે એવું “નગીનાવાડી વિધવાશ્રમ” ની વિધવાઓનું એક ટોળું ગીધાકાકાની ઓશીસમાં દાખલ થયું.

“ભલી બહેન, જસોદા બહેન, મેંઘી બહેન, અહીં આવો.”

“અરે ભલી બહેન ક્યાં ગયાં?”

“ભલી બહેન ને કુલી બહેન જોડે હતાં ને!”

એમ વિવિધ વાર્તાલાપ શરૂ થયો અને ગીધાકાકાની ઓશીસમાં તીડનાં ટોળાની માફક વિધવાનાં ટોળાં તૂટી પડ્યાં.

હસીને આવકાર આપવો કે સરકસના સિંહની પેઠે ગુસ્સો ચઢાવી ધુરકાટ કરવો ત્હેની ગીધાકાકાને સમજણ પડતી ન હતી; ભલી બહેને એકએક સંભાળણ શરૂ કર્યું, પ્રસિધ્ધ “ધોકા” પત્રમાં અમે આપની પ્રશંસા વાંચીને અત્રે આવવાને પ્રેરાયાં છીએ. આપ આ ટીપમાં પચીસેક રૂપીઆ ભરશો તો સંસ્થાને ધણીજ સહાય મળશે.”

ભલી બહેને ભલી બહેન પાસેથી ટીપની ચોપડી લીધી, મેંઘી બહેન પાસેથી પેન્સીલ લીધી, જસોદા બહેન પાસેથી રસીદ લીધી અને ગીધાકાકાના નાક પાસે એ સામગ્રી ધરી.

ગીધાકાકાએ પહેલાં તો આંખો ચોળી, પછી હાથ ધસી જોયા અને પછી લમણાં ઉપર ટકેરા મારવા માંડ્યા.

“પચીસ રૂપીઆ આપ જેવા ગૃહસ્થને માટે બહુજ ઓછા છે એવું રૂપીઆ ભરવાથી આપ આશ્રમની મેનેજિંગ કમીટીના સભ્ય થઈ શકશો. પાંચસો રૂપીઆ ભરવાથી જીવનસભ્ય થઈ શકશો. સાતસો રૂપીઆ ભરવાથી.....”

“ શાટરો રૂપીઆ ? બહુ કહેવાય—, ‘ ગીધાકાકાએ લલીબહેનના વાણી પ્રવાહને રોકતાં વાંધા દર્શાવ્યો.

“ રમા બહેન ! સવિતા બહેન ! ત્હમે ક્યાં ગયાં હતાં ? આપણે અહીંજ આવવાનું હતું. “ ને પછી બીજી આઠ દશ બહેનો દાખલ થઈ.

ન્યારે સોળ સહસ્ત્ર ગોપીઓની મધ્યે વિરાજતા કૃષ્ણચંદ્રની અવસ્થામાં ગીધાકાકા હોય ત્યારે અટકચાળું કરનાર નરાતાર બહુચક જ કહેવાય પણ શું કરવું ? ખુદ મોટા સાહેબનો કે હાથ પકડાય ? મોટા સાહેબે કારકુન ફોકટચંદને બાજુ ઉપર બેલાવી, ગીધાકાકાની ઓશીસ તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું “ એ સખ ઘોંઘાટ કીસ સખબસે હો રહ્યા હય ? ”

ફોકટચંદ હાજર જવાબીમાં એકકો હોવાથી ત્હેણે કહ્યું, “ સાહેબ, ગીધાકાકાએ છાપામેં જાહેર ખખર દીધા હે કે હમકો બાયડી ચમતી હે ને શાદી કરની હે તો ઉમેદવારે અમારી ઓશીસમાં મૂલાકાત લેના. આ બેરાં મૂલાકાત માટે આયાં હે. ”

“ Damn him ” મોટા સાહેબે ક્રોધથી રાતા પીળા થઈ જતાં તડકો કર્યો. ત્હેમણે ગીધાકાકાની ઓશીસ તરફ મુકકો ઉગામી કહ્યું. “ I will see that the fellow resigns his post to morrow. ”

(૪)

ગીધાકાકા બીજે દિવસે ખુબ ઝવૂનમાં હતા કારણ કે મોટા સાહેબ તરફથી કાગળ આવ્યો હતો:—

“ આ ઉપરથી ત્હમને ખખર આપવામાં આવે છે કે ત્હમે એક સરકારી નોકર હોઇને એક સરકારી ઓશીસમાં ગઇકાલે બીન

સરકારી જીઓને એકી કરીને એક સરકારી નોકરને શરમ પમાડે તેવું પગલું લેયું છે. ત્હમે જાણો છો કે સરકારી કામ વખતે ખાનગી માણસોને સરકારી સ્થળે એકત્ર કરવાથી હુલ્લડ મચાવવાનો અથવા હુલ્લડ મચાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો અથવા ત્હેમાં મદદ કરવાનો ગૂંઠો ઉભો થાય છે. તેટલા માટે હું ત્હમને ફરમાવું છું કે મ્હારે ત્હમને શા માટે સસ્પેન્ડ ન કરવા અથવા ડીસમીસ ન કરવા ત્હેનો જવાબ આપવાને ત્હમારે ચોવીસ કલાકમાં મ્હારી ઓફીસમાં હાજર થવું.”

ગીધાકાકા આ કાળોત્રી વાંચતા હતા તેવામાંજ અગ્નિમાં ઘી પડે તેમ રામપ્રસાદ આવી ચઢ્યો. ગીધાકાકાએ હોડ પીસી લાકડી શોધવા માંડી પણ રામપ્રસાદે નિરાંતે સીગારેટ કહાડી તેમને કહ્યું, “આ આપ સાહેબના નામનો હજાર રૂપીઆનો ચેક છે.”

“માડા નામનો ? હજાર રૂપીઆનો ?” ગીધાકાકા આશ્ચર્યથી બોલ્યા.

જી, હા. અમારા આ વર્ષની બધી કવિતાઓમાં પ્રેમ-દર્દ ઉત્તમ ગણાય છે એટલે હજાર રૂપીઆનું તે ખાતે કહાડેલું ઇનામ તમને મળે છે.

“અડે ઢના, ચાહ લાવને ! માડે પીલી છે.” ગીધાકાકા આરામ ખુરશીમાં પડ્યા.

પરિવર્તન.

મહોત્સવમાં રામપુરમાં જુનામાં જુનો સિપાહી હતો. ગામનો ન્હાનામાં ન્હાનો બાળક એને બોળાવે. સરકારી નોકરીમાં એણે દશ વર્ષ વીતાવ્યાં હતાં. ગામની ભાગેળમાંજ એનું દરિદ્ર ઘર આવેલું હતું. વાંસળીનો એ અચ્છો શોખીન હતો. સન્ધ્યાના સુન્દર વાતાવરણમાં જ્યારે એ વાંસળી બજાવતો ત્યારે ગ્રામ્ય બાલકો એની બાજુ બાજુ વિંટળાઈ વળતાં. ધીમે ધીમે રાત્રી પડતાં જામેલું મંડળ વીખરાઈ જતું, એણે હમણાંજ શાદી કરી હતી. એની જીવનસખીનું નામ હસીના હતું. એ ગરીબ જોડેલી સુખ શાન્તિમાં જીવન નિર્ગમન કરતી હતી. ઘરની પાછળજ એનું કૌટુંબિક કબ્રસ્તાન હતું અને એ કબ્રસ્તાનમાં મહોત્સવ દરરોજ એના પિતાની કબ્ર ઉપર ફૂલ ચઢાવતો અને ધૂપ દેતો. હસીના અને મહોત્સવ ભૂસાતી સન્ધ્યાનાં કલાંકો ત્યાંજ પસાર કરતાં. હસીનાના સુન્દર ઝુદ્ધાં હવામાં જ્યારે ઘૂમ કરતાં ત્યારે મહોત્સવ એને એકાદાસે નિરખી રહેતો અને હંમેશાં એને કલા કરતો કે એની અંતિમ ઇચ્છા એના પિતાની માથેક યુદ્ધ-માર્ગ મરવાની હતી. હસીના કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળતાં બોલું હસતી. એમના એકલા અટુલાં જીવનમાં એમને મહંમદ નામનો એકજ મિત્ર હતો. ધણીવાર એમને ત્યાં આવી એ બીન બજાવતો મહોત્સવ

વાંસળી છેડતો અને હસીના ગાતી. સંગીતની રેલમહેલ ચલતી આમ બન્ને જણા પોતાનું ગરીબ પણ્ય સુખી જીવન મેળવી ગયાનાં. એક દિવસ બપોરે ટપાલી આવ્યો અને મહોબતના હાથમાં એક પરખીડીયું મૂક્યું અભણ મહોબતે ગામમાં જઈ કોઈ વાણીય ની દુકાને કાગળ વંચાવ્યો એને એકાએક યુદ્ધમાં જવાનું મીઠીટરી ઓપ્રીસ તરફથી ફરમાન હતું.

યુરોપના સમરાંગણે ૧૯૧૪ નું જગત સંહારક મહા પ્રલયકારી યુદ્ધ સંગીત ઉઠ્યું. ઇંગ્લાંડને એમાં શા કારણે જોડાવું પડ્યું તેનું કારણ આજ સહુ કોઈ જાણે છે. હિંદ એટલે બ્રિટનની પરાધિન સેવિકા. જ્યારે કહો ત્યારે મનુષ્ય અને નાણાંની મદદ કરવા માટે એણે અવશ્ય તૈયારજ રહેવું જોઈએ. હિંદના નિવૃત્ત લશ્કરી સિપાહીઓને પણ યુદ્ધનાં આમંત્રણ મળ્યાં ગિયારો મહોબત એ શાહી ફરમાનને શી રીતે અવગણી શકે ?

રનેહાળ હસીનાનું મુખ આજે મ્હાન દીસતું હતું. કાંઈક અકથ્ય પારાવાર દુઃખ એના ગંભીર ગૌરમુખને વધુ ગંભીર બનાવતું હતું. બે વર્ષના એકધારા સુખી જીવન પછી એકાએક વિયોગ સારસીની જોડલીના ખંડન સમો હતો. જગત એટલે આગમન અને ગમન; મનુષ્ય જીવનમાં રહવારથી રહાંજ સુધીમાં એવાં અનેક મનગમતાં કે મન દુઃખવતાં ગમતો અને આગમનો થતાં હશે. એમાં આજે હસીનાનોયે વારો આવ્યો હતો. મહોબત વિચાર વમજોમાં ગોથાં ખાતો બેઠો હતો. બીજે દિવસે એને નજદિકના કેમ્પમાં અવશ્ય હાજર થવાનું હતું અને જો એમ ન કરે તો જીવાઈ બંધ થાય એમ હતું. રહાંજ પડી પ્રભાકરનાં આકરાં દુઃસહ કિરણો કોમળ બની ભૂમિનો

દાહ નિવારતાં હતાં. પંખીઓ પોતપોતાના માળા તરફ ઉડી જતાં હતાં. નિર્જન દિસતી ઝુંપડીમાંથી મહોળત બહાર નિકળ્યો અને દૂર દૂરનાં કુંઘરાં ભણી અનિમેષ દષ્ટિએ જોઈ રહ્યો. વળી પાછો ઝુંપડીમાં ગયો—પાતો ખૂંદાર આવ્યો. એને બિંદુકલ એન પડતું નહોતું. જવું કે ન જવું એના વિચારોમાં એ દૂબકાં ખાતો હતો. હસીના બારણામાંજ ઉભી હતી. એની આંખોમાંથી શ્રાવણુ બાદ્રપદ વહેતા હતા. રામચન્દ્રનો સીતા—ત્યાગ કે બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ કરતાંયે મહોળતનું નિષ્ક્રમણ હસીનાને મન મ્હોટું લાગતું હતું. છેવટે એક દુઃખી દષ્ટિ હસીના ભણી નાખી મહોળત વિદાય થયો. હસીનાની આંખોમાંથી પૂર વધ્યાં. હૃદયમાં દૂમો ભરાઈ આવવાથી એ અવાજ બની ગઈ. દૂર દૂર અન્ધારમાં વિલીન થતા મહોળતને દષ્ટિ પહોંચે ત્યાં સુધી જોઈ રહી. ઘોડીયામાંથી એનું ન્હાનું બાળક રડી ઉઠ્યું. રાત્રીના અન્ધાર પછેડા પૃથ્વીને વીંટવા લાગ્યા. હસીના ઝુંપડીમાં ગઈ. કંઈક અવાજે દરવાજો બંધ થયો. ધીમે ધીમે વર્ષ શરૂ થઈ. ઝુંપડીમાંથી પવનના સસવાટા સાથે દિપક ખૂંટાઈ ગયો. રાત્રી શૂન્યકાર અને ઝુંપડી નિર્જન જણાવા લાગી.

x

x

x

x

પાંચ વર્ષ પછીનું રજવાર ! ઘોરતમ બુદ્ધ સમી ગયું હતું. જગતસરમાંથી જાણે બુદ્ધ રાક્ષસને દેશવટો દેવાયો હતો ! દેશભરમાં આનંદોત્સવ થઈ રહ્યા હતા. મનુષ્યલક્ષી મહાયુદ્ધ કરોડો ધરોમાં આતંનાદ ફેલાયો હતો. સેંકડો બત્રીશ લક્ષ્યાઓની એ બુદ્ધ આહુતિ લીધી હતી. લાખો માતાઓ પુત્ર વિહોણી અને હજારો પત્નીઓ પતિવિહોણી કરી હતી. હસીનાનો હૃદયનાથ પાછો તો આવ્યો પરંતુ હસીના માટે

એ તદ્દન અયોગ્ય બની ગયો હતો. યુદ્ધમાં તોપોના અવાજથી એનું મસ્તક ભગી ગયું હતું—એ દિવસે થઈ ગયો હતો. બન્ને માસ થયાં એ તખીઅખાનામાં પડ્યો હતો પરંતુ સુધારાની કાંઈ આશા નહોતી. એ પૂનર્અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકશે કે કેમ એજ પ્રશ્ન હતો, પાંચ વર્ષ સુધી મહંમદે હસીનાની સંભાળ રાખી હતી હસીનાના એકના એક પુત્રને ભયંકર માંદગીમાંથી બચાવવા એણે આકાશ પાતાળ એક કર્યા હતાં. તંબૂ અવસ્થામાં નાણાંનો પણ ટૂટે હાથે મદદ કરી હતી. હસીના જાણતી હતી કે સુખનો સૂર્ય ઉગશે. પણ એ આશા ભયંકર નિરાશામાં ફેરવાઈ જતી માલમ પડતી હતી. મહોબત દિવાનો મટશે એવી દાકતરોને આશા નહોતી, મહોબત પાછળ નકામા રડી જીવન ગાળવું એ મહંમદને મન જીવન વૃથા ગુમાવવા બરાબર લાગતું હતું. હસીનાના દુઃખી જીવનને ફરી સુખી કરવા એણે હસીના પાસે પ્રેમદાન માગ્યું હતું. એણે ધણીયેવાર હસીનાને ફરી ફરી સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યા હતા. પરંતુ હસીનાના આંતરનાદ જવાબ વાળતો નહોતો. એ બિયારીનું હૃદય કામાડોળ અવસ્થામાં હતું. એક તરફ બાળકના ભવિષ્યનો વિચાર, બીજી તરફ પોતાની નિરાવાર અવસ્થા મહંમદની ભલમનસાઈ અને ઉપકારો, મહોબતની કરુણાજનક અવસ્થા અને એના પ્રત્યેની પોતાની વફાદારી—આ બધા વિચારો કામગાંઠી હૃદયને હલમલાવી રહ્યા હતા. પણ વળી સવાલ ઉઠતો કે મહોબતનો ત્યાગ શી રીતે કરાય ? નોકરી અથવા બિયારો યુદ્ધમાં ગયો; સંગ્રામમાં એ દિવાનો બન્યો. એમાં એનો શો વાંક ? સમાજમાં એની શું સ્થિતિ ? મહોબતનું કાણુ ? આ બધા વિચારો ચલવિચરની માફક એના મગજમાંથી પસાર થઈ જતા. બીજીજ પગે અંતરમાંથી સેત્રાન બોલી ઉઠતો, “ ઉગ્ધ અલિલાપાઓ, મહંમદનું સુખ અયશઆરામ અને

એવળાજી.” ઘડીભર આ વિચારો મનને આનંદ આપતા એના અંતરમાં દેવદાનવનું તૂમલ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. મહંમદ ગર્ધ કાલે એને છેલ્લો જવાબ આપવા કહી ગયો હતો એને શો જવાબ આપવો એ હતું હસીના નક્કી કરી શકી નહોતી.

“હસીના હવે શો વિચાર કર્યો ?” પાછળથી કાઠ બોલ્યું. તે મહંમદજી હતો. હસીના ચૂપ રહી. એને શું બોલવું એની સૂઝ પડતી નહોતી. એના હૃદયનું તૂકાન સમજાવવા એની પાસે પુરતા શબ્દોજ નહોતા.

“હસીના, હસીના,” મહંમદ ફરી બોલ્યો, “ત્હારે માટે આટલો સમય રાહ જોઈ. ત્હારામાં મને કાંઈક અદ્ભુત લાગ્યું. મહોબતનો દિવાનો થઈ ગયો અને હવે એ ઠીક થાય એમ લાગતુંજ નથી. શા માટે ત્હારા યૌવનને નિરર્થક ગુમાવે છે ? ત્હારા મહોબતના ભરણ પોપણ માટે હું બનતો યત્ન કરીશ. પરંતુ તું નાહક તારી ઝીંદગી ગુમાવે એ મને ઠીક લાગતું નથી”

“બધું ઠીક, પણ એ બિચારાનું શું થાય ? એનો શો વાંક ? એને શી રીતે લાગવો—મહંમદ—મહંમદ ખુદા એ સહન ન કરે. ગળ-ગળી થઈ હસીના જોરથી બોલી ગઈ.

“વાંક ? વાંક ખુદાનો, એને દિવાનોજ શા માટે કરે ? દિવાનાને જીવન શું ? એના ભરણપોષણ માટે હું બદોબસ્ત કરું. બીજું એને શું જોઈએ ? પણ ત્હારે આમ દુઃખી ન થવું જોઈએ, હું તને કાંઈ પગવવા માગતો નથી. ત્હારી પાસેથી ત્હારે એકજ જવાબ જોઈએ છે. હા કે ના. હજી વિચાર ! કાલે રાત્રે હું ત્હારી પાસે આવીશ. તું છેલ્લો જવાબ આપજો. ત્હારી ઇચ્છા હોય તો આ ઘરનો લામ કવી

નીચે ઉતરી આવજે. ત્હારી રાહ જોઈશ અને ત્રણવાર ત્હને જૂમ પાડીશ. તે દિવસ પછી ભવિષ્યમાં તું મ્હને ભાગ્યેજ જોઈશ.”

જવાબ મળે તે પહેલાં મહમંદ કચ્છારનોય અદસ્ત થઈ ગયો હતો. પવનના સપાટામાં એનો પદધોષ ફૂળી ગયો. એ નિસ્તબ્ધ શાન્તિમાં એક આત્મા આંસુ ઢાળતો હતો. પાસેનાજ પ્રાસાદમાંથી સંગીત સ્ફૂર્યું. જામેલી મહેરીલના બેદરકાર ઘોંઘાટમાં સંગીતના સૂર લાતાવરણમાંથીજ જતા, જગત જગતને રસ્તે ચાલ્યું જાય છે. દુઃખીઓના દુઃખ માટે એને શું પડી છે ?

x

x

x

x

મનુષ્ય સંજોગનો ભોગ છે. જીવન એને મન ખેલ છે. માનવ હૃદયમાં જય્હારે ‘સુ’ અને ‘દુ’ નાં યુદ્ધ મંડાય છે ત્યારે તે સદ્ગુણ અને નીતિનો માર્ગ ભૂલી જાય છે. સ્વાર્થનો ઝંઝાવાત એને અમલ્યને માર્ગે દોરી જાય છે. અસત્ય એની આંખોને આંજી દે છે. એ ગાઢ અન્ધકારમાં પરમાર્થ અને ફરજને જોઈ શકતો નથી. નિર્બળતાના તાંડવ નૃત્ય પાસે મનુષ્ય પામર બની જાય છે. એની ભાવનાઓ પવનના સુસવાટા સાથે ઉડી જાય છે. ઉપકાર અને વફાદારીનો અવાજ દુર્ગુણની રણભેરી આગળ વાતાવરણમાં સમી જાય છે, આનું નામ માનવીનું અધઃપતન. અસતનું મધુર સંગીત માનવીને ભોળવી દે છે, યુદ્ધમાં હસીસાનું હૃદય છેવટે ન ટકી શક્યું. એના મન ઉપર અસતનો વિજ્ય થયો હતો. રાત્રી અને દિવસના વિચારોને અંતે કાળે ત્હેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી વાસો કર્યો હતો. મહમંદની માગણી સ્વીકારી લેવા એ નિર્ભર થઈ હતી. એના હૃદયમાંથી મહોબતને માટે પ્રેમ અને દયા કચ્છારનાં નાજ પામ્યા હતા. સ્હાંઝ પડી ગઈ હતી,

દિવાકર પશ્ચિમમાં ડૂબતો હતો. સન્ધ્યા પુરી થવા આવી રંગબેરંગી અબ્રો કાળાં પડનાં હતાં. એક હૃદયમાં પણ મનુષ્ય-જીવનની દાલિમાં છવાતી હતી. હસીનાએ ઝીણો દીવો સળગાડ્યો એ દરિદ્ર ધરમાં કાંઈક ગૂઢ ભયંકરતા ભાસતી હતી. રહામેના ઝાંપામાંથી એકાએક એક પુરુષ વ્યગ્રચિત્તે ચાલ્યો આવતો હતો. એનું શરીર કૃશ થઈ ગયું હતું એનાં વસ્ત્રોમાં ઠેકાણું નહોતું. વાળનાં ઝુમખાં પવનમાં અવ્યવસ્થિત રીતે ઉડી રહ્યાં હતાં એની દાઢીના વાળ હવામાં ફરફરતાં હતા. ગતિ તદ્દન મંદ હતી. તૂટેલા દાદર ઉપર એ વ્યક્તિ ચઢી. એ બીજો ઇં નતીં પણ મહોબતજ હતો. એકાએક એની સાન ઠેકાણે આવી ગાંડાની ધરિપતાલમાંથી કોઈને પૂછ્યા કે કહ્યા વિના એ સીધો ચાલ્યો આવ્યો હતો. ઉપર ચઢી એણે બારણું ઉઘાડ્યું. હસીનાએ પોતાની ન્હાની પોટલી તૈયાર કદી રાખી હતી. એનો બાળક કાંઈ સમઝી ન શકવાથી બાધા મંડળની માફક આમતેમ જોતો હતો. ખ્હારીમાં ઉભી ઉભી હસીના દૂરદૂરના પર્વતો ઉપર એકી ટસે દૃષ્ટિ ઠેરવી જોઈ રહી હતી. એના વદન ઉપર વ્યગ્રતાના ચિન્હો હજીયે સ્પષ્ટ તરવરતાં હતાં દરવાજો ઉઘાડ્યો, અવાજથી એ ચમકી નવીન આગનતુકને જોતાં ભય અને આશ્ચર્યની મિશ્રિત વાગની એના મુખ ઉપર છવાઈ રહી. મહોબત તો ઉભોજ હતો. થોડી પગો સુધી કોઈ બોલી શક્યું નહીં. છેવટે હસીના-એ છવાઈ રહેલી શાન્તિનો ભંગ કર્યો.

“ કાણુ—મહોબત, તું અત્કારે અહીં ક્યાંથી ? ”

મહોબત હજી સ્તબ્ધજ ઉભો હતો. એનાથી કાંઈ સમઝાતુંજ નહોતું. બન્ને વરસનો પડદો એની સ્મૃતિપટ ઉપર પડ્યો હતો. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ બે આંટા ફરી વળી હતી. મહોબત અને જમતની

વચ્ચે બપોળે વર્ષનાં અંતર હતા. તે એટલુંજ બોલી શક્યો—“તું અત્યારે ક્યાં જાય છે?” “હું જઈ છું—જ્યાં મહારે લાવી મહને ઘસડી જાય ત્યાં. આ ઘરને હવે છેલ્લાં પ્રણામ છે. હસીના ઉતાવળે ઉતાવળે કાંઈ પરપણ રીતે બબડી ગઈ.

“એટલે?” મહોબતથી વધુ ન બોલાયું. ઘરમાં ચારે બાજુએ નજર નાખી માથું દબાવી પાસેના ખાટયા ઉપર ધબ્બ દબને એ બેસી ગયો. એના દુઃખથી પત્થરોએ રડી ઉઠે એની એની શીકલ હતી.

“એટલે? એટલે ખીજું કાંઈ નહીં હું જતી રહું છું. આજે જીવન મહારાથી નથી જીવતું.” હસીના બોલી રહ્યા એટલામાં નીચેથી બુમ આવી “હસીના” હસીના નિજા પડે એમ કમકમી. મહોબત હજી કાંઈ સમજી શક્યો નહોતો. જીવું જીવન એને ધીમે ધીમે તાજું થતું હતું. શિથિલ થયેલું મગજ સનેજ થતું હોય તેમ એ બોલ્યો.

“મહને રજાગતો મૂકીને? હસીના, મહારી તરફ તો જો, મહને કાંઈ સજ પડતી નથી. મહારી બુદ્ધિ બહુરે મારી ગઈ.....હું લડવા ગયો ત્યાં મહને કાંઈક થયું. મહને દુનિયા નવી લાગે છે. પણ તું ક્યાં જાય છે? હસીના—મહારી હસીના તું મહને ત્યાગે છે?” તંદ્રામાંથી જાગ્રત થતો હોય તેમ એ બોલ્યો. પોતે યુદ્ધમાં છે કે ઘેર એની એને બરાબર ખાતરી થઈ નહોતી. એની આંખોમાંથી આંસુ સરી પડ્યા એક સમયનો પડછંદ યોદ્ધા આદ્ર્ બની ગયો.

“મહોબત—મહોબત—આમ ગાંડા શું કાઢે છે? હાથ—તહારી અને દુનિયાની વચ્ચે એ વર્ષની ખીચી ક્યાં તહારી સ્થિતિ?” હસીના હજી એને ગાંડાજ ધારતી હતી. આવીજ રીતે તે એકવાર ઘેર નાસી

આવ્યો હતો. ફરીથી જીમ પડી “હસીના” તે એકાએક ધ્રુજ ઉડી. ભયંકર ઝંઝાવાતમાં કંપતી વેલ્ય જેવી એની અસહાય અવસ્થા થઇ ગઈ હતી તે દાદર પાસે દોડી. વળી થંભી સુધ. એક નિશ્વાસ મૂકી તે ખેલ્લી.

જીવનભરની અસહાય અવસ્થા-દુઃખના કુંગર-જીવન નિર્વાહની પરાધીનતા બીજું મહારં યૌવન-મહોત્પત યૌવનના વિકાર નથી જીવવાતા નથી સમજાતા-હા, પહેલાનું સુખી ગૃહજીવન? આ ન્હાનીશી વાડી અને પેલો કુવો. ત્યાં આપણા પ્રણયપાક મંડાયા માત્ર બેજ વર્ષમાં તું ગયો-પાંચપાંચ વર્ષના વિયોગ યુદ્ધમાંથી પાછો આવીશ એવી આશાઓ નિરાશાઓમા ફેરવાઇ ગઇ. તું આવ્યો તો ખરો પણ દીલને ડામ દેવા, ઝુરતી તરૂલતાને વધુ ઝુરાવવા, ત્યાર પછીનાં બે વર્ષ એટલે પરાધીનતા, હજીપણ ત્હને જોઇને બળવાનુંજ રહ્યુંને? ...પણ એમાં ત્હારો શો દોષ? વાંક વિધિનો ત્યા ત્હને શું કહ્યું?—મહોત્પત-મહોત્પત—” વાક્ય પુર કરે તે પહેલાં “હસીના” એમ ત્રીજી ખૂમ સંભળાઈ. ફાંસીને માંચડે લટકતા મનુષ્ય જેવી દશા એક, બે, ને ત્રણ સંભળતાં ઘાય એવી પરિસ્થિતિ હસીનાને થઇ. ક્ષણભર એ મહોત્પત લણી નોંઈ રહી. એ તો ઉભોજ હતો. સુધડ ઘર, વાડી અને કુવાલણી હસીનાએ છેલ્લી નજર નાંખી દિપકમાં તેલ ખૂટ્યું હતું. દિવો ડુલ થયો. અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યો. હસીના બને તેટલું સામર્થ્ય ભેગું કરી બાળકને તેડી ધ્રુજતે પગે દાદર ઉપરથી ઉતરી... ...ધીમે પગલે દરવાજા તરફ દોડી ગઈ.

ટાંગો તૈયારજ હતો. દરવાજા પાસેથી ટનનન કરતો એ બીપડ્યો. મહોત્પત વાધની માફક કુલ્લો. દાદર ઉતરતાં ફસડી પડ્યો. પાછો

ઉઠ્યો અને દોડ્યો. ટોકરીના રણકાર વાતાવરણમાં ડૂબી જતો હતો. “હસીના” હસીના” મહોળત ખૂમ પાડી ઉઠ્યો. નિર્જન વાતાવરણમાં કુર રીતે એજ શબ્દોનો પ્રતિધ્વાસ થયો. પ્રતિઉત્તર આપનાર ક્રોધ હાલુજ નહીં. અન્ધકારમાં મહોળત દરવાજા પાસે ઢળી પડ્યો. પાસે ના ઝાડ ઉપરથી ફડફડાટ કરતું એક પંખી ઉડી ગયું.

ગીરિજાશંકર ઓઝા

આશા ગાંડી !

“ આશા એતો મધુર કડવો અંશ છે જીંદગીનો;
છેદાયેના જીવિત સુધીએ, છેદતાં જીવ જાતો ! ”

(કલાપી)

શિયાળાની ઠંડી રાત્રી છે. જગત નિદ્રાને બોળે પડ્યું છે. સર્વત્ર શાંતિ છાઈ રહી છે, ચંદ્રિકાનાં અજવાળાં ફેલાયાં છે—કવચિત દુરથી આવતું કુતરાંઓનું કકપ રદન સંભળાય છે.

આવી રાત્રીએ એક નિરવ મહોલ્લામાં ફાટયાં તુટયાં ધવલ વસ્ત્ર પહેરેલી યુવતિનો આજો પડછાયો જણાય છે. તે એક ખડેર નજીકના પથરના ઓટલા ઉપર કંઠા ગોઠડી પાથરી બેઠી છે. તેના વાળ છુટા જવાયા વેરાયા છે. વદન કમળ શ્વેત અને ફિક્કાસ ઉપર છે. આકાશના ચંદ્ર રહામું બેતી તે સ્ત્રી બેઠી છે. ઠંડીને લીધે તેના પગને સંકેારી નીચા દાખ્યા છે, તેનો એક હાથ તેની જંઘા ઉપર પડ્યો છે. બીજો હાથ અર્ધ ચંદ્ર જેવી હડપચી નીચે આવી રહ્યો છે. આંખો તેજ વિહોણી જણાય છે. ગાલ ઉપરથી અશ્રુબિંદુ સરે છે. નજીકમાંજ એક ન્હાનું સાતેક માણનું બાળક એક કપડામાં લપેટેલું તેની પાસે

સુતું છે. યુવતિ ઉપર નિદ્રા દેવીની અવકૃપા થવાથી તે આજ આમ વિચાર મગ્ન બેઠી છે. અત્યારની દેખાતી સ્થિતિ ઉપરથી એમ જાણી શકાય કે આ કોઈ ભીખારણુ હશે—પરંતુ ફક્ત તેની દેહ કાંતિએ તેમ વિચારતાં રહેજ અટકાવે.

આ ભીખારણુ યુવતિ કાણુ હશે ? ગમે તે હોય આપણે તેને આ સ્થિતિમાં જ જોઈ જરા પાછા ફરી કંઈક ખીજું જોઈએ:—

રત્નપુરીમાં મનસુખલાલ એક શ્રીમંત રહેતો. તેને પ્રૌઢ અવસ્થામાં એક પુત્ર—તેનું નામ વિનાયકં. માતા બાળપણમાં જ વિનાયકને મુકી ગુજરી ગઈ. શેઠને તેમની ચાલીસેક વર્ષની ઉંમરે આ વિનાયકનો જન્મ પ્રભુકૃપાથી થયેલો લક્ષ્મીના સુખમાં મહાલતા શેઠે ખીજી પત્ની આણી તહેનું નામ કમળા. શેઠનો નવો ગૃહસંસાર શરૂ થયો એક પુત્રી થઈ—ધીમે ધીમે ઓરમાન માતાના હૃદયમાં દેખેનો વાસ થયો. વિનાયક પણ સામાન્ય અભ્યાસ કરી સ્વચ્છંદ વૃત્તિમાં દોરાયો. સોળત પણ જોઈએ તેવી મળી એટલે આ શ્રીમંત પુત્ર કાવે તેવી રીતે વિહરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે તેના જીવનની શુભ શરૂઆત થઈ.

શ્રીમંતનો પુત્ર એટલે શાંતિમાંથી કન્યાઓનાં પણ ઉપરા ઉપરી માગાં આવ્યા—સદલાગ્યે તે રિવાજ પ્રમાણે ઘોડીઆમાં જ ઝંપલાયો નહતો; આનું કારણ પાછળથી આવેલી તેની સાવકી માતા હતી. વિજયશંકર આ શાંતિમાં સારી સંસ્કૃતિવાળા ગણાતા, તેઓએ પાશ્ચાત્ય જ્ઞાન હીક પ્રાપ્ત કર્યું હતું—તે પણ સ્વધર્મ કર્મ વગેરેમાં આદર્શ હતા. તેમને ફક્ત ત્રણ પુત્રોએ જ થયેલી—તેમાં એક બાળ વયમાં મરણ પામી—એકનો ક્ષય રોગે લક્ષ કર્યો—બાકી રહી તે આશા. આશા તે જીવનની આશા જ હતી. તે સદગુણી હતી—સુશિક્ષિત હતી. શિક્ષિત

માતાની પણ ગૃહ કળવણી સારી મળેલી આશા અગીઆંર બાર વર્ષની થઈ ત્યારે તેના વિવાહની શોધ થઈ, મનુસુખનાના પુત્ર વિનાયકને ત્યાં વિવાહ કર્યા. આ વખતે વિનાયકની ઉંમર સોળેક વર્ષની હતી. સ્વચ્છંદ વૃત્તિમાં દોરાતા શુવનની શરૂઆત હતી.

આશાનાં હાથ વિનાયક સાથે થયાં આશા પંદર વર્ષની સુસ્વરૂપ યુવતિ થઈ ગઈ. વિનાયક પણ વિસમી સદીમાં શોભતો ઓગણીસ વીસ વર્ષનો ફક્કડ યુવાન થયો. વસ થઈ ગયું. મંગળ ગીત ગવાયાં, દહાવા લેવાયા, વાહવાહ થઈ અને ટુંક સમયમાં તો આશા સાસરે આવી.

*

*

*

આશા કમનશિષ્ય હતી. આદર્શ સન્નારી હતી કિંતુ તેના શુવનમાં સુખ નહતું. વિનાયક તેના નફ્ટ સોજતીઓના મંગના રંગે ચઢ્યો—વ્યસની અને ઉડાઉ બન્યો. વધુમાં મદિરાદેવીનો પણ સાથો અને મોટો પ્રિય ભક્ત થયો. આશા તેના પતિદેવના આ ચારિત્ર્યને પ્રથમ તો જાણી શકી નહતી, પરંતુ ધીમે ધીમે અંસર્ગમાં આવતાં તે ચતુર સુંદરી સધળાથી યાત થઈ. પતિની અયોગ્ય માર્ગશ્રેણી બદલવા તેને ધીમે ધીમે માર્ગો પણ લેવા માંડ્યા તેનું જ્ઞાન અને વિવેક, સૌન્દર્ય અને ભાવના, મંજુલ વાણી અને રીતભાત વિનાયકને વશ કરવા શરૂમાં તો શક્તિમાન થયાં. વિનાયક તેની આગળ એક સરળ બાળક પ્રમાણે વર્તતો—પરંતુ આશાનો સદ્બોધ અને ગુણપ્રભાવ આ જડ માનવ હૃદયના ઉપર છેવટ સુધી અસરકારક નજ નિવડ્યો. સાવકી માતાની તો પ્રથમથીજ બેદરકારી હતી. પિતા પણ વન વટાવી રહ્યા હતા એટલે તેમને પણ હવે તો વિનાયક ગાંડતો કરતો નહી. આ શિવાય વિનાયકને અંકુશ નામમાં કંઈ નહતું—પાછો એકનો એક પુત્ર

એટલે તેને ખાસ દયાળુ પણ થતું નહિ; આથી કરી વિનાયકને જોઈતી રીતે તેના માર્ગમાં વિહરવા ઉત્તેજન મળ્યું.

ખિચારી લાડકોડમાં ઉછરેલી આશા ! સુશિક્ષિત આશા-આર્થ રમણિને યોગ્ય સર્વ ગુણ ધરાવતી, તેનામાં રનેહ હતો, સૌજન્ય હતું, મૃદુલા અને મીઠાસ હતી પણ તે સઘળી કુદરતી બક્ષીસનો ભોક્તા ગમ્મર નિવડ્યો. આશા, આશામાંને આશામાં તેના દુઃખી દિવસો વ્યક્ત કરતી.

રાત્રી થઇ ગઇ છે. આજે આશા તેના શયન મંદિરમાં એકલી અટુલી બેઠી છે, નજીકમાં ખુલ્લું રામાયણ પડ્યું છે-તેના ઉપર એક મઢેલી છબી છે; આશા તે છબીમાં જોઇ દુઃખનાં આંસુ વેરતી-કોઇ લહોનાર નહતું. આ પ્રતિક તે તેના પતિદેવનું હતું; કેટલીક વાર તે નિરાશના ઉદગારો કાઢતી-આજે પણ તેનો પતિ રાત્રીના ખાર થવા છતાં હજી ઘેર નહિ આવવાથી, આર્થ સ્ત્રીને યોગ્ય ધર્મનીતિ પ્રમાણે નિદ્રા લીધા વીના પતિદેવનું ચિંતન કરતી ચિંતામગ્ન બેઠી છે-ધીમેથી દુઃખનો પ્વનિ આ શાંત ઓરડામાં કહાડતી જણાય છે:-
“ પ્રાણેશ ! આ અભાગણિનામાં શું ન્યુનતા છે ? આપ શાથી પરદારાના પ્રેમ રંગે રાયો છો ? શું એ યોગ્ય કહેવાય ? મ્હારી દયા આપને જરા પણ નથી આવતી ? એ મંદિરાની પ્યાલા અને કુલટા-ઓની સ્વાર્થ નીતિમાં મગતો તુચ્છ આનંદ-ગમ્મત તમને આ નિર્દોષના સાત્વિક પ્રણયમાં ન મળે ? ! બહાલા.....

આગળ બોલના જાય છે તેવામાંજ તેના કર્ણ ઉપર એક તિક્ષ્ણ અવાજ આવ્યો તે ગભરાયેલી ચીસ હતી. તુરત ઉભી થઇ. હાથમાં શાનસ લઇ નીચે આવી દ્વાર ઉઘાડ્યાં.....તેને શું જોયું ? જેનું

હમણાં સ્મરણ કરતી હતી તેજ તેના જ્ઞાલા...ઝોટલા નીચે ખેલાન સ્થિતિમાં પડ્યા છે.

માથા ઉપર ટોપી નથી—અંગ ઉપર કેટ નથી; ફક્ત એક પહેરણ અને ધોતિયું જ છે. આશાએ ફાનસ નજીકમાં મુકી પાસે જઈ નેચું તો પતિના માથામાંથી રક્તધારા વહી રહી છે. બિંદુઓ જમીન ઉપર ટપકે છે; મૂખમાંથી વાસ આવે છે. તે વાસ શાની હતી? આશા તે જાણતીજ હતી પણ અત્યારે તે વિચાર્યા શિવાય તુરત તેણે પતિના ધા ઉપર હાથથી દબાવી પ્રિયના મસ્તકને અંકમાં લીધું—જેની ઝંખના કરતી હતી તે મળ્યો—

પરંતુ આવી વિચિત્ર સ્થિતિમાંજ ! આશા રડી, આંસુ પાડ્યાં—પતિદેવના ઉપર સરી તે આંસુ હૃદયની ફરિયાદ કહેવા લાગ્યાં. વિનાયકે ઘેરાતી આંખો રહેજ ઉઘાડી—લાન આવ્યું. એકદમ ખેલી ઉઠ્યો—“વહાલી...આ.. શા !”

આજે વિનાયક સાંજનો જમી કરી સ્વાર્થી મિત્રોની મહેરીલમાં ઉપડી ગયો હતો; ત્યાં મદિરા દેવીનું સારી રીતનું પાન કરી—રંગરાગ ખેલી—પાસેના કપડાં પણ ત્યાં મુકી રખડતો ઘણી મુશ્કેલીએ તે ગૃહ આંગણે આવ્યો કાળી અંધારી રાત્રા છાઈ ગઈ હતી. રસ્તાએ શાંત અને નિર્જન હતા; વિનાયકને તેનો એક મદિરા મંડળનો સાથી ધર સુધી મુકી મુપકીથી પલાયન કરી ગયો. તેને હજી દારૂનો નિષે ઉતર્યો ન હતો આથી, પથરનો પગથાર ચહડતાં વચમાંથીજ ચુક્યો—ભુમિવન્દન ક્યું નીચે પડતાંજ ઝોટલાની કોરેલી ધાર વાગવાથી લોહી નિકળ્યું. આશા એ વિનાયકને તેના બધા જોરથી સ્થાઈ—જાલી ઘણી મહેનતે ધીમેથી ધરમાં લાવી—ધા ઉપર દબા મુકી પાટો બાંધ્યો. વિનાય-

કને હવે સ્હેજ પુર્વસ્મૃતી સ્મરણ પટમાં તાજી થઈ આશા સ્હામું અનિમેષ જોઈ રહ્યો. આશા છુપું છુપું રડતી હતી, પણ આ ઘટના હજી વિનાયક જાણી શક્યો નહોતો. આશાનું હૃદય સુધું થઈ દુઃખથી ધવાઈ રહ્યું હતું તો પણ તેના આદર્શ ઉન્નત હતા—તે આવા નીચ કાટીના પતિને સ્વમાન આપી હજી સુધી સત્કારતી હતી. “પ્રાણનાથ, હવે આપને કંઈ ફીક છે?” આશાએ ગળગળીત થઈ પ્રશ્ન કર્યો. “હા...હી આશા...તું...મહેને...અહીં આં...લા...વી” તુટક શબ્દોમાં વિનાયકે પૂછ્યું. “હા. નાથ હવે આપ શયન ગૃહમાં ચાલો સુઈ જાઓ; રાત્રીના એક બે થતા આવ્યા છે. વિનાયક સુઈ ગયો. પરંતુ આશાને આજ બિલકુલ નિદ્રા આવી નહિ તે તો બિચારી આખી રાત્રી જીવન નિરાશામાં રડતીજ રહી.

સુશીલ આશાને કંઈ આ પ્રથમ દ્રશ્ય નહતું. તેના રોજના સુખી દિવસો (?) હાવાજ નતા હતા.

x

x

x

x

આશાનાં માતા પિતા યાત્રાએ ગયાં. કારણ કે ધર્મ શ્રદ્ધામાં ઉભય અચળ હતાં, તે સાથે હવે કંઈ અન્ય જન્મજ નહિ હોવાથી તેઓએ યાત્રાનો વિચાર કરી પ્રસ્થાન કર્યું. વિનાયક દિવસે દિવસે પૈસાનો દુર વ્યય કરે ગયો; વ્યસન અને નાચ, ગાનતાન વગેરે શોખમાં પાણીની માફક પૈસો વાપર્યો; આશાના પણ પૈસા જીલ્મથી વા ટૂંપી રીતે લઈ જઈ આ ફકકડરાવ ઉડાવા લાગ્યા. પણ આથી એક સારૂ યા નહાઈ (?) પરિણામ આવ્યું કે, વિનાયક આશા પ્રત્યે કંઈક બાહ્ય સ્વાર્થ સ્નેહ પણ બતાવવા લાગ્યો; આશાને આથી સુખ થયું તેને હજી પણ પતિના ઉજવણ ભાવીની આશા હતી. પરંતુ ખરૂં જોતાં તે વ્યર્થ હતી.

આશાને ગર્ભ રહ્યો. આ સ્થિતિમાં પણ તે તો સુખ નજ પામી શકી. તેની હૃદયની મુઝવણ વ્યક્ત કરવા હવે તો કંઈ સ્થાન પણ નહતું. નિરંતર મુઝવાતી-છેવટમાં દુઃખની દ્વારપ આંસુ કહાડી તે શાંત થતી, નવ માસ પૂર્ણ થયા-એક પુત્રનો જન્મ થયો. આશાને ધણેજ આનંદ થયો. આથી સાવકી સાસુ કમળાને ઇચ્છાનું કારણ મળ્યું, પણ સદ્ગુણી આશા તે કંઈ ધ્યાનમાં લે તેમ નહતું. તે તો વિનય અને વિવેકથી તેના હૃદયને પણ બાહ્ય રીતે પણ આકર્ષિત તેની ઉત્તમ ભાવનાઓનું ભાન કરાવતી. હવે દુરભાગ્યે કુરકાળ ચક્રના પંચામાં મનસુખલાલ સપડાયા. સ્વર્ગ પામ્યા. આશા પુષ્કળ રડી-કારણ તેનું હૃદય લાગણી વશ હતું. સાવકી માતાએ પણ હૃદયનાં આંસુ પાડ્યાં. વઢેલ વિનાયક પણ પિતાની મરણ ક્રિયા કરવા પુરતો શાંત અને ગમગીન રહ્યો. આશા હજી સુવાવડમાંજ હતી, એકાદ માસ થયો હતો. તેમાં આ અણુચિંતબ્યો આઘાત તેને અસહ્ય લાગ્યો. વળી હવે તો વિનાયક આશાની ઘેરહાજરી અને પિતાના અદ્ય પણ, અંકુશ મુક્ત થવાથી સ્વતંત્ર રીતે પાશવજીવનમાં આગળને આગળ ધાયો રહ્યો.

મદિરા દેવીના ભક્તો-પરદારાગામીઓ કે દિવસ સુખી જોયા ? મદિરાની વધતી જતી પ્રસાદીથી તેમજ પ્રયત્ન વિષય વાસનાથી વિનાયકનું શરીર લથડ્યું. ભયંકર માંદગી આવી-તેમાં સપડાયો. આશા હજી તો સુવાવડમાંથી નાહી-ધોઈને ઉઠી છે-સસરાના મરણનું દુઃખ હજી તાજુંજ છે, ત્યાં-પતિની બિમારીએ તેના જીવનને અતિવ દુઃખમય બનાવ્યું નિષ્ણાત ડોક્ટરો આવતા લાગ્યા, યોગ્ય દવાઓ થઈ પણ વિનાયકનો પ્રકૃતિમાં કંઈ ફેરફાર જણાયો નહિ.

આશા પણ તેના ક્ષયરોગમાં સપડાયેલ અસ્થિ પિંજર સમા પતિની સુશ્રામાં પાછી પડી નહિ. હજુ તેનું શરીર તો દૂર્બળજ હતું—પુત્રને ઉછેરવાની મ્હોટી જવાબદારી ઉભી હતી તે સર્વ આ સમયે ધ્યાનમાં નહી લેતાં તેનું સર્વસ્વ સ્વામીની પવિત્ર સેવામાં અર્પણ કર્યું—હોમ્યું—પૈસા પણ પુષ્કળ ખર્ચ્યા; આશ્વા રાત્રી અને દિવસ એકજ રીતે ખેસી પતિને ખરી મદદગાર થતી—અર્ધાંગના શબ્દનું સાર્થક પૂર્ણ કરતી; તેને દવા પાતી—માયું દાખતી—પવન નાંખતી તેમજ પતિની ખરી સેવા સુખને સ્વાનુભવ કરતી; આમ છતાં પણ વિધિની લીલા વિચિત્ર છે. કુદરત કુર છે, એકવાર હસાવે છે તુરત ખીજ ક્ષણેજ રડાવે છે: વિનાયક છેવટના શ્વાસ લઈ રહ્યો છે—આશાના પ્રેમ ભીના હૃદયમાં હજુ પણ પ્રિય પતિદેવના જીવનની આશા છે—હતી.

સંખ્યાનો સમય છે. અંધકાર ધીમે ધીમે પ્રસરી રહ્યો છે. હેરેરી લાલાઓ અસ્લીલ ગાનગાતા રસ્તાઓ ઉપરથી પસાર થઈ રહ્યા છે—કાંઈ હસે છે કાંઈ રડે છે. આવી કુદરત લીલા આશાને પણ આજ અનુભવવાનો દુઃખદ યોગ આવી ગયો છે, વિનાયક દુઃખનો ત્રીણી ચીસો નાંખી રહ્યો છે ઓરમાન માતા કમળા પણ દુનિયાને માત્ર જણાવવાજ કંઈક બાહ્ય શોકભાવ જણાવતી શોકમાં ખેડેલી જણાય છે વિનાયકની વિકળ ચક્ષુ છેવટમાં કંઈક શોધે છે. ચતુર આશા સમજી નિકટ ગઈ—તે તેને જોતાં છેવટ ખોડ્યો—

“ આ...શા લાલચંદ્રને...લા...વ મ્હને એ...પ્યારો...જેવા કે ” તુટક શબ્દોમાં પુત્ર મુખ જોવાની ઈચ્છા જણાવી—આશા નજીકમાંજ ભોંય પડેલા પુત્રને લઈ પતિ આગળ ઉભી—પુત્ર મુખ જોઈ, વિનાયકે એક શાંતિનો શ્વાસ લીધો—થોડીવાર પછી આશાએ પુત્રને

નીચે સુવાડ્યો. વિનાયક ગળગળો થયો-પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો. જીવનની મીઠી લ્હાણ વહિ ભોગવતાં કરેલ પાપો માટે શોચ કરવા લાગ્યો, આશાના આદર્શ જીવનની પ્રતીતિ થતાં હૃદય રડવા લાગ્યું-ગળગળો થયો જીલ્હા અટકવા માંડી-ગળુ સુકાવા લાગ્યું-...“આશા...તને...મહે...બહુ દુઃખ આપ્યું છે...ક્ષમા...કરજો...હવે...મારી...આ...શાળ...ઉધું-લ્હારે કોઈ... ... ..

આ છેવટના ભાગ્યા તુટયા શબ્દો ઉચ્ચારી વિનાયક આ ફાની જગતમાંથી વિદાય થયો-આશાના પતિએ સ્વર્ગ પ્રયાણ કર્યું. આશા રડી-પુખ્તળ રડી; તેના કરણું આકંદે સગા બહાલાને પણ પુષ્કળ રડવ્યાં દયાની દેવી સમી સુશીલ આશા જીવનની શરૂઆત થતાંમાં, યૌવનનાં આતિથ્ય લલ્લા પહેલાં વિધવા બની. સમાજના કુર શબ્દોમાં “આશા રાંડી.”

હિન્દુ સમાજમાં “વિમળતા” ભર્યા વૈધવ્ય કેવાં પૂજ્ય છે, વિધવાને શું સ્થાન છે. જાહેરમાં તે કેવી રીતે સત્કારાય છે, જનતાની નિંદક આંગળીઓથી તે કેવી રીતે ચિંધાય છે, પિયર તેમજ સાસરામાં તે કેવી અલૌકિક ઉપમાઓથી મંખોધાય છે, આ બધું અત્રે લખતું ઠીક નથી-તો પણ-વાંચક લ્હારી દ્રષ્ટિ સમક્ષ એક નિરાધાર હિન્દુ હિન્દુ વિધવા પ્રાણીનું ચિત્ર દર્શન કલ્પજો; અને પછી હૃદય જેવું ઇશ્વરે કંઈ આપ્યું હોય તો, થોડીવાર પણ તે રિચાત અને અનાથ ત્યાગમૂર્તિ ઉપર જરૂર વિચારજો. વૈધવ્યના આદર્શ આજ અદ્યથ થયા છે. આજની વિધવા પાંચ સાત કે અગીઆર અથવા સોળ જેવી વયે ને પદને પામે છે ! સંસાર સાયરના કિનારે આવતાં પહેલાં-અરે તે માર્ગ દિશા જોયા પહેલાં સ્ત્રી વિધવા બને તે શું કહેવાય ? તેમાં પણ

આપણા સમાજનાં બંધનો અને રહીના નામે થતા અનાચાર અને અત્યાચારથી હિન્દુ વિધવાઓ આજ ચોધાર રડે છે. તેનાં ઉબ્ધ આંસુથી માતા ભારતીની ગાદ ભિંજવે છે; પણ હજી આપણો સમાજ પૂર્ણ જગૃત અવસ્થામાં આવ્યો નથીજ.

કુદરતીજ હેવો નિયમ છે કે જ્યારે જ્યારે મનુષ્ય દુઃખમાં આવી પડે છે—ત્યારે તેના દુઃખની નિરંતર વૃદ્ધિ થયા કરે છે. દુઃખ રૂપી રાક્ષસ મનુષ્ય પ્રાણીને પિડવામાં કંઈ બાકી રાખતો નથી. સંસારરૂપી રંગભૂમિ ઉપર પણ કાળ રૂપી સુત્રધાર તેના અવનવા ચિત્રવિચિત્ર “હર્ષ-શોકના” પરિવર્તન પડદા નાંખે છે, આશા સાસરે આવી ત્યાર-થીજ દુઃખી હતી—તેની દેહ કળીની પિમળ, ત્હેની ઉરની આશા વિના ચકના અમર્યાદિત વર્તનને લઈ અકાલેજ વીલિન થઈ હતી. તો પણ વિનાયકનું જીવિત જીવન તેને છેવટ સુધી આશા આપતું હતું. આજ તો તેમ પણ નથી. ધરમાં સાવકી માતા-સાસુ છે, સસરા ગયા, પતિ દેવ પણ રંક અબળાને રખડતી મુકી—આકંઠ કરતી સ્થિતિમાં રાખી ચાલી ગયા ?

આશાની જીવન આશા તો ઉડીજ ગઈ. હવે ફક્ત પુત્ર ભાલ ચંદ્ર તેજ તેના પણ નશીબ રૂપી ભાલનો ચંદ્ર હતો—હૃદય ચંદ્ર તો અસ્ત થયો.—તો પણ તે માની અને ડાહી હતી. પતિના અવશેષ પ્રસાદ-પુત્રના મૂખને જોઈ તેને રમાડવામાં તેમજ ઉછેરવામાં તે તેનો કાળ ક્ષેપ કરતી.

આજે ગીતાજી લઈ વાંચે છે. ઘોચેલ શ્વેત અને સાદાં વસ્ત્ર ધાર્યા છે, ભાલે વિભૂતિનું ત્રિપુંડ ઝળહળે છે, કંઠમાં એક રૂદ્રાક્ષની માળા આવી રહી છે મુખકાંતિ ફિક્કી હોવા છતાં અત્યારે સાક્ષાત

દેવીની વિમળ મૂર્તિ સમી આશા દિપતી હતી. નજીકમાં ત્રણ ચાર માસનો બાળક જમીન ઉપર હાથ પગ હલાવતો હતો ઉપરનું નકશી કાતરણી કામ જોતો નિર્દોષ રમત કરી રહ્યો છે. આશા વાંચતાં વાંચતા થોડીવાર આ બાળક રહામુ જોઈ કંઈક સંતોષ અને આનંદ પામતી આ સમયે પોષ્ટમેન આવ્યો, પતિદેવના નામનો ઉચ્ચાર સંભળાયો-ધરમાં એક પોષ્ટમેન આવ્યો. પતિદેવના નામનો ઉચ્ચાર સંભળાયો-ધરમાં એક પોષ્ટકવર આવ્યું-હાથમાં લીધું-ફોડયું વાંચવા માંડ્યું-જેમ જેમ વાંચતી ગઈ તેમ તેમ તેના મુખભાવો બદલાતા ગયા-આખરે પત્ર પૂર્ણ થતાં તે એકદમ રડી પડી. તેના રૂદન ધ્વનિથી આડોશી પાડોશીઓ પણ ભેગાં થયાં સર્વ ભેગાં થયાં રડ્યાં, આશા ઉપર તો વિધિ કુરને કુરજ થતી જાય છે. વાંચક ! પત્ર તેનાં માતા પિતાના અકસ્માત મરણનો હતો-ત્યાં ધૈર્ય દેવી રીતે રહે વાડે તે આ પ્રમાણે હતો.

અશુભ છે.

કાશીક્ષેત્ર તા.....

શ્રી વિનાયક લાલજી તથા બહેન આશા,

દિલગીરી સાથે જણાવવાનું કે અહીં યાત્રાએ આવેલ, શ્રી. વિજયશંકર તેમજ સૌ. પ્રભા બહેન ગંગાજીમાં હોડીમાં એસી નદી ઓળંગતાં-દુર્દૈર્વની હોડી ઉઘી થઈ ગઈ અને તેઓનો દેહોત્સર્ગ થયો છે. આથી અમે ઘણા દિલગીર છીએ પણ ઈશ્વરેચ્છા પ્રત્યજ છે. તેમના સામાન વગેરેનો શું પ્રયત્ન કરવો ?

એજ. લિ. તિથંગીર રામપ્રસાદજી.

+

+

+

કાળનો અગાધ મહિમા ! શ્રી મન્માધ કવિએ યથાર્થ કહ્યું છે કે:-

“ સમય એવ કરેતિ બલાબલ ”

આશાના ધૈર્યની-સહિષ્ણુતાની હદ આવી રહી ! આ આઘાત તે કામળ હૃદય માટે જેવો તેવો નહતો. તેને ખાવામાં મન રૂચતું નહિ-વાંચનનો પણ ત્યાગ કર્યો. વિચારમાંજ નિશ્ચિન કહાડવા લાગી. રૂઢન-રૂઢન ને રૂઢન. તો પણ શાંતિ ન થઈ. આશાની માનસિક સ્થિતિએ પલટો ખાધો; ડાહી આશા-ગાંડી બની, હવે તેની મનોવ્યાધિ માટે સર્વ ઔષધ પણ નકામો હતો. ટુંક સમયમાં વ્હાલાઓનો એક પછી એક વિયોગજ મળ્યો આખરે તે ભાવબીનું સ્ત્રી હૃદય વહલોવાયું:

આશા તેના પાંચ છ માસના પુત્રને લઈ શેરીએ શેરીએ--- પતિના નામની-માતા પિતાના નામની દુઃખ પૂર્ણ ગર્જનાઓ કરે છે રસ્તાના રાહદારીને કે આળકને, પશુને કે પક્ષીને લાંથ જોડી કરગરતી કહે છે “ મહારા વિનાયકન-પિતાને માતાને-તમે કાઈએ જોયા ? લાઈ બતાવને ! “ પગે લાગું છું પગે લાગું છું ” મહારે તેમને એકજ વાત કરવી છે ? ” સમજવાન વ્યક્તિ દયા દૃષ્ટિથી જોઈ નિશ્વાસ નાંખીનેજ જતી-પરંતુ આળકો, એ ટીખળીખેર આળકો તેની પાછળ પાંછળ “ આશા ગાંડી ”-“ ગાંડી ”ના ઘોષ કરતા દોડતાં-કાંઈ ધુળ પણ નાંખે કાંકરા પણ મારે આશાં તે મૂક લાવે સહી લેતી-કેટલીકવાર દોડતી. સમાજની તે સાચી લિખારણ હતી. સમાજ અને પ્રભુ પાસે તે તેની હૃદય ફરિયાદ કરતી હતી, ન્યાય માગતી હતી, પણ તેને ન્યાય ન મળ્યો છેવટ સુધી તે તો “ આશા ગાંડી ”જ

રહી. આપણા સમાજમાં ન્યાય માટે ભટકતી આવી કેટલી નિરાધાર
ભિખારણી હશે ?

તહેનું લાલિય-લાવણ્ય સૌંદર્ય આજ કુર કાળે ચોરી લીધું છે.
દેહ દુર્બળ થઇ ગયો છે. દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી જાય છે. તેની
ભાવનાઓ મૃતપાય થઇ ગઈ છે. તેની આશાઓ ત્રિલીન થઇ ગઇ
છે. આજ તે એક ફાટેલ કપડે અર્ધનગ્ન અવસ્થામાં-છુટા ટુકા મેલા
કેશ-જેમ તેમ રખડે છે. જે કેશ-કત્તાપમાં અનેરી સૌન્દર્ય કંગા
ભરી હતી તે આજ માટી અને મેલથી ભર્યો છે. અંગ ઉપર મેલની
ગંધ મારે છે, હાથ પગમાં કિઝરડા થયા છે-આશા !

વાંચક ! તહે આ વાતાંની શરૂઆતમાં શિયાળાની ઠંડી રાત્રીએ
ખંડેર નજીક જે ભિખારણી જોઇ તેજ આ “આશા !”

x x x x x

આશાને હવે સુખ નહતું જોઇતું. તે હવે મૃત્યુ પામેલાને મળવા
જવાનીજ અણી ઉપર હતી, તહેનું જીવન છેવટની આશા તે પણ નષ્ટ
થઇ; ગાંડી સ્થિતિને લઇ તે પુત્રને સાચવી શકી નહિ, અન્ય કોઇ
સાચવનાર પણ ન હતું, કમળા તો તેની પુત્રીને સંવળી પુંજી આપી
બેઠી તેને પરણાવી પણ ખરી; આશા પ્રત્યે તેને દયાનાં બે આંસુ
પણ પાડ્યાં નહિ તો પછી પુત્રને તો કેમ ઉછેરે ?

ઠંડી ઋતુની અસર થઇ-એક રાત્રે હીમ પડ્યું; આશા કડકડતી
હતી. તેનું શરીર ધ્રુજતું હતું-બાળકને ગોદમાં રાખી આશા, ભાવિ
આશાને ઉભા આપી રહી હતી પણ બાળક ઠરી ગયું હતું, મરી
ગયું હતું. આશાને તેની ખબર મળી તે તો તેને લપેટી તેના બોળામાં
રાખી રહી હતી.

રહવાર થયું—આજ રવિના રક્ત કિરણ પડ્યાં. આશાએ બાળક સામું જોયું, લાલ ચંદ્ર તેનું છેવટનું લાવિ અકાળે કરમાયું. આશાની આશા હંમેશના માટે ચાલી ગઈ. આશા રડી શકી નહિ ! મૃત પુત્રને તે ચુપી શકી નહિ ! ! હૃદયશું ચાંપી શકી નહિ ! ! ! ચક્ષુ મિત્રાયાં—ધરણી પર ઢળી પડી—જીવનની છેવટની આશાની પણ ભોક્તા ન થઈ, આશા અકાળેજ કરમાઈ—મરી ગઈ, વ્હાલાને મળવા ચાલી ગઈ. આશાને આ કષણ અંત !

x

x

x

x

રમશાન ભુમિમાં એક બડલડ ચિતા બળી રહી છે—આશા અને તેની છેવટની આશા આજે પંચ-ભુતમાં વિલિન થાય છે, સ્વર્ગમાંથી વિનાયક આશાને મળવા હસ્ત લાંબાવી રહ્યો છે—પશ્ચાતાપથી આંસુ વેરી રહ્યો છે.

વિધિ !

વિધિ ! !

-સંપૂર્ણ.

મત્ત મયૂર.

બાળ હારી બેઠો.

નોટોનું બંડલ જમીન પર પડ્યું હતું. પ્રભાતે તે ધીરેધીરે પગ નીચે દબાવ્યું. તેણે ચારે તરફ દૃષ્ટી ફેંકી ધીરે રહીને નીચે નમી લઈ ગળવામાં મૂકી ચાલતો થયો. સમય સંધ્યાકાળનો હતો એક બંધ થઈ ગઈ હતી. તે દૂર દૂર ચાલ્યો જતો હતો સડકની એક બાજુ ઉભા રહી એક-દીવાના આજી પ્રકાશમાં પ્રભાતે નોટોનું બંડલ ખોલી જોયું તેમાં દસ-દસના દસ નોટ હતાં. કુલ રૂપિયા સો હતા મોં મલકાવી તેણે નોટોને વેસ્ટકોટમાં આસ્તે રહીને સરકાવી દીધી. તે ચાલવા લાગ્યો. તેની ઝડપ અજબ હતી.

એકાએક ૧૮ નં. ના ઘરમાં તે આવીને અટક્યો. આજુ-બાજુના ઘરો જેવીજ આ ઘરની બાંધણી હતી. વિશેષતા એક માત્ર હતી કે આ ઘરના દ્વાર પર એક લાલ બત્તી બળતી હતી.

દાદર ચઢી પ્રભાતે દરવાજાને ધડકો માર્યો. દરવાજો ટાપ્પએ આવી ખોલી દીધો.

આ એક જુગારખાનું હતું. અહીં ફેટલાકના મુખ પર ઉત્સાહ અને ફેટલાકના મુખ પર નિરાશાની છાયા છવાયેલી દેખાતી. સોયે રૂપિયા હારી જઈ પ્રભાત એક દીર્ઘ નિશ્વાસ-નાખી બહાર ચાલી નીકળ્યો.

તે ચાલતો ચાલતો જે તરફથી આવ્યો હતો તેજ તરફ ખેંકની સામે કે ન્યાંથી તેને નોટનું બંગલ જડ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેને ઘેર જવાને પથ આ એકેજ રસ્તો હતો. પ્રભાત આ વખતે બહુજ ઉદાસ હતો. સો રૂપીઆ એકાએક હારી જવાથી તે ધણેજ ગમગીન લાગતા હતો. પરંતુ અનીતિના રૂપીઆ અવળે માર્ગે જ ચાલ્યા ગયા! હરામનો માલ ક્યાં સુધી રહી શકે?

ખેંક પાસે તે આવ્યો તે વખતે તેણે એક સ્ત્રીને ત્યાં ઉભેલી જોઈ. તે સ્ત્રી ચારે તરફ નજર નાખી રહી હતી. તેના ચહેરા ઉપર ઉદાસિનતા છવાયેલી હતી. તે કંઈ વસ્તુની શોધમાં હોય તેમ સહજ અનુમાન થતું હતું.

પ્રભાતે કહ્યું—“બહેન! તમે શું શોધી રહ્યાં છો? શું કાંઈ ખોવાયું છે?”

તે સ્ત્રીએ કહ્યું—“હા ભાઈ! મારો માણસ એક વટાવવા અહીં આવ્યો હતો તેના હાથમાંથી પૈસા પડી ગયા. તે રડતો રડતો મારી પાસે આવ્યો. હું તે નોટો શોધવા અહીં આવી છું.”

પ્રભાતે ચારે તરફ નજર નાખી. ત્યાં કોઈ નહતું. તેણે કહ્યું—“કેટલાનાં નોટ હતાં?”

સ્ત્રીએ કહ્યું—“સો રૂપીઆનાં નોટો હતાં. સર્વે જતાં રહ્યાં. કદાચ જે કોઈના હાથમાં ગયાં હશે તો પથ હવે ક્યાંથી મળશે. છતાં ચારે તરફ આશાને અવલંબી શોધી રહી છું.”

પ્રભાતે કહ્યું—“નાહક ન ખોળો! તે મનેજ મળી શકે છે.”

સ્ત્રીએ આતુરતાથી કહ્યું—આપને! નોટો ક્યાં છે? ભાવ,

લાવ બલાલાઇ । તમને ધન્યવાદ દેવા ધટે છે । હું તમને ખુશી કરીશ. કહો કહો વાર તે નોટો ક્યાં મળી છે ? ”

પ્રભાતે કહ્યું—“ હવે ક્યાં હશે ? ”

સ્ત્રી—“ શું કહ્યું ? ”

પ્રભાત—“ હવે તે નોટો મારી પાસે નથી. ”

સ્ત્રી—“ નથી ? આ શું ? ક્યાં ગઈ ? ”

પ્રભાત—“ હું હારી બેઠો । ”

સ્ત્રી—“ હેં ! શું ! હારી ગયા ? આ શું કહો છો ? કવી રીતે હારી ગયા ? ક્યાં હારી આવ્યા ? ”

પ્રભાત—“ ક્ષમા કરો, મારા જીવનમાં હાર-જીત લાગી છે. હારવું-જીતવું અન્ય કાંઈ નહીં. કાલે શું થશે-તે કોઈ કહી શકે છે ? ”

સ્ત્રી—“ આમ આ શું બોલો છો ? આડી અવળી વાત જવા દો. નોટો આપી દો. નહીં તો હમણાં જ પોલીસને બોલાવું છું. ”

પ્રભાત—“ તેથી કંઈ હાથ લાગવાની નથી, કાંઈ લાભ થવાનો નથી. જે હું કહું તે સાંભળો—”

સ્ત્રી—“ કહો, શું કહેવા માગો છો-બહુ સફાઈ ન કરશો. ”

પ્રભાત—“ સાંભળો, હું એક સારા માણસનો પુત્ર છું-એક કલાક પહેલાં હું નશામાં ચકચૂર હતો. જુગારમાં જીતવાની અનેક આશાઓ હતી, પરંતુ હારી બેઠો. બાજી ઉધી પડી. સો-રૂપીઆ તમારે ને દસ રૂપીઆ ઉપરથી મદારાએ હારી બેઠો. ”

સ્ત્રી—“ બદમાશ જુગારી—”

તે સ્ત્રી ક્રોધ, ક્ષોભ તેમજ નિરાશાથી કાંપવા લાગી. પ્રભાતનું હૃદય મહાનુભૂતિથી ભરાઈ ગયું. તેને ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું—“જુઓ, આ વાતથી મને પણ દુઃખ થાય છે. પરંતુ હવે કાંઈ ઉપાય નથી. જો કદાચ હું જીત્યો હોત તો તમને જરૂર તેમાંથી-હિસ્સો આપત. શું કરું, લાચાર! આ સૌ મારા જાગ્યનો જ દોષ છે. વીચાર કરી જુઓ, બીજા કોઈને તમરાં નોટ મળ્યાં હોત તો તમને તેની ખબર સરખી પણ ન પડત. હવે તમેજ કહો હું શું કરી શકું તેમ છું? મારી પાસે એક રાત્રી પાછ સરખી પણ નથી. બીજા કોઈ સહાયની જરૂર હોય તો હું આપવાને તૈયાર છું.”

તે સ્ત્રીએ દુઃખ તેમજ ક્રોધથી અધીરી બની કહ્યું—“તું મદદ કરીશ! પરંતુ તું તો જુગારી.....”

પ્રભાતે કહ્યું—“જે કહેવું હોય તે કહો. હું જુગાર રમવું નથી છોડી શકતો. મને જુગારનો અજબ શોખ છે. જાગ્ય-પરીક્ષા આનું જ નામ છે. મારી પાસે જે નગદ રકમ હોત તો હમણાંજ રમવા જત અને જીતી લાવત.”

સ્ત્રીએ કહ્યું—“એટલે શું! ”

પ્રભાતે કહ્યું—“જુગારમાં કદી માણસ હારે છે કદી જીતે છે. દરેક વખતે દરેક બાજુમાં હાર નથી થતી. હમણાં હાર્યો, હમણાંજ ઘડીકવારમાં હજારો-રૂપીઆ જીતી લાવું એમ છું. આપની પાસે શું દસેક રૂપીઆએ નથી-જો આપ દસ રૂપીઆ આપો તો હું એકવાર આપનાં નોટ ફરી પાછા લાવી આપું.”

સ્ત્રીએ કહ્યું—“ ‘ખાતર ઉપર દીવેલ’ સો ગુમાયા અને દસ વધુ લેવા માગો છો? રૂમ નથી આવતી? ”

પ્રભાતે કહ્યું—“આપ મને દસ રૂપીઆ ઉધાર આપો. ફક્ત એકજ કલાકને માટે, તમે અહીંજ ઉભા રહેજો. હું હમણાંજ તમારા બધા રૂપીઆ જીતીને લાવું છું. આ વખતે જરૂર જીતીને આવીશ.”

સ્ત્રીએ કહ્યું—“તમે પાછા મારી પાસે આવશો?”

પ્રભાતે કહ્યું—“અવશ્ય આવીશ. સારા ગાણસનું વચન એકજ હોય છે.”

તે સ્ત્રીએ એક દસ રૂપીઆનું નોટ કાઢ્યું અને પ્રભાતના હાથમાં આપી કહ્યું—“આજ નોટ ફક્ત મારી પાસે બાકી છે.”

પ્રભાત નોટ લઇને ૧૮ નં. ઘરમાં ગયો.

એક-બે-ત્રણ. પ્રભાત એક ષઠ્ઠી એક દસ હાથ જીત્યો.

ઘડીવારમાં પ્રભાત પાસે આઠસો રૂપીઆ આવ્યા. સહુ જુગારીઓ પ્રભાતની પીઠ થાબડી કહેવા લાગ્યા—“શાબાસ, પ્રભાત શાબાસ.” પ્રભાત ઉડી ઉભો થયો. જીતીને ઉડી ઉભા થવું એ બુદ્ધિમાનનું કામ છે કાણુ જાણે કદાચ પાસા પોત્તાર ન પડે!

તે સ્ત્રી ઉભી ઉભી રાહ જોઇ રહી હતી. પ્રભાતે આવી કહ્યું—“આ રૂપીઆ લો, જીતી લાવ્યો.”

સ્ત્રી—“જીતી લાવ્યા! મારું તો હૃદય ધડકી રહ્યું હતું. એટલું ખેલવી સ્ત્રીએ હાથ લાંબાવ્યો.

પ્રભાતે કહ્યું—“ના, ના, રસ્તામાં રૂપીઆ ગણુવા એ ઠીક ન કહેવાય. એક બાજુએ ચાલો.”

એક ઝાડ નીચે જઈ સ્ત્રીએ નોટો મથુવા માંડી; આહસો રૂપીઆનાં નોટ હતાં. પ્રભાતે કહ્યું—“આપને મેં કષ્ટ આપ્યું તેથી મને ક્ષમા કરશો. આ સહુ રૂપીઆ આપનાજ છે—”

“સ્ત્રી—બધાયે મારા છે? આ શું?” આટલું બોલી તે સ્ત્રી પ્રભાત તરફ અનિમેષ નયને જોઈ રહી.

પ્રભાતે કહ્યું—“હા, બધા રૂપીઆ આપનાજ છે. આપના રૂપીઆથી તો આ રૂપીઆ જીતી લાગ્યો છું, રૂપીઆ આપના હતા, હું તો કેવળ કારણભૂતજ હતો. હાર્યો હોય તો આપનાજ રૂપીઆ જાત.”

સ્ત્રી—ધન્ય છે! આપને લાખો ધન્યવાદ ધટે છે! આપ આટલા લલા આદમી છો તે તો મહેં હમણાંજ જાણ્યું. મેં જે પહેલાં આપની સાથે અયોગ્ય વર્તણૂક ચલાવી તેને માટે મારી માગું છું, માત્ર દસ રૂપીઆમાં આહસો રૂપીઆ જીત્યા! એ આશ્ચર્યની વાત છે!”

પ્રભાત—“હા, જુગારમાં આજ મઝા છે! ધડીકવારમાં રાજા ફકીર થઈ જાય છે, ફકીર રાજા થાય છે! આનેજ લાગ્ય-ચક કહે છે.” તે સ્ત્રીએ કહ્યું—“દસ રૂપીઆમાં આહસો રૂપીઆ! હેં—દસ રૂપીઆમાં આહસો—એકદમ એંશી ધણા! વાર તો આ રૂપીઆ લ્યો. ફરી જાઓ અને ખેલો. જે મળશે તેમાંથી હજાર રૂપીઆ મ્હારા, બાકીના બધા તમારા સમજ્યા!”

પ્રભાતે ઉત્સાહથી કહ્યું—ફરી ખેલું? હા, લાવો. તેમાં શી ફીકર છે? ધણીજ સારી વાત છે લાવો! પ્રભાત તે આહસો રૂપીઆનાં નોટ લઈ ગજવામાં મૂકી ફરી પાછો—રમવાને ઉપડી ગયો. સ્ત્રી સડકની એક બાજુ દીવાના પ્રકાશમાં ઉભી રહી.

વખત કેમે ક્યો વીતતો નહીં. મીનીટ-મીનીટ યુગસમાન લાગતી. વખત વિત્યો તેમ અધિરાષ્ટ્ર વધતી ગઈ. હવે પ્રભાત આવતો હશે. કાણુ જાણે હવે કેટલાયે હજાર મળશે? હસ રૂપીઆથી જ્યારે આઠસો મળ્યા તો આઠસોથી અસંખ્ય મળશે! આજની સંખ્યા કેવી મનોહર છે! આટલો બધો લાભ? તે સ્ત્રી વિચાર નિમગ્ન બની રહી હતી.

એવામાં અચાનક એક બાળકે આવી કહ્યું—હું પ્રભાત પાસેથી આવ્યો છું. શું તમે તેનીજ રાહ જોતાં બેસા છો?”

સ્ત્રીએ વ્યગ્રતાથી જવાબ આપ્યો—“હા. શી ખબર છે?”

બાળકે કહ્યું—“લ્યો, આ ચીટ્ટી”

સ્ત્રીએ કપિતા સ્વરે કહ્યું—“ક્યાં છે? જલ્દી લાવ!”

બાળકે “આ લ્યો” કહી ચીટ્ટી સ્ત્રીના હાથમાં આપી.

વ્યગ્રતા તેમજ કુતૂહલથી તે સ્ત્રીએ પરખીટીયું ઉઘાડ્યું અને જ્ઞાનસના આજા પ્રકાશમાં વાંચવા માંડ્યું. ચીટ્ટીમાં ફક્ત મોટા મોટા અક્ષરોથી—

“બાળ હારી બેઠો” લખ્યું હતું. x

રામુલાઈ.

x સૂચીત.

ડોક્ટરનો દસ્તાવેજ.

(અંદ્ર, હર, દીવાનજી.)

અમારી ટાળી હમેશ મુજબ આજે પણ સ્ટેશનના બાગ પાસે એકઠી થઇ, અને પાસેના ખુલ્લાં મેદાનમાં લીલી હરીઆળી જમીન પર બેઠા. સંધ્યાનો સમય અને પવનની ઠંડી લહેરમાં એક પછી એક વાતો શરૂ થઇ. તેટલામાં અમારા મિત્ર ડૉ. મુકુન્દે પોતાપર વીતેલ વીતેકની કહાણી શરૂ કરી.

“લગભગ દશેક વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે, અને તમને બધાને તેમાં જરૂર રસ પડશે જેથી કહું છું.”

તે દહાડે રાત્રે લગભગ દસેક વાગ્યાનો સમય હતો. હું છેલ્લી વિઝીટ પરથી વળી આવ્યા બાદ નીચે દવાખાનામાં સોફા પર જઇ સુઇ ગયો તેટલામાં કોઇએ આવી મારા ખભાપર હાથ મૂક્યો, અને સત્તા સૂચક સ્વરે કહ્યું. “ઉભા થાઓ,” હું ગભરાટમાં બેઠો થયો, ત્યારે જ મને ખ્યાલ આવ્યો કે હું ઉપરના બંગલામાં ન જતાં દવાખાનામાં જ સુતો છું. દીવાના ધીમા પ્રકાશમાં મારી પાસે બુકાની બાંધેલ એક વ્યક્તિને જોઇ, હજી હું સ્થેજ જગૃતીમાં આવ્યો ન આવ્યો કે ફરી તેણે કહ્યું. “ઉભા થાઓ,” મેં ગભરાઇને તેના

તરફ જોયું તો તેણે મારા તરફ પીસ્તોલ તાકિલ, હું તરત ઉભો જ થઈ ગયો, અને ઘુજતે અવાજે પૂછ્યું “ કેમ તમને શું જોઈએ છે. ? ”

મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં, તેણે પોતાના મોજાંવાળા હાથની આંગળીવતી મને મારા ટેબલ પાસેની ખુરશી પર બેસવા કહ્યું. “ સત્તા આગળ શાણપણ નકામું. ” એ વણીક કહેવત—અનુસાર મારે તેના કહ્યા મુજબ કર્યા વિના છુટકો ન હોતો. હું ટેબલ આગળ જઈ ખુરશી પર બેઠો, તેણે તે પર એક કાગળ અર્ધ ખુલ્લો મુક્યો. અને કહ્યું “ અહીં સહી કરો ” તે કાગળમાં શું લખ્યું છે, તે જાણવાની જાણાસા થતાં પૂછ્યું—“ અંદર શું લખ્યું છે ? અને જાણ્યા વગર સહી કરવા મેં ના કહી.

“ સહી કરવી પડશે ” એમ સત્તા સૂચક સ્વર કહી પીસ્તોલ મારાં હાથમાં પાસે ધરી. વગર બોલે મરણના ભયથી બચવાને સુપ-ચાપ સહી કરી આપી “ રતીલાલ પારેખ ”. તે વ્યક્તિ મારું નામ જાણતો હોય એમ લાગ્યું. તેણે તરત કહ્યું—“ મુકુન્દ દેશાઈ, એમ. બી. બી. એસ. લખો, હું વધારે ગભરાયો અને કંઈ પણ આનાકાની વગર મેં મારી સાચી સહી કરી આપી, તેણે તે કાગળ સાચીને પોતાના ગજવામાં મૂક્યો; અને મારા તરફ પીસ્તોલ તાકિલી રાખી. પાછલે પગે બારણા બહાર આવી ચાલી ગઈ.

એ વ્યક્તિનો અવાજ મને પરિચીત લાગ્યો. પરંતુ તે ક્યાં સાંભળ્યો હતો, તેના વિચારમાં એટલો લીન થઈ ગયો કે, તે વ્યક્તિને પછવાડે દોડી-પકડી પાડવાનું તદ્દન ભૂલી ગયો. વિચાર માળાના મણકા તુટ્યા અને જ્યારે હું એ તંદ્રામાંથી જાગૃત થયો, ત્યારે તરત જ બહાર ગયો, પરંતુ કૃષ્ણ પક્ષની અંધારી રાત્રીએ દીવા લીના શું દેખાય ?

હું થોડીવાર મારા અંગસાના યોગાનમાં ઉભો રહ્યો. ક્યાંયથી અવાજ સંભળાય તો તે તરફ જાઉં. દરેક મીનીટ થઇ હશે તેટલામાં દુર દુરમાં એક મોટર ચાલી જતી હોય એવો અવાજ સંભળાયો. હવે તેની પછવાડે પડવું નકામું છે. સમજી, હતાશ થઇ હું પાછો દવાખાનામાં આવ્યો. અને ટેબલ પર લમણે હાથ દઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “આવી રીતે મધ્યરાત્રીએ ઘરમાં આવી, કાગળ પર સડી લઇ જવાનો શો અર્થ હશે?” એ કાગળમાં શું લખ્યું હશે? વગેરે વિચારોએ મારાં મગજમાં તુમુલ યુદ્ધ મચાવ્યું. બારણાં બંધ કરી, ખતો લઇ, ઉપર ગયો. દાદર ચઢતાં જ, મારા મનમાં કાંઈક વિચિત્ર જાતની લાગણી થવા લાગી. મારા ઓરડામાં દાખલ થતાં જ હું કોઈક ચીજ સાથે અથડાયો, અને પડી ગયો. તેથી દીવો પલ્લુ હોલ-વાઈ ગયો તરતજ ખેડો થઇ ગયો અને પાસેજ ગોખલીમાં દીવાસળી હતી તે સળગાવી. તેના અજવાળાથી જે મેં જોયું તેથી આભો જ બની ગયો. દીવાસળી બળતી બળતી છેક છેડે આવી અને હું દાઝ્યો, ત્યારે મને બાન આવ્યું. ધ્રુજતે હાથે ખીજી દીવાસળી સળગાવી. દીવો ચેતાવ્યો અને બરાબર જોયું તો જણાયું કે, હું જેના સાથે અથડાયો હતો તે કોઈનું સપ્ત હતું. તેને તપાસતાં માલુમ પડ્યું કે પાંસળામાં ગોળી વાગવાથી તે મરી ગયો હતો.

હું એકદમ ઉભો થયો અને વિચારવા લાગ્યો. એ મરી ગયેલ માણસ મારો ઓળખીતો નહોતો તો પછી તે મારા ઓરડામાં આવી શું કરતો હતો? પેલા શુકાની વાળાને અને આને કાંઈ સંબંધ હશે? છેલ્લા વિચારથી માફ શરીર જાણે ફરી જતું હોય. એવું મને લાગ્યું અને હું એટલો બધો ઠંડો થઇ ગયો કે, ત્યાં જ પડેલી ખુરશી પર બેસી ગયો, અને મનમાં વિચાર આવ્યો કે પેલા શુકાની વાળા

માણસે કાગળ ઉપર સહી કરાવી. આ ખૂન બાબતમાં એ કરાર જ મારી પાસે કરાવી નહીં લીધો હોય એના શી ખબર !

આવી રીતના વિચારોની પરંપરામાંથી હું જાણ્યો અને નીચે દવાખાનામાં આવી, પોલીસને ટેલીફોનથી ખબર આપી. નોકરને ઉઠાડો આ કરાવી મેં પીધી. તેટલામાં છુપી પોલીસવાળા મી. ઝોઝા, અને તેમના મદદનીશ મી. હક્કર આવી પહોંચ્યા. મારી બધી વાત સાંભળ્યા પછી, મુઝકું તપાસ્યું અને મી, ઝોઝાએ મને તેને લગતા થોડા એક પ્રશ્નો પૂછ્યા.

“ડોક્ટર આ મુઝકું તમારા ઓરડામાં શી રીતે આવ્યું તે તમે કહી શકો છો ?”

“જે મોટરનો અવાજ દુરથી મેં સાંભળેલ તેમાં હરમાં કદાચ લાવવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ.

“તમે મોટરનો અવાજ તમારા બંગલાની નજદીક આવતાં સાંભળ્યો હતો કે ?”

“હું તો વિઝીટ પર ગયો હતો, તે દરમ્યાન મોટર આવી હોય, અને મારી ગેરહાજરીમાં એ મુઝકું મારા ઓરડામાં દાખલ કરી દીધું હોય.

“તમે વિઝીટ પરથી પાછા ફર્યા, તે વખતે રસ્તામાં તમને કોઈ મોટર મળી હતી કે ?”

“હું તો સામી બાજુએથી આવ્યો.”

“તમે વિઝીટ પરથી આવી ઉપર બંગલામાં ન જતાં નીચે દવાખાનામાં જ ઉઠી ગયા, અને શુકાનીવાળા માણસે તમારા ખભા

પર હાથ મુકી ઉઠાડ્યા અને પીસ્તોલ તાકી સહી કરાવી ત્યારે તમે પૂરા જાગ્યા ખરું ને ?”

“ મેં હકારમાં ડોકું ધુણાવ્યું. ”

“ એ કાગળમાં શું લખ્યું હતું, તે વિશે તમે કંઈક પણ કહી શકો છો ? ”

“ બીજાકુલ નહીં, પરંતુ મુઠકું જોયા પછી મને એમ થયું કે કદાચ એ કાગળમાં ખૂનના એ કરાર પર મારી પાસે સહી કરાવી હોય ! ”

“ તમારા સુવાના ઓરડાની બારીઓ તમે ઉપર આવ્યા ત્યારે અંધ હતી કે ખુલ્લી ? ”

“ હું કદી પણ બારીઓ વાસતો જ નથી—તે જેમની તેમ ખુલ્લી જ હતી ” ત્યાર પછી મી. ઓઝાએ ઉઠો, બારીની આસપાસ પડેલાં પગલાં બહુ જ બારીકાઈથી તપાસ્યાં હતાં. બારોબાર બીંતને લગાડેલી નીસરણી પર તેની નજર પડી. પરંતુ નીસરણી એટલી સાંકડી હતી કે, તે પરથી મુઠકું ઓરડામાં ઉંચકી લાવવું એ મુશ્કેલ હતું. છેવટે મી. ઓઝાએ નક્કી કર્યું કે, માથુસ ઓરડામાં દાખલ થયા પછીથી તેને ગોળીથી ઠાર કરવામાં આવ્યો છે. મી. ઓઝાને મારા પર શક હોય કે નહીં તે તો કોણ જાણે, પરંતુ થોડા દિવસ પછી મેં જ્યારે વિઝીટ પર જવા રજા માગી, ત્યારે એમણે મી. ઇક્કરને મારી સાથે જ રહેવા સુચના કરી અને એ સુચના તદ્દન અપ્રિય લાગી પરંતુ બીજો ઉપાય નહોતો ત્યાં લાચાર.

જ્યાં જ્યાં હું દરદીઓને તપાસવા જતો, ત્યાં ત્યાં મી. ઇક્કર જાપામાં મોઢું ધાલી ગાડીમાં બેસી રહેતા.

અપોર થતાં મેં મારી વિઝીટો પૂરી કરી. અને ગઈ રાતના અનુભવના સમાચાર મારી વિવાહિત પત્નિ સુરમાને આપવાનું મન થયું. પરંતુ આગલે દહાડે સાંજેજ અમને જરા અમારા ભવિષ્યના પ્લાનો ધડવામાં મતાંતર પડ્યું હતું જેથી ત્યાં જતાં મન ખચકાયું.

*

*

*

*

સુરમા ધણી દેખાવડી, અને ભણેલી હતી પણ જરા હંદીલી હતી. સાધારણ રીતે હું હંમેશાં એનું કહેવું કચુલ કરતો. પણ અમારો નવો અંગલો એને નદી પાર બંધાવવો હતો, જ્યારે મારો મત કેંપ બાજુ બંધાવવાનો હતો. ટપાટપી જરા લાંબી ચાલી. અને સુરમા જરા તોરમાં ને તોરમાં ચાલી ગઈ અને અમો બંને વચ્ચે સમાધાની થયા પહેલાં હું પણ એની પાસેથી ચાલી આવ્યો.

*

*

*

*

મારી ગાડી એના અંગલા આગળ આવી ઉભી, કે સુરમા તરતજ એના ખુશનું ભર્યા સ્વભાવમાં બહાર આવી, અને અમારો ગઈ સાંજનો મતાંતરવાળો બનાવ જાણે બન્યો જ નહીં હોય એમ મને લાગ્યું.

“ મુકુન્દ, તમારા અંગલા તરફથી કેઈ માણસ આંહી સુધી જમીન પર કાંઈ શોધતો શોધતો ચાલતો હોય. એમ આવીને ગયો. સુરમાએ પૂછ્યું એ તો છૂપી પોલીસવાળા મી. ઝોઝા હશે ! ”

“ છૂપી પોલીસ ? અને તમારા અંગલા પાસે ? સુરમાએ આશ્ચર્યતાથી પૂછ્યું.

“ સુરમા મને રાત્રે એક વિચિત્ર અનુભવ થયો છે, કહેા, બધી વાત તેણીને કહી, હું જેમ જેમ કહેતો ગયો તેમ તેમ સુરમા ગંભીર થવાને બદલે રમુજ માનવા લાગી. ”

“ તે કાગળમાં શું હશે ? ” સુરમાએ પૂછ્યું.

“ સહી કર્યા પછી હું ઉપર ગયો, ત્યાં મારા પગ સાથે મુડકું.....”

“ મુડકું ? સુરમા મુડકાનું નામ સાંભળી ખુરશી પર ફસડાઈ પડી.

મેં તરતજ તેને ઉપાડી અંદર કોચ પર સુવાડી. થોડીવારે તે જાગી, અને મેં વાત પૂરી કરી.

“ પણ, પણ પોલીસને તમારા પર શક નથી ને ? ” સુરમાએ ધ્રુજતે અવાજે પૂછ્યું.

“ કેશનો નિર્ણય થાય ત્યાંસુધી તો ખરેખર. ” મેં કહ્યું—પેલો મારો સહીવાળો કાગળ પૂરાવા તરીકે ન લાવે તો સારું.

મને લાગે છે કે તે તો નહીંજ લાવે.

આટલેથી વાત પતાવી હું મી. હક્કર સાથે ગાડીમાં બેઠો, પરંતુ સુરમા સાથે વાત કરતાં, મને પેલી શુકાનીવાળી વ્યક્તિનો અવાજ ક્યાંય સાંભળ્યો હોય એવો ખ્યાલ આવ્યો. અને મને તરત જણાયું કે તે અવાજ સુરમાના જોડીઆ ભાઈ સુરેશનો હતો, શું ત્યારે સુરેશ શુકાની બાંધીને આવ્યો હશે ? મને વધારે ને વધારે ખાતરી થતી ગઈ શુકાનીવાળી વ્યક્તિની ઉચ્ચાઈ વગેરે પણ સુરેશને મળતી આવતી હતી.

આ વિચારોની પરંપરામાં માઈ મન અસ્થિર હતું. અમારી ગાડી દવાખાનાં પાસે આવી ઉભી. મી. ઓઝા દવાખાનામાં જ બેઠા હતા.

હું અને મી. હક્કર દવાખાનામાં જઈ બેઠા.

તેટલામાં ઓઝાએ કહ્યું:—“મારે તમને કેટલાક સવાલો પૂછવાના છે.”

“પૂછો, ખુશીથી પૂછો, હું જરૂર જાણતો હોઈશ તેના જવાબ આપીશ. મેં જવાબ આપ્યો.”

મારા દરવાજાના બારણા તરફ આંગળી કરી ઓઝાએ પૂછ્યું—આ બારણું તમે હંમેશાં વાપરો છો?”

“હા, કોઈક વખત વાપરું છું. દરદીઓ તો સામેનાં બારણા માંથી જ આવે છે.”

“રાત્રે તમારાથી ચોથા બંગલામાંથી તમારા બંગલામાં કોઈ આવ્યું હતું કે?”

“ના, કેમ?”

“તે બંગલાના બાજુના દરવાજામાંથી, તે તમારા દવાખાના સુધી, અને દવાખાનાથી તે દરવાજા સુધી, કોઈનાં પગલાં પડેલાં તમે જોયાં છે?”

મને સુરેશનો વિચાર આવ્યો અને માઈ મન ધ્રુજી ઉઠ્યું પરંતુ હીંમતથી જવાબ આપ્યો—“ના મેં જોયાં નથી.”

“હું કોઈ મારા મગજનો તરંગ તથી કહેતો, મને શોધતો જે જણાયું તે કહું છું—વાર. તમારા સુવાના ઓરડામાં ત્રીજેરી છે તેમાં કોઈ હીમતી મતા છે?” મી. ઓઝાએ પૂછ્યું.

“હાલમાં તો કાંઈ નથી, હું જો કે અવારનવાર તેમાં પૈસા રાખું છું. પણ ક્યારેક કાંઈવાર બેન્કમાં ભરવા જવામાં ઢીલ થઈ હોય અથવા શનિવારે મોડા રૂપિયા બહારથી આવ્યા હોય તો, વખતે રહી જાય. તમને ત્રીજેરી જોવી હોય તો ચાલો બતાવું” મેં કહ્યું.

મી. ઝોઝા બોલવા જાય છે, તેટલામાં ટેલીફોન આવ્યો, અને મારે દરદીને જોવા જવું પડ્યું. લગભગ કલાકેક પછી હું અને મી. હક્કર પાછા આવ્યા, મી. ઝોઝા બંગલામાં ન દેખાયા તે પરથી અનુમાન કર્યું કે-વળી કાંઈ બાતમી હાથ આવી હશે ત્યાં ગયા હશે.

મેં જલદી જલદી ખાઈ લીધું. અને દવાખાનામાં ટ્રાય પર આવી પહોં. કોનીકલ લીધું અને વાંચવામાં મન પરોવાયું. પરંતુ રાત્રીથી અત્યાર સુધીના બનાવ પર વિચાર કરવામાં માફ મન પરોવાયું. છાપું વાચવું ન ગમ્યું. અને એના એજ વિચારો એક પછી એક મારા મનમાં આવતા ગયા.

“ત્યારે શું મી. ઝોઝાને મારામાં શક છે? એ વિચારથી જોટલો હું હતાશ થયો તે કરતાં વધારે, મારે બંગલેથી સુરમાના બંગલા સુધીનાં પગલાં, અને સુરેશનો અવાજ એ બે સવાલે મને હતાસ કરી મુક્યો. વળી વિચાર આવ્યો કે, સુરેશ ખુન કરી મારા પર આજ ચડા. એ પણ સંભવિત નથી, અને એને લગતા બીજા વિચારોમાં મને નિદ્રા આવી ગઈ. ઉઘમાં મને પેલા શુકાનીવાળાના સ્વપ્નાં આવતાં, અને જે વખતે મારા ખલાપર હાથ મૂકી શુકાનીવાળાએ ઉઠાડ્યો હતો, એ સ્વપ્નું મને ઉઘમાં આવ્યું. ત્યારે હું લયનો માર્યો નગી ઉઠ્યો, અને આંખ ઉઘાડતાં જ સામે શુકાનીવાળો નહી, પણ સુરમાજ હતી.

“સુરમા, કંઈ કાસે રાત્રે પકડાયો. તમને કંઈ ખબર છે કે,
“સુરમાએ પૂછ્યું.”

“શું ? મેં સાતો પ્રશ્ન પૂછ્યો, અને પાસેની ખુરસી પર
બેસી ગયો.”

સુરમા આનો ઉત્તર આપે તે પહેલાં ટેલીફોન આવ્યો. “એલાઉ
એલાઉ મી. મુકુન્દરાય છે કે ?”

“હા, હું પોતે. આપ કોણ છો ?”

“હું ઓઝા સાંભળો, મી. મુકુન્દરાય ! માણેકલાલ કરીને એક
માણસે તમને પતરાંની પેટી તમારી ત્રીજેરીમાં રાખવા માટે
આપી છે કે-?”

“હા, કંઈ ખાનગી કાગળો આ પેટીમાં છે. એમ કહેલ.”

“એલાઉ, મી. મુકુન્દરાય, તમે માણેકલાલને જાણ્યો છો ?”

“હા, હું જાણ્યું છું. તે ગોવીંદલાલ શંકરે મુનીમ છે.”

“વાર. પરંતુ હું એમ પૂછું છું કે, તમારે ત્યાં તે કેટલા
વખતથી આવતા હતા ?”

“લગભગ એક અઠવાડીઆથી એના પગનો ધા વાવસવવા
આવતો અને છેલ્લે દહાડે આવ્યો. ત્યારે એક પેટી રાખવા આપી
ગયો. અને તે વખતે તેણે કહેલ કે એમાં ખાનગી કાગળોમાં છે.”

“એલાઉ, મી. મુકુન્દરાય, તે પતરાંની પેટી કાઢી મી. શંકરને
આપો અને એમને ઉપચાર કરો.”

તે પ્રમાણે મેં તે પેટી મી. ઠક્કરને આપી. મી. ઠક્કરે તે જોલી તેમાંથી કાગળીઆ નીકળ્યા. તે વચ્ચમાં એક વિટેલ મોટું પરખીડીઉં નીકળ્યું. તે પરખીડીઉં જોલતાં તેમાંથી એક મોતીનો હાર !! મી. ઠક્કર એકદમ જોલી ઉઠ્યા. આ રહ્યો ગોવીંદલાલ શેઠનો રૂ. ૨૫૦૦૦) નો મોતીનો હાર. તે હાર લઈ મી. ઠક્કર એકદમ ટેલીફોન પર ગયા. મી. ઝોઝા ટેલીફોન પર જ હતા.

“એલાઉ મી. ઝોઝા બધું મળ્યું છે. શું ત્યારે પેલો દાઉદખાન હતો કે.....?”

અને થોડીવારે ટેલીફોન મુકી ઠક્કરે મને કહ્યું—“બધો પત્તો મળી ગયો છે. તમારે ત્યાંથી મળેલું મુઠ્ઠું પેલા જ્વેલીતા તીજેરી કાકુ દાઉદખાનનું છે. આ મોતીનો હાર શેઠાણીની બાઈએ ચોર્યો, અને તે દાઉદખાનની મદદનીશ હતો. હાર ચોર્યા પછી તે દાઉદને મળી ન સકી. તેથી માણેકલાલને કાંઈ કામના દસ્તાવેજ છે. હાલમાં તમે રાખો કહી પેટી આપી !!

“ત્યારે તે બાઈએ માણેકલાલ સાથે એ પેટી મારે ત્યાં તીજેરીમાં રાખવા મોકલાવી ?

“તમારે ત્યાં રાખવાના ખર્ચ મળતાં તેણીએ દાઉદને કહેવરાવ્યું. દાઉદને તમારી તીજેરીમાંથી એ લઈ જવી કંઈ હીસાબમાં નહોતી. પરંતુ તેના કમનશીએ એના જોડીદારની પીસ્તોલ અચાનક પુટી ગઈ અને દાઉદને ગોળી લાગવાથી તે મરી ગયો એના જોડીદાર પકડાયો છે, અને એણે બધું કબુલ કર્યું છે.

મને દાઉદના જોડીદારનું નામ પુછવાની ઇચ્છા થઈ, પરંતુ

સુરમાએ સુરેશના પકડાયાની વાત, યુકાનીવાળાનો અને સુરેશનો મળતો આવતો અવાજ વગેરે યાદ આવતાં હું ચુપ રહ્યો.

મી. ઠક્કરે સાહેબજી કહી રજા માગી. અને કહ્યું ડા. મુન્નરરાય મારું કામ પૂરું થયું. તમને તકલીફ આપી તે માટે માફ કરશો. કહી પેલી પેટી બગલમાં મારતાં નીચે ઉતરી ગયા.

હું સુરમાને, તેના મોટા ભાઈને માટે દીલાસો આપવા અંદર ગયો. તેણે પણ આસવાસન માટે મારી પાસે આવીને બેઠી. પરંતુ તેટલામાં ટેલીફોન આવતાં હું ટેલીફોન પર ગયો. પાછો આવતાં તેણી મારા રૂમમાં ન જણાઈ. હું આખા દહાડાનો થકિલો હતો, એટલે આરામ ખુરસી પર પડ્યો. અને સુરમાના મનને દીલાસો આપી કંઈ રીતે શાન્ત કરવું તેના વિચારમાં ગ્રુથાયો.

થોડીવારે મારી ખુસ્સી પછવાડેથી કોઈનાં પગલાંનો અવાજ આવ્યો. હું હજી તે તરફ પાછું વાળીને જોઉં તે પહેલાં તો મારાં લમણાંને કોઈ લોખંડનો કટકો અડક્યો, અને એજ યુકાનીવાળી વ્યક્તિ મારા પાસે આવી ઉભી જોઈ હું ગભરાયો અને યુમ પાડી “એ શું કરે છે ?”

“એ ભરેલી નથી,” એવો અવાજ આવ્યો.

મેં તરતજ અવાજ પારખ્યો, અને ખુરસી પરથી ઉભો થઈ ગયો. સુરમા હસતી હસતી મારે ગળે બાઝી પડી.

“સુરમા, ત્યારે શું, સુરેશનાં કપડાં પહેરી યુકાની બાંધી તું આવી હતી કે ?”

“મેં ન્યારે સુરેશને આ વાત કરી ત્યારે પેટ પકડીને ખૂબ હસ્યો.” સુરમાએ કહ્યું.

“સુરેશ હમણાં ઘેર છે કે—” મેં પૂછ્યું.

“સુરેશ ગઈ કાલે રાત્રે પકડાયો હતો.”

“તે શા કારણથી ?”

“તે પકડાયો હતો એટલા માટે કે—મોટરને લીમીટેડથી વધારે સ્પીડમાં હાંકવા માટે અને તેને માટે પપાને આજે દંડ ભરવો પડ્યો.

મને હાશ થયું. અને શાન્તિ વળી. દાઉદનો જોડીદાર કોઈ તેની જાતનો જ હશે. સુરેશ તો નહીં જ એ હવે ખાત્રી થઈ.

સુરમાને મેં પૂછ્યું તેં આ પ્રમાણે શા માટે નાટક ભજવ્યું.

“ડો. સાહેબ, આ લ્યો તમારી સહીવાળો કાગળીઓ. કહી હસી પડી.”

મેં ખોલીને વાંચ્યો.

“આથી સુરમા મુનશી જે પ્રમાણે કહે તે પ્રમાણે અને ન્યાં કહે ત્યાં નદી પાર બંગલો બંધાવવાને હું સુરમા મુનશીને કબુલાત આપું છું. આ દસ્તાવેજ મેં મારી રાજપુત્રીથી લખ્યો છે.”

લી.

ડો. મુકુન્દ દેશાઈ એમ. બી. બી. એસ.

મેં કહ્યું:-મને ખાત્રી હતી, સુરમા કે તું તારી હઠ નહીં જ છોડે.

હવે હઠ છોડવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં રહ્યો. તમે કાયદા પૂર્વક આ દસ્તાવેજ પર સહી કરી. મારા કહેવા પ્રમાણે અંગલો અંધાવવા કબુલ છો. કહી તે અને હું બહુ જ હસ્યાં.

ડો. મુકુન્દે વાત પૂરી કરતાં અમને બધાને કહ્યું. દોસ્તો ! હજી પશુ જ્યારે અમે એ બનાવ યાદ કરીએ છીએ ત્યારે હું અને સુસ્મા પૂંકળ હસીએ છીએ.

મુકુન્દની વાત પૂરી થઈ. અમે સૌ વિખરાયા અને છુટા પડ્યા.

બલિદાન

(નવલિકા)

યુદ્ધપિ બાહ્યકાળનાજ પ્રભાતથી શ્યામા પોતાના માતાપિતાના સ્નેહથી વંગીત થઇ હતી પરંતુ તેના કાકા ચંદ્રનાથે તેના આ અભાવને પૂર્ણપણે પૂરો કર્યો હતો. જે સમયે ચંદ્રનાથે આઠ માસની ક્રામળ કીશોરી શ્યામાને પોતાના અંકમાં લઇને તેના પ્રખુલ્લ શુભાળ સમાન લલાટ ઉપર ચુંબન કર્યું, તે સમયે તેમના મધુર સ્પર્શે તેના હૃદયની પ્રસુપ્ત માતૃ-પ્રવૃત્તિને જગાડી દીધી. આ સમયે ચંદ્રનાથને એવો આભાસ થયો કે જાણે સાક્ષાત જગજગનીએ પોતાના પારીજાત -વનનું એક સુંદર પુત્ર તેમની ગોદમાં આપ્યું છે-આ પ્રખુલ્લ કુસુમની મધુર સુખંધથી તેમનું હૃદય-મંદીર પરીપૂર્ણ થયું હતું. શ્યામાએ પોતાની મધુર બાળલીલાથી ચંદ્રનાથને એટલા મુગ્ધ કરી નાખ્યા કે તેમને સ્મરણ પણ ન રહ્યું કે શ્યામા પોતાના મોટાભાઈની સંતતી છે. ચંદ્રનાથની દરોદ્ર કુટીર શ્યામાના મધુર કાલાહલથી તથા તેના વિમળ હાસ્યથી હવે આલોકીત થવા લાગી.

ચંદ્રનાથના ચૌતન-કાળમાં એક એવી ઘટના ઘટીત થઇ હતી જેણે તેમના હૃદયની પ્રવૃત્તિમાળાને વૈરાગ્યની અનુગામિની બનાવી દીધી હતી. તે કાંઈ અસાધારણ ઘટના ન હતી, પણ જેમ સાધારણ

મનુષ્યો ઉપર તેની સાધારણ અસર થાય છે, તેમ ન થયું અને તેમના હૃદય ઉપર તેનો અસાધારણ પ્રભાવ પડ્યો. તે ઘટના તે તેમની પ્રાણેશ્વરીની સ્વર્ગ-યાત્રા હતી. ચંદ્રનાથ પોતાની સ્ત્રીને અત્યંત આહતા હતા. પ્રથમજ ન્યારે તેમને તે અનિન્દ્ય સુંદરીનું દર્શન થયું હતું. તેજ સમયથી તેણી તેમના હૃદય સામ્રાજ્યની અધીશ્વરી બનીને તેમના મહીમામય આસન ઉપર આરૂઢ થઇ ગઇ હતી. ચંદ્રનાથ તેને મેળવીને એટલા પ્રસન્ન થયા હતા જેટલા પ્રસન્ન મહારાજા અજ ત્રિશુવન સુંદરી ઇન્દુમતીને મેળવીને થયા હતા. અજની સમાન તેમને પણ ભાગ્યમાં પ્રાણેશ્વરીનું સંગસુખ બહુ દિવસોને માટે લખાયેલું નહતું. ફક્ત બે વર્ષને માટેજ તેણી તેમના હૃદયને આલોકીત કરવા આવી હતી; તે કોઇ શાપ-બ્રજ સુર-સુંદરી હતી જે બે વર્ષ સુધી સ્વર્ગથી દૂર રહીને ચંદ્રનાથની સાથે કેલીલીલા કરી ગઇ. એક દિન સહસ્રાં મધુ માસના સુરશ્ચુત પ્રભાતમાં શીતલ સમીરના મધુર હીલોલની સમાન તે અન્તર્હીત થઇ ગઇ-શબ્દ અહીંજ રહી ગયું; પ્રાણ સ્વર્ગના નંદનવનમાં ચાલ્યો ગયો. ચંદ્રનાથ ને માટે તે દિનથી આ વિશ્વ અંધકારમય થઇ ગયું-તેમના હૃદયની રસરંગ-ધારા સુકાઈ ગઇ અને તેમના હૃદયનું પ્રવૃત્તિ મંડળ, વિલાસ તેમજ આનંદને તીક્ષ્ણલી દહને, વૈરાગ્યની કુટીરમાં જઇ બેઠું. આ સમયે ચંદ્રનાથને તેમના મોટાભાઇએ બહુજ સમજાવ્યા, પણ તે બીજી વખત વિવાહ કરવાને માટે કોઇ પ્રકારે પણ તૈયાર ન થયા. ન્યારે બહુજ આગ્રહ અને અનુરોધ કરવા માંડ્યો ત્યારે ચંદ્રનાથે સ્પષ્ટ કહી દીધું “ જો આ પ્રકારે મને બહુજ સતાવશો તો હું ગામ તેમજ ગૃહ ઉત્સવનો ત્યાગ કરીશ.” ચંદ્રનાથની હકીલી પ્રકૃતિથી સર્વે જ્ઞાત હતા; સહુ જાણતા હતા કે ચંદ્રનાથ હૃદયના આવેશમાં જે કરે તે

થોડું હતું. આથી ફરી કોઈ ચંદ્રનાથને વિવાહ કરવાને માટે આમહ ન કરતું. ચંદ્રનાથના પ્રણય-કાનનમાં જે ભયંકર અગ્ની સંસ્કાર થઈ ગયો હતો, તેના દારૂણ તાપને તેમણે કોઈ પ્રકારે સહન તો કરી લીધો પ્રણ તે બીપ્રણ જ્વાલામાં તેમના યોગ્યતાની આનંદમયી લાક્ષીમા, તેમના અધર ઉપર નિરંતર નૃત્ય કરતી વિજ્ઞાસમયી હાસ્ય રેખા, તથા સુંદર શરીરની તેજોમયી અનુપમ કાંતિ સર્વ બનીને ભસ્મ થઈ ગયું આજ જે તિથિની અમારી વાર્તા શરૂ થાય છે-તે દુઃખમયી ઘટનાને ચોવીસ વર્ષ વ્યતીત થયાં પણ કોઈએ પણ આ દરમ્યાન ચંદ્રનાથને હસતાં જોયો નહતો. તે અખંડ વૈરાગ્ય-વ્રતનું પરિપાલન કરતા પોતાના ભાઈ સાથે રહેવા લાગ્યા. સંસારનું તે સર્વ કાર્ય કરતા હતા-ખેતીનું કામ કરતા હતા, ગૃહસ્થીની ચિંતા રાખતા હતા, આપવા લેવાની સર્વ વ્યવસ્થા કરતા હતા પણ તે સર્વ વાસના રહીત વૃત્તીથી કરતા હતા. વિશ્વના સમસ્ત વ્યાપાર તેમની દૃષ્ટીએ નિરસ તેમજ અસાર હતા-કૌટુંબિક ધર્મનું પરિપાલન કરવાના હેતુથી જ તેનું સંપાદન કરતા હતા. તેમનું મન-મંદીર એક એવા મહેલની સમાન થઈ ગયું હતું જે કાળના નિરંતર પ્રવાહથી ખડેર જેવા પટ્ટીને થઈ ગયો હોય. તેમનું પ્રવૃત્ત-ઉદ્ધાન પુણ્ય-પણ્ડવ-વિહીન શુષ્ક વૃક્ષોથી ઉજ્જડ એવા રથગતી સમાન થઈ ગયું હતું. તેમાં આનંદની કોઈલ-ધ્વની સંભળાતી નહતી; રસનો પુવારો એ ઉડતો ન હતો; તેમજ વિદ્યાસનો સૌરભ-સુખ-સમીર વાતો નહતો કે ભાવ પુષ્પોની મસ્ત-દૃષ્ટીથી લલીત લજ્જાની ધારાયે પ્રવાહીત થતી નહતી-આ પ્રકારે ચંદ્રનાથનું રસ-શૂન્ય જીવન ધીરે ધીરે અનન્ત પથ ઉપર અનિશ્ચિત ઉદ્દેશ્યથી વ્યતીત થયું હતું.

ભયંકર પ્લેગ ફાટી નીકળ્યો તેમાં તેમના રનેહમય સહોદર તથા

આભી ત્રણ દીવસને અંતર એમ બન્ને પરમ ધામમાં પહોંચી ગયાં. તેમને પહેલાં તો કાંઈ સંતાન નહતું પણ બગવાને તેમની પ્રાર્થનાથી દ્રવીભૂત થઈને તેમની સૂતી ગોદમાં એક વિમળ રત્ન પ્રદાન કર્યું હતું. પરંતુ બાવી પ્રયત્ન છે, ફક્ત આઠજ માસ સુધી આ અમુલ્ય મણીને પોતાના હૃદય ઉપર ધારણ કરવાને તેઓ લાગ્યશાળી થયાં, કે ચમરાજે પોતાના દૂતો દ્વારા તેમને પોતાના લોકમાં એલાવી લીધાં, શ્યામા અનાયિની થઈ-માતાના શય આગળ રમતી શ્યામાને ઉઠાવીને ચંદ્રનાથે પોતાના હૃદયમાં સરસી ચાંપી. અનાયિની શ્યામા સનાયિની થઈ. આમ ચંદ્રનાથના હૃદયમાં એક વિચિત્ર પરિવર્તન થયું. ઉત્તમ મરૂભૂમીમાં સહસ્રા વાત્સલ્ય ધારા વહેવા લાગી; ફરી પ્રવૃત્તી વનતા વૃક્ષોને કોમળ પદ્મ આવવા લાગ્યાં ફરીથી કોકીલ આવીને કુબ્જન કરવા લાગી. અને સૌરભથી મદમસ્ત થઈને સમીર ઝુકાવા લાગ્યો. ચોવીસ વર્ષ સુધી જે દેશ, નિર્જન, નીરવ રમશાન જેવો પડ્યો હતો, તે ધીરે ધીરે આનન્દમય ભાવોના મધુર કાલાહલથી પ્રેમમયી પ્રવૃત્તીના પ્રસન્ન પ્રકાશમાં આલોકિત થવા લાગ્યો. સ્વયં ચંદ્રનાથ પણ આશ્ચર્યજનક-આનન્દમય પટ પરિવર્તનને જોઈને વિરમય-વિમુગ્ધ થઈ ગયા તેમના વિષાદ મંડીત મુખ મંડળ ઉપર ફરીથી હર્ષાનંદની રેખાઓ વિલસીત થવા લાગી અને તેમનાં રમ-હીન લોચનોમાં ફરી એક વાર આનન્દની મધુર લાલીમા આવિર્ભૂત થઈ.

આ વિચિત્ર પરિવર્તનનું કારણ શોધવાની પ્રયત્ન ઈચ્છા અમારાં હૃદયમાં થઈ ઉઠી છે. પ્રાયઃ નિત્ય ચંદ્રનાથ શ્યામાને પોતાના અંકમાં લઈ ખીલાવતો હતો-પણ આજ, લોબ્ધ-શ્યામાની માતાના મૃત્યુ બાદ તેમણે ન્યારે શ્યામાને હૃદય સરસી ચાંપી, તે સમયે તેમને સહસ્રા એમ પ્રતીત થયું કે શ્યામાની આંખોમાં જાણે તેમની પ્રાણેશ્વરી

હસી રહી છે. આજ સુધી તેમનું ધ્યાન આ બાબુ નહોતું ગયું. આજ-ચોવીસ વર્ષ ઉપરાંત-પણ તેમના હૃદય-પટ ઉપર તેમની મૃત હૃદયેશ્વરીનું રંગ-રંગીત ચિત્ર અંકીત હતું. તેમણે જોયું, તેજ નેત્ર પલ્લવી; તેવુંજ લલિત કપોલ, તેવુંજ તેજોમય લલાટ, તેના જેવાજ કુન્તલ કેશ એમ પ્રત્યેક અંગમાં તેમની મૃત હૃદયેશ્વરીનાં દર્શન થતાં હતાં. તેમને એમ પ્રતીત થયું કે શ્યામા તેમની પ્રાણેશ્વરીની બાલ-પ્રતિમા છે. ચોવીસ વર્ષની સાધનાથી તેમની સાંત્વના માટે ભગવાને તેમની પ્રાણેશ્વરીનું સજીવ બાલ ચિત્ર તેમના હસ્તમાં દીધું હોય તેમ જણાતું હતું. એક દિન પત્ની બનીને જેણે તેમના યૌવન વનમાં વિહાર કર્યો હતો આજ જણે તેજ કન્યા બનીને તેમના વાત્સલ્ય કુંજમાં પુષ્પ ચયન કરવાને માટે આવી છે. વૈરાગી ચંદ્રનાથ ફરીથી ત્રેમની-શીતળ ધારામાં હિલ્લોલીત થવા લાગ્યા. વિશ્વ ફરી તેમની દૃષ્ટીમાં આનંદની રંગભૂમી જેવું પ્રતીત થવા લાગ્યું.

શ્યામા ચંદ્રનાથનું સર્વસ્વ હતી. તે તેનું લાલનપાલન કરવા લાગ્યા; તે કદી શ્યામાને દૃષ્ટી પથેથી અળગી કરતા ન હતા-જ્યારે તે બગીચામાં જઈ રમતી, ત્યારે ચંદ્રનાથ પણ તેની પાસે બેસી તેની બાગ-લીલા નિહાળતા-જ્યારે શ્યામા કાંઈક મોટી થઈ અને ગામ્મત્રી સમાન વયસ્ક બાલિકાઓ જોડે રમવા લાગી ત્યારે પણ ચંદ્રનાથ દૂર બેસીને રમત જોતા-શ્યામા ઉપર ચંદ્રનાથને અત્યંત ભાવ હતો. જે ચંદ્રનાથ એક સમયે સમસ્ત વિશ્વને વિરક્ત ભાવથી દેખતા હતા, તે હવે તેમાં આનંદ તેમજ અનુરાગનું સજીવ સ્વરૂપ દેખવા લાગ્યા-બાલિકાએ વૈરાગીને સંસારી બનાવી દીધા—

વાત્સલ્ય વિશ્વનો આદિ રસ છે. જેને પોતાના જીવનમાં સિશુ

-ચન્દ્રનું મધુર મુખ જોષને વાત્સલ્ય સાગરમાં તરંગીત થવાનો પુણ્ય અવસર પ્રાપ્ત નથી થતો, તેના સમાન કાષ્ઠ અભાગી નથી.

(૨)

ચૌદ વર્ષ વ્યતીત થયાં, હવે શ્યામા ચિરહાસ્યમયી - બાલિકાને બદલે યુવતી થઈ. શું વર્ણન કરવું શ્યામાના લલિત સૌંદર્યનું? તે તો ભગવતીની આપેલી એક અમુલ્ય સંપત્તી હતી. પ્રસન્ન પ્રભાતના વિભળ પ્રકાશમાં વસન્ત લક્ષ્મિની જે શોભા હોય છે; આનન્દમયી ચંદ્રિકાના મધુર વિલાસમાં નિર્ભંગ તરંગીત, માનસરોવરની જે સુન્દરતા હોય છે-યૌવનમાં શ્યામાનું કલિત કલેવર પણ તેવુંજ દેહિયમાન થઈ ઉઠ્યું. શ્યામા એક અસાધારણ સૌન્દર્યવતી યુવતી હતી. આવું સૌન્દર્ય કાષ્ઠ વિરલજ ભાગ્યવતી રમણીના ભાગ્યમાં હોય છે. શ્યામા ના સ્મરિત્રું પ્રત્યેક અંગ સૌન્દર્યના મનોરમ વિલાસથી વિલસીત થતું હતું. તેની આંખોની પ્રભાથી ઉજ્જવળ રંગભૂમી પર મઠની ઉલ્લાસ મયી લાલીમાં નૃત્ય કરવા લાગી. તેના અધર-પલ્લવ ઉપર મુદ્રાળની શોભા સ્થપન કરવા લાગી અને તેના મધુર કપોલ ઉપર અંતરના આનંદની ઝલક જણાવા લાગી. શ્યામા સ્વર્ગ સુન્દરી સમાન શોભા-યમાન થઈ ઉઠી-તેના સૌન્દર્યની પ્રશંસા દૂર દૂર ફેલાઈ ગઈ.

ચંદ્રનાથ શ્યામાના આ યૌવનના આ સુન્દર વિલાસને જોષને ચિન્તિત થઈ ગયા. ચિંતાનું કારણ યથેષ્ટ હતું. ચંદ્રનાથ દરિદ્ર પિતાના દરિદ્ર પુત્ર હતા. તેમનાં મોટા ભાઈ પાછળ ઐટલું પણ નહોતા મુકતા ગયા કે જેથી તેમનું ભરણુ-પોષણ પણ યથાવિધિ થઈ શકે. તેથી જે ઔડીય પણ જમીન હતી, તેનેય વેચીને તેમણે તેમના ભાઈની પાછળ રૂપિયા ખર્ચ્યાં. હવે માત્ર ચંદ્રનાથની પાસે દસ-બાર વીધા જમીન

તેમજ રહેવાનું એક મકાન એટલુંજ અવશિષ્ટ રહ્યું હતું. રથામા હવે વિવાહને યોગ્ય થઈ ગઈ હતી—તેનો વિવાહ જો જઈ કરવામાં ન આવે તો પછી વિવાહને માટે વર મળવો મુશ્કેલ હતું. જેમ બળર માંથી વધુ પૈસા ખરચો તો સારી ચીજ મળે તેમ જો અધિક રૂપીઆ આપો, તોજ સુંદર, સુપડીત તેમજ સમૃદ્ધ વર મળે પણ ચંદ્રનાથની પાસે તો સાધારણ વર ખરીદવા જેટલા પણ રૂપીઆ નહતા. હવે શું કરવું? જેને આટલા સ્નેહથી પાળી, જેને પોતાનું સર્વસ્વ માન્યું, જેને જેમને સંસારના સકળ સંતાપો હસતાં હસતાં સલા, જેને મેળવીને આ મત્સરમય વિશ્વમાં સ્વર્ગનાં સુંદર દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા; હાય ! શું અન્તે તે પ્રાણથી પણ અધિક ગણેલી પુત્રી સમી-કન્યાને સુંદર તેમજ યોગ્ય વરને આપવા સમર્થ નહિ થાઉં? આ પ્રકારના દુઃખમય ભાવોએ ચંદ્રનાથના હૃદયમાં એક પ્રકારની અમી જવાળા ઉત્પન્ન કરી હતી. આજ સુધી ચંદ્રનાથે કદી પોતાની દરિદ્રતાના વિષયમાં વિચાર સરખો પણ કર્યો નહતો—જે મળ્યું તે ખાધું હતું, તેમજ વસ્ત્ર પણ મળતાં તેજ ધારણ કરતા—તેમણે કદી પણ તેમના હૃદયમાં નહોતો વિચાર કર્યો કે ધન સંપ્રારમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ વિમુત્તી છે. બાહ્યકાળ વિત્યો, પ્રકૃતિની હરીભરી કુંજોમાં, સખાઓની સાથે મેલવામાં; યૌવનનું પ્રભાત વિત્યું પ્રાણેશ્વરીની પ્રેમલીલામાં, યૌવનનો શેષ ભાગ તેમજ શુદ્ધત્વનું પ્રથમ ચરણ વિત્યું વૈરાગ્યની ઉપાસનામાં અને હવે—ચોપન વર્ષની અવસ્થાએ—તેમને આ આભાસ થયો કે સંસાર સાત્રાની સફળતાને માટે ધનોપાર્જન એક અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે, પણ હવે સમય નથી; હૃદયમાં યૌવનનું તત્ત્વ રક્ત રહ્યું ન હતું; શરીરનું બલ કાલ ચક્રતા નિરંતર પ્રવાહથી નષ્ટ થયું હતું. અત્યારે સમજાયું કે ધન પણ કાઈ પદાર્થ છે ! હાય ! હવે શું

કરવું ક્યાં જવું ? હવે શું અન્ત સમયમાં. શ્યામા-ત્રિભુવન-મુન્દરી
શ્યામાના આ યૌવન વનમાં અમિ સંસ્કાર કરતો પડશે. અન્દ્રનાથ
ચિંતા-સાગરમાં કુખી ગયા તેમના હૃદયમાં એક દારણ વ્યાકુળતા
હાહાકાર કરવા લાગી !

પણ હાય ! હિન્દુની કન્યા કુંવારી કેમ રહી શકે ? અન્દ્રનાથે
વરની શોધ કરવા માંડી; જે શ્યામાને એક ધડી વાર પણ દૂર નહોતા
કરતા તે હવે શ્યામાથી દિવસો અને દિવસો સુધી દૂર રહેવા લાગ્યા. કદી
કદી વરની શોધમાં ધુમતા; કદી કદી પોતાની દુઃખી સ્થિતિનો વિચાર
કરતાં નદિ તટ પર બેસી રહેતા. આ સ્થિતિમાં ચાર માસ વ્યતીત
થયા. શ્યામાને મેળવ્યાથી તેમના શરીર ઉપર જે કાન્તિ આવી
હતી અને તેમના હૃદયમાં જે આનન્દ ધારા પ્રવાહાત થવા લાગી
હતી-તે બન્ને હવે લુપ્ત થઈ ગઈ. અન્દ્રનાથને હવે એક ચિન્તા રહી
હતી કે કોઈ પણ પ્રકારે શ્યામાને માટે દર મેળવવો. વરની ખોટ
નહતી; પણ તેમની કીંમત ઘણીજ હતી તે દરીદ્ર અન્દ્રનાથ તેમાંના
કોઈને જમાતા બનાવવાને માટે અસમર્થ હતા. અન્તે ઘણીજ
મુશ્કેલીથી એક વર મળ્યો. ઉમ્મર હતી વર્ષ ૨૬ ની એક અક્ષર પણ
ભણેલો નહતો. કુળમાં અન્દ્રનાથ કરતાં ઉંચો હતો; તેની પાસે પૈસા
હતા-ગૃહે કલહ-પ્રિય માતા હતી. અને તેના પિતા પોતાના દુષ્ટ-
નિષ્ઠુર સ્વભાવથી પ્રસીદ્ધ હતા-આ લગ્ન તેમના પુત્રનું બીજી વારનું
હતું અને કહેવાતું હતું કે પ્રથમ પુત્ર વધુને તેમણે કાંઈ ખવ-
ડાવીને મારી નાખી હતી-આવો વર તેમજ આવા માણસોના હાથમાં
અન્દ્રનાથ પોતાના પ્રાણથી પણ અધીક વ્હાલો ભરીજીને આપવાને
તૈયાર થયા હતા. આ સિવય અન્ય ઉપાય ન હતો; શ્યામાને કુંવારી
તો રાખી શકાય નહિ તેમજ (૨૦૦૦) થી બીજું લગ્ન તેમની

જાત્રીજી શ્યામાને પોતાની ઘસી બનાવવાને માટે કોઈ પણ કુલીન એવમ્ સમૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કુટુંબ સમુદાય નહતું. તેમજ દરિદ્ર ચંદ્રનાથ પાસે અન્ય સાધન પણ નહતું. ગોવિન્દરામે પોતાના-અક્ષર-શૂન્ય, ઉદ્દણ્ડ, દુરાચારી પુત્રની સેવામાં શ્યામાને (૮૦૦) રૂપિયા લઈને સ્વીકારી લીધી ! ઉપરથી ધણીજ અહંકારથી કહેવા લાગ્યા “પંડીતજી ! બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણને સહાય નહિ કરે તો કાણ કરશે ? જાઓ, આપ (૮૦૦) રૂપિયાજ આપજો. જો હું ધન્યું તો મારા પુત્રને કોઈ ધનાઢય કુટુંબમાં પરણાવી શકું પરંતુ દુઃખી બ્રાહ્મણને દુઃખ મૂકત કરવો એજ માફ પરમ કર્તવ્ય છે ” ચંદ્રનાથે આ ઉદારતાના મહીમાને સાંભળ્યો. આજે ચંદ્રનાથનું હૃદય વિશ્વનું બીજાત્મ સ્વરૂપ જોઈને મર્મ વેદનાથી વ્યથીત-વ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યું, પરંતુ ચંદ્રનાથે પોતાની વ્યાકુળતા પ્રકટ ન થવા દીધી. ગોવિન્દરામના આ અસીમ-અદ્વિતીય ઉદારતાને માટે તેમને અત્યંત નમ્ર શબ્દોમાં ધન્યવાદ દઈને ચંદ્રનાથે તેના કુલીન, કિન્તુ દુરાચારી પુત્ર રત્નને શ્યામાના લાવી પતિ તરીકે સ્વીકારી લીધો. વિવાહ પાકો થઈ ગયો; શ્યામાના લાગ્યાકાશમાં બચંકર વિષાદની ધનધોર ઘટાઓ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ !

ચંદ્રનાથે (૮૦૦) રૂપિયા આપવા હા કહી વિવાહ તો નક્કી કર્યો પરંતુ તેમની પાસે (૮૦૦) રૂપિયા પણ ન હતા. જમીન તેમજ ઘર વેચવાથી રૂપિયા ૫૦૦) મળે તેમ હતા હવે શું કરવું ? ૩૦૦ બીજા ક્યાંથી લાવવા ? વિચાર કરવા લાગ્યા પણ ઉપાય હાથ ન લાગ્યો. અન્તે નીરાશ થઈને તેમણે લાવિ પરીણામની ચિન્તાને ભગવાનના શ્રી ચરણોમાં અર્પણ કરી દીધી. તેમણે તેમના મનને સાંત્વન આપ્યું કે જે મારી શક્તિની બહાર છે તેને હું શું કરી શકું ? પરંતુ આ

પ્રમાણે આકુળ હૃદયને સંતોષની આપવો રહેલ નથી. આ આત્મ સંતોષની સહુથી ઉચ્ચ સાધના છે. ચંદ્રનાથ આ સાધનામાં સફળ ન થયા.

ચંદ્રનાથના મનમાં કપટ કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો. તેમણે મનમાં ને મનમાં વિચાર કર્યો કે લગ્નની વિધિ કરી રહ્યા પછી તો શ્યામાનો સ્વીકાર તેમને કરવો પડશે. પહેલાં જે પ્રમાણે પૈસા આપવા હશે તે પ્રમાણે તો આપીશ-પછી કહીશ કે મારી પાસે હવે કાંઈ નથી. બહુ થશે તો ગોવિન્દરામના પગમાં માંડે મસ્તક નમાવીશ આખરે બ્રાહ્મણ છે એટલે માની તો જશે. પણ હા ! ન માને તો શો ઉપાય ? હે ! પ્રભુ ! મેં માંડે બનતું સહુ કર્યું બસ હવે બાપ્યાર છું. આજે આખી જીંદગીમાં કપટની રેખા સરખી પણ આજે જ ઉપસ્થિત થઈ છે; પરંતુ આવેશમાં ચંદ્રનાથે વિચાર્યું નહિ કે ‘પાપનું’ પરિણામ મંગળમય કદી હોતું જ નથી.’

આકુળ નિરાશા, અનેક પાપ કૃત્યોની જનની-માતા છે. અનેક સંભ્રાન્ત સન્નજન તેના વિષમય પ્રભાવથી પવિત્ર થઈ ચૂક્યા છે. પ્રીય વાંચક ! ઇતિહાસના પૃષ્ઠે ઉપર તેનું બિલત્સ ચિત્ર જોઈને હૃદય તો કંપી ઉઠે છે.

(૩)

ગોવિન્દરામ:—“કપટ ! આવું બચકર કપટ ! ચંદ્રનાથજી ! હું તો ધારતો હતો કે આપ એક બહા માણસ છો પરંતુ આપ તો એક બચકર નીચ નીકળ્યા.”

ઉપર લખેલા શબ્દો બોલતા બોલતા પંડીત ગોવિન્દરામ ક્રોધથી કંપવા લાગ્યા પહેલાં તો ચંદ્રનાથે ઠીક ઠીક રૂપીયા આપવા માંડ્યા પણ જ્યારે રાત્રીના નીરવ મુહૂર્તમાં અખી દેવની સમક્ષ શ્યામા તેમજ

ગોવિન્દરામનો પુત્ર કૃષ્ણરામ વિવાહબંધનથી બંધાઈ ગયાં ત્યારે ચંદ્રનાથે પોતાનો અસહી અબીપ્રાય પ્રકટ કર્યો, (૮૦૦) રૂપિયા આપવાનું કહ્યું હતું પણ તે પ્રમાણે આપ્યા નહિ એટલે ગોવિન્દરામ ક્રોધાયમાન થયા, તેમજ અન્યજનો જે ત્યાં હતા તે પણ ચંદ્રનાથ ઉપર વ્યંગ તેમજ કટાક્ષના બાણ છોડવા લાગ્યા પણ ચંદ્રનાથ ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ ગમે તેમ હો પણ અમી દેવની સમક્ષ તે શ્યામાનુ કન્યાદાન થઈ ચૂક્યા હતા. તે જાણતા હતા કે ગોવિન્દરામ પ્રસન્ન હો વા અપ્રસન્ન હો પણ વિવાહ બંધનને તે વિચ્છન્ન કરી શકે તેમ નથી. આથી ચંદ્રનાથ નિર્વિકાર ભાવથી ગોવિન્દરામના શબ્દો સાંભળી રહ્યા એ ત્રણ ક્ષણ સુધી તે કાંઈ ન બોલ્યા; અને બોલે પણ શી રીતે, તેમાં કાંઈ જીકું ન હતું. ચંદ્રનાથે કપટજાળ પાથરી તો હતીજ, પછી ભલે તે કપટને તેમણે અન્તિમ અવલંબન માનીનેજ કર્યું હોય ચંદ્રનાથ ક્રોધી પ્રકૃતિના મનુષ્ય હતા વળી અશિક્ષિત હતા પણ આ સમયે ચંદ્રનાથે એવો ક્રોધ કર્યો નહિ; તેનું કારણ એ હતું કે, તે જાણતા હતા કે તેમના ક્રોધના પરીણામનો અધિક ભાગ તેમની અત્યંત પ્રીય-પુત્રી સમી લત્રીજી શ્યામાને ભોગવવો પડશે. આથી તેમણે હાથ જોડીને અત્યંત નમ્ર શબ્દોમાં શાન્ત ભાવથી કહ્યું—“ મહારાજ ! આપ જે કંઈ કહો છો તે સર્વ સત્ય છે પરંતુ હું શું કરું ? હવે મારી પાસે કાંઈ પણ નથી. ઘરે તેમજ જમીન વેચીને જેટલા રૂપિયા તેં એકઠા કર્યા હતા, તે સર્વ આપને અર્પણ કરી દીધો. હવે મારી પાસે કાંઈ પણ અવશિષ્ટ રહ્યું નથી. હું તો તેને ગોમાસ તુલ્ય માનું છું. વિશ્વાસ રાખો ગોવિન્દરામ, કે જે મારી પાસે બીજા રૂપિયા હોતો વા હું તેનો કાંઈ પણ પ્રબંધ કરી શક્યો હોત, તો હું આ ત્રકારે આટલા માણસોની વચમાં આમ નીચ ન બનત ”

પરંતુ સ્વાર્થી મનુષ્ય પોતાનીજ દષ્ટીથી વિશ્વને જુએ છે, એટલે તે સર્વને સ્વાર્થીજ માને છે. આ સાંભળીને ગોવિન્દરામની મુખમુદ્રા તો વધારે ક્રોધાયમાન થઈ ગઈ અને તેમણે અંદ્રનાથને કંઈક સ્વરમાં કહ્યું—“ આ વાત તો તમે પહેલાં પણ કરી શકો તેમ હતા, તે સમયે તમે (૮૦૦) રૂપીયા આપવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જો તમને ખબર હતી કે (૮૦૦) રૂપીયા તમે આપી શકો તેમ નથી તો મ્હને પ્રથમથીજ ના કેમ ના કહી-અને મને કપટ કરી ફસાવ્યો તમે બ્રાહ્મણ નથી નીચ છો; ચમાર પણ તમારાથી.....”

અંદ્રનાથ આવા શબ્દો સાંભળવા છતાં પણ સ્થિર શાન્ત ઉભા રહ્યા. તેમના હૃદયમાં રોષ તેમજ વેદના ઉત્પન્ન થઈ ન હતી તેમ ન હતું, પણ શ્યામાના ભાવિ જીવન ઉપર વિચાર કરીનેજ તે ચૂપ રહ્યા હતા, તેમણે ધણીજ કડીનતાથી પોતાની ક્રોધ-પ્રવૃત્તી રોકી. અન્ય ઉપાય પણ ન હતો.

અંદ્રનાથે નમ્ર સ્વરે ગોવિન્દરામને કહ્યું કે “ મેં કપટ કર્યું એમાં રતિભર સંદેહ નથી, આ અપરાધ મારાથી થયો છે તે હું સ્વીકારું છું. પણ ખરું કહેજો પંડીત ગોવિન્દરામશ્રી ! જો મ્હારી સાચી હાલત મેં બતાવી દીધી હોત તો શું આપ આપના પુત્રના લગ્ન મારી ભત્રીજી જોડે કદી કરત ? ભત્રીજીનો વિવાહ તો કરવોજ હતો-બહુ ઠેકાણે ફાંફાં માર્યાં પરંતુ સર્વે ઠેકાણેથી નિરાશાજ મળતી, ન્યારે જોયું કે કાંઈ દયા કરતું નથી, ત્યારે ન છુટકે મેં આવું કુકર્મ કર્યું. હું વૃદ્ધ થયો છું, પણ હજી સુધી મેં કદી આવું કર્મ કરેલું નથી. પણ શું કરું. ન્યારે ફાંફાંપણ રસો ન સુઝયો ત્યારે આવું માપી કર્મ મેં કરેલું છે. ખેર જો થયું તે ખરું હવે ક્ષમા કરો. મ્હારી હાજ આપના હાથમાં

છે. આપ એમ સમજજો કે બાકીના રૂપીઆ દાન દીધા હતા—કોધ ન કરશો મ્હારી સ્થિતિ સામું જરાક નજર કરશો.”

અંદ્રનાથની આ આધિનતાએ ગોવિન્દરામની ક્રોધ જવાહામાં શીતળ ધરાનું કામ ન કર્યું, પરંતુ અગ્નીમાં ધૂત આહુતિનું કામ કર્યું. તે ગાળને બોલી ઉઠ્યા—“ક્ષમા ! ક્ષમા કેવી ? હવે વિધી તો થઈ ગઈ પરંતુ તમારી ભત્રીજાને મ્હારા ગૃહમાં નહીં પેસવા દઉં ભલે પડી રહે જન્મભર તમારીજ પાસે. હું મારા પુત્રનાં ધારું તો એક (સાથે) દસ વિવાહ કરી શકું તેમ છું. રાખી લો આપની આ સર્વ રકમ ! હમે સૌ જઈએ છીએ; તમારા જેવા વિશ્વાસઘાતીનું મુખ જોવું તે પણ એક પાપ છે.”

આમ કહીને સર્વ જવાને તૈયાર થયા. ગોવિન્દરામે પોતાના પુત્ર ભણી જોઈને કહ્યું—“ઉઠે ચાલ ! પંદરજ દિવસમાં તારો વિવાહ જો અન્ય કેકાણે ન કરે તો હું બ્રાહ્મણ પુત્ર નહિ.”

અંદ્રનાથના ધૈર્યની સીમા ટુટી ગઈ—તેમણે જોયું કે ગોવિન્દરામ આધિનતાને વશ થાય તેવા નથી જ—આતો દેવતાઓને પર્સદ કરવાનો રસ્તો છે. પણ ગોવિન્દરામ જેવા નિશાયર સાથે તો તેમને યોગ્યજ વર્તવું જોઈએ. અંદ્રનાથ ક્રોધી હતા; વીર હતા; આટલી વાર સુધી તે સહન કરી રહ્યા હતા તે ફક્ત સ્થામાને લીવેજ—પણ હવે તો જોયું કે આતો ઉઘટો સર્વ નાશ થવા બેઠો છે—હવે શાન્ત તથા આધીન રહેવાથી કામ પતે. તેમનું વૃદ્ધ-જર્જર શરીર તે સમયે વીર-તેજથી વિકસીત થયું હતું. તેમણે તીવ્ર સ્વરે કહ્યું—“જેઠ ! કાણ એવા બહાદુર છે જે અહીંથી જવાની હીમત ધરાવે છે ? સાવધાન !” જે ઉઠવા જતા હતા તે સર્વ નીસ્તબ્ધ થઈ ગયા “ગોવિન્દરામજી ! જરા

સાંભળો, જે આપ મ્હારી ભત્રીજીને તમારે ગૃહે નહીં રાખો અને આપના પુત્રનો બીજો વિવાહ કરવાનો પ્રયત્ન કરશો, તો હું આપનું પુત્ર કરીશ. સારળાદ મારી ભત્રીજીને પણ મારીને હું પણ મરી જઈશ-પણ આપ મારી ભત્રીજીનો સાગ કરશો અને જીવતા રહેશો તે તો તદ્દન અસંભવીત છે.”

સર્વ શાન્ત હતું-વૃદ્ધ ચંદ્રનાથની વીર-મુદ્રા જોઈને સહુના હોશ કોશ ઉડી ગયા. હજુ સુધી ગોવિન્દરામ ધણાજ અહંકારથી ગર્જ રહ્યા હતા, તેમનો સર્વ ક્રોધ જતો રહ્યો-પીપળાના પાનની સમાન તે કાંપવા લાગ્યા. લોકોએ બંનેને સમજાવ્યા. ગોવિન્દરામે સાર પછી પૈસાની વાત ન કહાડી; પુરોહિતે કહ્યું કે સાયંકાલે છ વાગે વિદાય-ગીરીનું મંગળ મુહુર્ત છે.

‘શઠે શાક્ય સમાચરેત’નો પ્રયોગ કદી કદી મોટા ધાર્મિક જ્ઞાતાઓને પણ કરવો પડે છે.

x

x

x

x

સૂર્ય નારાયણ અસ્તાચળ પ્રતિ ગમન કરી રહ્યા હતા. ચંદ્રનાથની કુટીરમાં તેના પ્રેમની એક માત્ર પાત્ર સ્થામાને વિદાય કરવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. ચંદ્રનાથનું હૃદય તે સમયે અસંત વિશુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું-સંખ્યાના ક્રમશઃ ઘાતર થતા અંધકારની છાયા સમાન તેમના મન મંદીરમાં ભદ્ર વિષાદની તિમિર રાશી સફિ-વ્યાપ્ત થવા લાગી. તેમના મનમાં એવો ભાવ ઉત્પન્ન થયો કે જાણે આજ તેમની પાસેથી સદાને માટે શાન્તિ વિદાય થઈ રહી છે. જે સ્થામાને તેમણે અસંત પ્રેમ પૂર્વક ઉછેરી અને જેને લીધે આ વિશ્વની ચિન્તા તેમજ વિપત્તિઓને તેમણે પુખ્તના ઢગ સમાન જમજી;

જે પ્રસન્ન શોભામયી કેમળ કીશોરીને તેમણે પોતાની ચોવીસ વર્ષની સાથનાના સુમધુર ફળ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી હતી, જે મહીમામયી મણીની ઉપલબ્ધીથી તેમણે પોતાની વૈરાગ્ય-કુટીરને ત્યાગી હતી અને ફરીથી અનુરાગ-મંદીરમાં જે પ્રવિષ્ટ થયા હતા, જે પુણ્યમયી ભગ્નીના ના વિમળ મુખમંડળમાં તેમણે પોતાની મૃત પ્રાણેશ્વરીનાં મધુર દર્શન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં-હાય ! આજ તે હૃદયની અલોક માળા તેમની કુટીર તેમજ હૃદયમાં અંધકાર કરીને જઈ રહી છે ! ત્યારે કેમ તેમના મુખમંડળ ઉપર ઘેર વિષાદની છાયા વ્યાપ્ત ન થાય ?

પાશ્વળીને દાર ઉપર રાખવામાં આવી છે. પણ ચંદ્રનાથે શ્યામાને હૃદય-સરસી ચાંપી છે તે તેને છોડી શકતા નથી. બન્ને અત્યંત રૂદ્ધ કરી રહ્યાં છે-ત્રદ્ધ તેમજ યુવતી ઉભયનાં લોચનોમાંથી શ્રાવણની વર્ષા સમાન ધારાવાહી અશ્રુધારા વિગલીત થઈ રહી છે. કેવું કંઈ દરય ? વિયોગાન્ત અભિનયનું કેવું દુઃખમય દરય છે !

અન્તે સહુના સમન્નવ્યાર્થી ચંદ્રનાથ શાન્ત થયા, પણ તેમનું હૃદય તો શ્યામાનેજ ઝંખતું હતું. રહી રહીને તેમની કલ્પના સ્પષ્ટિમાં અમંગળ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થતી હતી. ચંદ્રનાથ એ સમયે પોતાની જ દષ્ટિમાં ઘેર પાપી પ્રતીત થઈ રહ્યા હતા-વારે વારે વિચારે આવતા કે એવી પુણ્ય જેવી સુકુમાર, ચંદ્રમાં જેવી સુંદર, અમૃત જેવી મધુર, કંઈ મૂર્તિ, પવિત્ર તેમજ પ્રાણથી પણ અધિક પ્યારી શ્યામાને તેવાના હાથમાં આપીએ એક અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે પણ ભાવી અટલ છે-હૃદય વજ્ર જેવું કંઈ કરીને તેમણે શ્યામાને આશીર્વાદ આપ્યો-“પુત્રી ! વિર સૌભાગ્યવતી હો !” ઇચ્છા છતાં પણ અધિક શબ્દો મુખમાંથી ન નીકળી શક્યા : શ્યામા પણ પ્રણામ કરી વિદાય થઈ.

રથામા ગઇ--સદાને માટે ચાલી ગઇ. થોડે દુર સુધી ચંદ્રનાથ પાછળ પાછળ ગયા ! જ્યારે તે કુટીરમાં પાછા ફર્યા ત્યારે તેમને લાગ્યું કે કુટીરમાં ઘેર અધિકાર વ્યાપ્ત થયેલો છે તેમણે દીપક ન પ્રકટાવ્યો--તેમના હૃદયમાં તેથી પણ અધિક ઘેર અધિકાર વ્યાપ્ત હતો.

આકુલ પ્રવૃત્તિની કવિતાનો જન્મ, વિલાપ તેમજ રસ આંસુ હોય છે.

(૪)

રથામાનો વિયોગ થયે બે માસ થયા. જમીન તેમજ ગૃહ ઉપર ચંદ્રનાથનો કાંઈ અધિકાર ન હતો, ચંદ્રનાથ નહિ તટ ઉપર એક કુટીર બનાવીને રહેવા લાગ્યા હતા તેમનું વર્તમાન જીવન અત્યંત નીરસ તેમજ લક્ષ્યહીન હતું. દિન તેમજ રાત્રિ તે પોતાની કુટીરમાં કે સામે બહાર પડી રહેતા. તે કાંઈની સાથે બોલતા નહિ કે ન તો કાંઈની પાસે જતા. કલિકાલમાં પણ ગામના લોકોમાં સહાનુભૂતિ રાખવાનો સ્વભાવ વિનષ્ટ નથી થયો. તેથીજ ગામની અન્તિમ સ્ત્રીમા ઉપર રહેનારા ચંદ્રનાથના ભોજનને માટે તે લોકો ચિન્તા રાખતા હતા; રોજ ફાંઈને કાઢી માણસ તરફથી તેમને માટે ભોજનનો બંદોબસ્ત થઈ જતો હતો. વળી ગામના લોક અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખતા હતા કે ચંદ્રનાથ બ્રાહ્મણ છે, તેથી તેમને અનુસારજ ભોજનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવતી હતી. પણ ચંદ્રનાથના હૃદયનું અમૃત સૂકાઈ ગયું હતું--તેમની દશા તો અત્યંત કરુણાજનક હતી--આ સમયે તે સન્યાસી-જીવન વ્યતીત કરતા હતા, તેનું કારણ અમૃતમયી શાન્તિ અથવા આનંદમય સંતોષ ન હતું તે સન્યાસના આવરણ નીચે એક

ભયંકર વેદના હાહાકાર કરી હતી—અંદ્રનાથ તે વેદનામાં બળતા હતા. તેમના હૃદયમાં આ અમંગળમયી ભાવના બદ્ધ ભૂત થઇ ગઈ હતી કે રચામાના દર્શન પણ હવે તેમને નહિ થાય; સ્થામા તેમના આદરની વસ્તુ હતી; પ્રેમની પુતળી હતી; આનન્દની ધારા હતી; તેમનું સર્વસ્વ હતી—તેથી તેમના હૃદયનું સમસ્ત ભાવ—મંડળ આ અમંગળ વિચારથી તુચ્છ ત્રિલાપમાં સલિપ્ત થઇ રહ્યું હતું.

સ્થામા તેમના જીવનની સંજીવની શક્તિએ ચાલી ગઈ ગંભીર નિરાશાથી વ્યથીત થઈ તે કલાકો સુધી સામે પથરાયેલા અસીમ પંથને નિહાળી રહેતા હતા; રાત—દિવસ નદિના તટ ઉપર પાણીના વહેવાનો ખાખાળા ધ્વની સાંભળતા બેસી રહેતા હતા, પણ શાંતિ તેમજ આશ્વા ઉભયમાંથી કાંઈ તેમને મળતું ન હતું.

એક દિવસે અંદ્રનાથ પોતાની કુટીર પાસે બેઠા હતા. શીતલ સમીરની મંદમંદ લહરીઓ આવતી હતી, પરંતુ અંદ્રનાથના હૃદયને પ્રકૃતિનું આ શાન્ત ઉજ્જવળ સ્વરૂપ કાંઈ પણ શાન્તિ આપી શકે તેમ ન હતું. આ સમયે એક મનુષ્યના તેમની કુટીર પ્રતિ આગમન કરતો દરશ્યમાન થયો અંદ્રનાથ ઉદાસીન ભાવે તે મનુષ્યના પ્રતિ જોવા લાગ્યા—પણ જેમ જેમ તે મનુષ્ય તેમની કુટીર સમીપ આવતો હતો તેમ તેમ તેમના હૃદયની કુતહસતા વૃદ્ધિ પામતી ગઈ અંતે તે મનુષ્ય કુટીરની સમીપ આવી પહોંચ્યો—આવતાંજ તે વ્યક્તિ પ્રશ્ન કર્યો—“ભાઈ ! શું આપનુંજ નામ પડીત અંદ્રનાથ ત્રીવેદી છે?”

અંદ્રનાથે શૂન્ય દબ્બીથી તેની તરફ જોઈને કહ્યું—“હા! મહાર્જન નામ અંદ્રનાથ છે. તમે ક્યાંથી આવો છો ? હું તો આપને ઓળખતો નથી.”

આગતુક વ્યક્તિએ કહ્યું આપે મહને આજથી પૂર્વે કદી નહિ જોયો હોય તેથી આપ મહને ક્યાંથી ઓળખો હું રૂદ્રપુરથી આવું છું,

ચંદ્રનાથ—“રૂદ્રપુરથી ! કેમ, તંમને કાણે મોકલ્યા છે? શું પંડીત ગોવિન્દરામજીએ તો તમને નથી મોકલ્યા ? ના ભાઈ ? મહારી પાસે રૂપીઆ નથી.....”

તે માણસે જોયું કે ચંદ્રનાથના મુખ ઉપર ઉન્માદનાં લક્ષણો દેખાય છે—તેથી તે માણસે શાન્તિ તેમજ સાંત્વના યુક્ત સ્વરે કહ્યું ‘નહી, મને ગોવિન્દરામે નથી મોકલ્યો. મને તો આપની ભત્રીજી સ્થામાએ મોકલ્યો છે.”

ચંદ્રનાથ—“સ્થામાએ મોકલ્યા છે ! શું સ્થામાએ ! સ્થામાને તમે ક્યાંથી ઓળખો ? શું આપ ગોવિન્દરામના કાંઈ સગા સંબંધી છો?”

આગતુક—“નહિ, મને સ્વયં સ્થામાએ નથી મોકલ્યો બલ્કે અન્યની મારફતે મોકલાવ્યો છે. મારી સ્ત્રી તેમજ સ્થામા વચ્ચે પરમ મૈત્રી છે. સ્થામાએ મહારી સ્ત્રીને કહ્યું કે કોઈ પણ પ્રકારે તેની દશા હાલ આપને પહોંચાડે મારી સ્ત્રીએ મને કહ્યું—અને હું તે સહુ વાતો આપને કહેવાને માટે અત્રે આવ્યો છું.”

ચંદ્રનાથનું હૃદય કંપવા લાગ્યું.—તેમના અમંગળ વિચાર આ સમયે વધારે પ્રબળ રૂપમાં તાણકવ નૃત્ય કરવા લાગ્યા—તેમણે ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું—“આહ ! જલ્દી કહો સ્થામાની શી દશા છે ? મારું હૃદય કાટી જાય છે.”

આગતુક—“આપ શાન્ત થઈને સાંભળો હું સર્વ કહું છું પણ જો અધીર વા બ્યાકુળ થશો તો નહિ કહું.”

ચંદ્રનાથે ઘણીજ આકુળ દૃષ્ટીથી તે મનુષ્યની પ્રતિ નેધને કહ્યું—“નહિ ! નહિ ! હું શાન્ત છું. આપ કહો. જરૂરી કરો. શ્યામા—શ્યામા મહારા પ્રાણથી પણ મને અડીક છે, તેની શી દશા છે, તે જાણવાને માટે હું વ્યાકુળ થાઉં તે શું અચરજ પામવા જેવું છે?”

આગતુક—વાર, સાંભળો. જે દિવસથી શ્યામાએ શ્વસુર ગૃહમાં પગ મૂક્યો સારથીજ તેના ઉપર સર્વ અત્યાચાર ગુજરે છે. દિનમાં એક વખત ભોજન આપવામાં આવે છે; તે પણ એવું ખરાબ કે ન પૂછો વાત. પહેરવા એક કાટેલો સાડ્યો છે. વાત વાતમાં મારે છે—ક્ષણ ક્ષણમાં તેને ગાજો તેમજ કુચાકર્યો કહે છે. દાસીની પેઠે તેની પાસેથી ગૃહનું કામ લેવામાં આવે છે. ગૃહથી કુવો અર્થોએક માઇલ દુર છે. ત્યાંથી પાણી લાવવું પડે છે. શું કહું ચંદ્રનાથજી ! તે તો સુકાઈ જઈને સોટી જેવી થઈ ગયું છે; કદી કદી તો તેને તાવ પણ આવે છે પણ તાવમાં પણ તેની પાસેથી કામ લેવામાં આવે છે. કદી કદી તે રૂવે છે, તો તેને સાસુ અને શ્વસુર ગાળી ઉડીને કહે છે કે “હવે રૂવે છે શાને ? જ્યારે તારા કાકાએ હમારી સાથે દગો કર્યો ત્યારે કેમ ન રડી. તું તારા કાકા પાસેથી કાંતો ૩૦૦) બાફીના રૂપીઆ મંગાવી દે, નહિ તો તારા પ્રાણ લઈનેજ તને છોડીશું.” ચંદ્રનાથજી ! તે નિશાચરો છે—તેઓ યદિ શ્યામાને મારી નાખે તો પણ કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શ્યામા તો કેાઈ પ્રકારે પણ આ સમાચાર આપને પહોંચાડવા ઇચ્છતી ન હતી—તે જાણતી હતી કે આપને સાંભળીને અત્યંત દુઃખ થશે; પણ મહારી સ્ત્રીએ તેને ખૂબ સમજાવી ત્યારેજ તેણે ખૂશીથી સમાચાર પહોંચાડવાની હા પાડી, માટે જો આપ કાંઈ

પગલાં લેવા ધૃતતા હોતો લો, નહિ તો રથામાનું જીવન બહુજ શીઘ્ર સમાપ્ત થઈ જશે. ”

૧ ચંદ્રનાથ આ માણસનો સર્વ વૃત્તાંત શાંતિ િ સાંભળી રહ્યા. પછીથી અત્યંત ક્રોધાયમાન જણાયા-તેમણે ત્રીવ્ર સ્વરમાં કહ્યું-“ડીક છે. તે લોકો અવશ્ય દુષ્ટ-મૃતી છે. ૩૦૦) રૂપિયાને માટે તે અવશ્ય મહારી ભત્રીજા રથામાની હત્યા કરશે. નહિ, એમ કદી નહિ થવા દઉં. હું કોઈ પણ પ્રકારે ૩૦૦) લાવીને તેમને આપી દઈશ. ભાઈ! આપે સમાચાર આપ્યા એ મહારા ઉપર મહેરબાની કરી છે. આપ રથામાને કહી દેજો કે ત્હારા અધમ કાકા તારે માટે સર્વ કાંઈ કરી શકે તેમ છે હાય! સમાચાર બહુ મોડા મળ્યા. હા, વળી એમ પણ કહેજો કે રૂપિયા નહિ મળે તો પણ આવીશ. અને તે નિશાચરોના હાથમાંથી ઉગારીશ. રથામાને કહેજો કે થોડાજ વખતમાં હું ત્યાં આવીશ. ”

આટલું કહીને ચંદ્રનાથે ત્રીવ્ર વેગે સામેના પાંથે ચાલવા માંડ્યું. લાડી તેમના ખસા ઉપર રાખી હતી; ક્રોધ તેમજ ક્ષોભ ઉભય તેમના હૃદયમાં હતા; અમીમય નિચારોનું તુમુલ્લ યુદ્ધ તેમના મસ્તિષ્કમાં થઈ રહ્યું હતું અને તે સામેના રસ્તે ઘણીજ ઝડપથી ચાલ્યા જતા હતા. કોણ કહી શકે કે વૃદ્ધ ચંદ્રનાથ આટલી ઝડપથી ચાલી શકે? વાસ્તવિક રીતે હતું પણ તેમજ તેમના હૃદયનો રોષ તેમજ વિષાદ તેમને ધસડીને લઈ જતો હતો.

નિરાશાનું બિલત્સ સ્વરૂપ જ્યારે અત્યંત અગ્નિમય થઈ જાય છે ત્યારે માનવ-હૃદય શિવ કે શેતાનનો ભેદ સમજવામાં અશક્ત સિદ્ધ થાય છે.

અંદ્રનાથ ઉન્મત્તની માફક સીધેને સીધે રસ્તે ચાલ્યા જતા હતા. તેમના શરીરમાં કોણ જાણે ક્યાંથી, એવી સ્ફૂર્તી ઉત્પન્ન થઈ કે ચાલતાં ચાલતાં તે થાકતા પણ નથી-આખો દિવસ મૂસાફરીમાંજ પૂરો થતો અને રાત્રિના પણ એ ત્રણ કલાક ચાલવામાં જતા. શેષ રાત્રિ કોઈ સ્થાને પડી રહેતા-પણ આ સમયે પણ તેમને શાન્તિમયી નિદ્રાનો મધુર સહયોગ પ્રાપ્ત થયો ન હતો તેમના અગ્નિમય વિચાર અંતર્ગત સ્વપ્નોનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમના મસ્તિષ્કને નિરંતર અગ્નિ-કુંડ બનાવી રાખતા હતા. મોજન ક્યાં ! રસ્તામાં ઝાડનાં પાનાં ખાઈને તે ક્ષુધા નિવારણ કરતાં હતાં. રસ્તામાં આવતી નદી-ઝોનું શીતલ જલ પીને તૃપ્તિ શાન્ત કરતા હતા. તેમને વારે-વારે વિચાર રચામાનાજ આવતા રચામાનું જીવન સંકટમાં છે; ૩૦૦) રૂપિયા મેળવવાથી તે સંકટમાંથી ઉગારી જીવન બચાવી શકે તેમ છે; તો કોઈ પણ પ્રકારે ૩૦૦) રૂપિયા લાવવાજ પડશે. આવા વિચારો કરતા કરતા તે આગળ વધ્યેજ જતા હતા ચાલતાં ચાલતાં ત્રીજે દિવસે તે લખનૌ પહોંચ્યા. તેમના ગામથી તે લગભગ ૮૦ કોશ દૂર હતું.

સાયંકાળના સમય થઈ ચૂક્યો હતો-હજરતગંજની સડકા ઉપર વિજળીના દીવા ઝગમગી રહ્યા હતા. પણ અંદ્રનાથનું આ તરફ કાંઈ લક્ષ ન હતું. તે તો આમતેમ જોઈ રહ્યા હતા કે કેવી રીતે ૩૦૦) રૂપિયા મળે. તેમના વિચારો રૂપિયા મેળવવામાં હતા. આ સમયે એક માણસ ખલા ઉપર રૂપિયાની થેલી લઈને જતો હતો. થેલી દેખતાં અંદ્રનાથની આંખો ઉઘળ થઈ ઉઠી. તેમણે જોયું કે

હવે જ્યારે અવસર પ્રાપ્ત થયો છે, તો ચૂકવો યોગ્ય નથી; તે આજળ વખ્યા અને જલ્દીથી તે માણસ પાસે જઈ પહોંચ્યા. સહસા એક લાડી હાથમાં રાખેલી એવો મનુષ્ય ચોતાની પાસે આવેલ છે જોઈને તે માણસ કાંઈક બીન્યો હોય તેમ લાગ્યું-તેથી તેણે પૂછ્યું-“ કાણુ છો આપ ? ”

ચંદ્રનાથ-“ તમે કાણુ છો ? ”

માણસ-“ હું તો એક શેઠનો ગુમાસ્તો છું, રૂપીયા લઈને તેમને ઘેર જાઉં છું. તમે કાણુ છો અને ક્યાં જાઓ છો ? ”

ચંદ્રનાથ-“ તમારી પાસે કેટલા રૂપીયા છે ? ”

માણસ-“ પૂછવાની તમારે શી મતલબ ? ”

ચંદ્રનાથ-“ મતલબ છે તેથીજ પૂછું છું. ”

માણસ-“ મતલબ જણાવો ! ”

ચંદ્રનાથ-“ પણ આપને કહેવામાં શી હરકત છે ? ”

માણસ-“ નહિ કહું તો- ”

ચંદ્રનાથ-“ તો આ લાડી દ્વારા પૂછી લઉં. ”

આમ બોલતા બોલતા તેઓ એક જગ્યાએ થોભ્યા આ જગ્યાએ કાંઈ અધિકાર પણ હતો ફરી ચંદ્રનાથે પૂછ્યું “ બતાવો કેટલા રૂપીયા છે ? ”

માણસ બીચારો ડરી-તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી પ્રતીત થતું હતું કે તે બીર છે. તેણે ધીરે અવાજે કહ્યું-“ વધુ નથી કેવળ ૩૦૦) રૂપીયાજ છે. ઠીક એટલાજ મારે જોઈએ છે. આ રૂપીયા મને આપી દે. ”

આ સાંભળીને તો તે માણસ ભયથી કાંપવા લાગ્યો. ચંદ્રનાથની પણ આકૃતિ એવી ભયંકર ઉન્મત્ત થયેલી હતી કે તેને જોતાં ભલભલા ડરી જાય. તો પણ તે માણસે સાહસ કરીને કહ્યું—“હું નહિ આપું ! તમે કાણ છો ? બોલાવું સીપાહને ?”

ચંદ્રનાથે વિકટ હાસ્ય કરીને કહ્યું હું ગમે તે હોઉં તેથી શું. રૂપીયા અહીં મુકી દો નહિ તો લાઠી માથામાં માંડે છું. માથું પુટી જશે સીપાહીને બોલાવવો સહેલ નથી.”

ભયથી વિહ્વળ બનેલા મનુષ્યના મુખમાંથી સહસા નીચેના શબ્દો નીકળી પડ્યા—“દોડો ! દોડો ! મને લુંટી લે છે.” પણ એટલામાં ચંદ્રનાથે પોતાની લાઠીનો સપ્ત પ્રહાર કર્યો તત્કાળ તે મૃતાવસ્થામાં પૃથ્વી ઉપર પટકાઈ પડ્યો. ચંદ્રનાથે રૂપીયાની થેલી લીધી અને તીવ્ર ગતિથી ચાલવા લાગ્યા પણ આ સમયે તેમની પાછળ બે કાન્ડેબલો પડ્યા હતા. ચંદ્રનાથે જોયું કે હવે રસ્તો નથી એટલે તુરતજ પાછું મુખ ફેરવી સીપાહીઓની સામે દોડતા આવ્યા અને આગળ વાળા સીપાહીને લાઠીથી મસ્તક ઉપર પ્રહાર કર્યો લાઠી વાગતાંની સાથે પૃથ્વી ઉપર તે લંબાયમાન થઈ ગયો ન્યારે બીજો તો જીવ લઇને નાઠો.

ચંદ્રનાથ તીવ્ર ગતિથી ચાલતા ચાલતા અંધકારમાં વિલીન થઈ ગયા.

ભયંકર જ્વાળામાં ન્યારે હૃદયનો સમસ્ત અમૃત રસ જળી જાય છે; ત્યારે મનુષ્યત્વનું હિંસક-પશુત્વમાં પરિવર્તન થઇ જાય છે.

(૬)

સ્થામાનું સુકુમાર શરિર તે લેકિના દારણુ અત્યાચારોને સહન

કરીને કરમાઇ ગયું હતું, તેનું હૃદયવન પણ અપમાનના નિરંતર વજ્ર પ્રહારથી વિનષ્ટ થઇ ગયું હતું: ગાવિન્દરામ અને તેમની પત્નિ તેના ઉપર સદા અત્યાચાર કરતાં હતાં; અને શ્યામાનો પતિ પણ તેના કમળ કોમળ હૃદય ઉપર નિર્ભય થઇને પ્રહાર કર્યા કરતો હતો. ક્યાં સુધી સહી શકે ? શ્યામાનું પરિપુષ્ટ કાન્તિમય સૌંદર્ય એકવાર મલીન થઇ ગયું; વળી નિરંતર અત્યાચાર તેમજ દાસી કર્મથી તેનું સ્વાસ્થ્ય વિનષ્ટ થયું. શ્યામા હતી તો દરિદ્ર કન્યા પણ. તેના કાકાએ તે દરિદ્રતાના દારણ રાન્યમાં પણ તહેને કદી કાંઈ પણ વસ્તુનો અભાવ છે, એવો અનુભવ થવા દીધો ન હતો. ચંદ્રનાથ સદા તેને પ્રસન્ન રાખતા હતા; તે સદા આ વાત ઉપર ધ્યાન રાખતા હતા કે શ્યામાને વધારે કામ કરવું ન પડે. શ્યામાએ કદી જાણ્યું ન હતું કે કાકાનો ક્રોધ કેવો છે ? ચંદ્રનાથ તેને કાંઈ પણ કષ્ટ ન પડે માટે કામ કરવા દેતા નહિ જ્યારે અહિં તેની દશા એવી થઇ ગઇ કે તેનું શરિર આખું ધૈ ક્ષત-વિક્ષત થઇ ગયું. શ્યામા તો સુકુમાર સુન્દરી હતી; આટલા અત્યાચાર તો કદી દાનવ-કીશોરી ઉપર પણ નથી ગુજરાતા. શિર-શ્લની ભયંકર વેદનામાં, જ્વરની તીવ્ર જ્વાલામાં, એવં પ્રહારની અસહ્ય વ્યથામાં પણ તેને અડધા માઇલ દૂરથી પાણી લાવવું પડતું હતું, ધરનું સર્વ કામ કાજ કરવું પડતું, ગાય ભેંસની સર્વ સેવા પણ કરવી પડતી સવારે વહેલી ઉઠતી અને રાત્રે મોડી સુઇ રહેતી. તે પણ પૃથ્વી ઉપર. પરંતુ શરિરની અત્યંત વેદનાથી તેને નિદ્રા ક્યાંથી આવે ? ચંદ્રનાથની પ્રાણથી પણ અધિક વ્હાલી ભત્રીજી શ્યામાનું આ જીવન વિષાદમય હતું. પરંતુ શ્યામાનું કોમળ શરિર આ સહુ ક્યાં સુધી સહન કરી શકે. અન્તે ઉઠવું, ખેસવું પણ દુષ્કર થઇ ગયું; જ્વરની તીવ્ર જ્વાલામાં તે:

એટલી બધી વીકળ થઇ ગઈ કે કાઠપણુ પ્રકારે તે પોતાની પૃથ્વીની
 અધ્યા ઉપરથી ઉઠી શકી નહિ. પરંતુ એક પણ વ્યક્તિએ તેની દર-
 કાર-પરવા કરી નહિ. હાય ! અધમતા ! ! એ રાત્રી સુધી શ્યામા
 પોતાના ઓરકામાંથી બહાર પણ ન નીકળી-પરંતુ કાઠ તેની બપ્પર
 સરખું ચે કહાડતું નહિ-તો પછી પાણી પીવાની કે અન્ય વાતોનો
 સહદય વાંચક ! શી કરવી ? ત્રીજે દિવસે તેનું ઔલાખ્ય કે એક સખી
 તેની પાસે આવી. આ સખીનું નામ ચંદ્રમતી. આજ સખીના પતિએ
 જઈને ચંદ્રનાથને શ્યામાની દાણુ દશાના સમાચાર આપ્યા હતા.
 ચંદ્રમતીએ જ્યારે આ દશા જોઈ, ત્યારે તેના હૃદયમાં અત્યંત વેદના
 થઈ. તેણે તો નિશ્ચય કરી લીધો કે પોતે તો ત્યાંજ રહીને શ્યામાની
 સેવા કરશે. પરંતુ ત્રણ દિવસની ભયંકર અસાવધાનીથી તેમજ તે
 પહેલાંના પણ અત્યાચાર તેમજ અનાદરથી શ્યામાનો જ્વરભીષણ થઇ
 મર્યો હતો. સન્નીપાતનાં લક્ષણુ પણ જણાતાં હતાં. ચંદ્રમતી રાત-
 દિન વની સેવા કરતી હતી. તેણે એક વૈદ્ય બોલાવ્યો, અને ઔષધીની
 વ્યવસ્થા કરી; પરંતુ બાવી અટલ છે; રોગ વધતોજ ગયો.

વારે વારે શ્યામાના મુખમાંથી “ કાકા, કાકા ” ની જ્વની નીક-
 ળવા લાગી વૈદ્ય આવ્યા તેમણે કહ્યું કે બસ હવે રોગ અસાધ્ય છે;
 સાયંકાળ સુધી જીવશે કે નહિ તે પણ એક પ્રશ્ન છે. આ સાંભળી
 શ્યામાની સખી ચંદ્રમતી રોવા લાગી શ્યામાએ આંખો ઉઘાડી તેની
 આંખો બાલ હતી મુખ જ્વરની જ્વાલાથી ગરમ હતું શ્યામાએ જોયું
 કે ચંદ્રમતી પાસે બેઠી છે. શ્યામાએ પ્રશ્ન કર્યો જહેન ! આજે કઇ
 તિથી ? ચંદ્રમતીએ જવાબ આપ્યો તેથી તેણી ખુશી થઇ કારણ
 તેના કાકાને આવવાની તિથી આજની હતી. રોગીની નિદ્રાનો ગોદમાં
 આઘાટવા લાગી તેની નિદ્રામાં શાન્તિ હતી, સંતોષ હતો. કારણ
 “ કાકા આવશે. ”

વિશ્વાસ આનંદનો જનક છે.

*

*

*

*

સાચકાળનો સમય હતો. સૂર્ય ભગવાન અસ્તાચળ ઉપર જઈ પહોંચ્યા હતા પક્ષી ગણો આમ તેમ ઉડતાં હતાં પૃથ્વી વિપાદ મચીન દૃષ્ટિથી પોતાના પ્રાણેશ્વર પ્રભાકરને જોઈ રહી હતી. પ્રકૃતિ શાન્ત થઈને દિવસના અવસાનનું અંતિમ દૃષ્ય અવલોકન કરવા લાગી. આરે બાણુ કરણ શાન્તિની ધારા પ્રવાહીત થવા લાગી. જેવી રીતે દિવસના અવસાન પર રજનીનો અંધકાર ક્રમશઃ પરિવ્યાપ્ત થવા લાગ્યો હતો. આ અંતિમ સમયના દારણ દાખ્યને જોઈને પોતાના હૃદયમાં શૈતાની આનંદનો અનુભવ કરવાને માટે પંડીત ગોવિન્દરામ પોતાની પુત્રશ્યમામાની પાસે આવ્યા. અંદ્રમતી સજ્જા નેત્રથી તે વિપાદમય દૃષ્ય જોઈ રહી હતી. એ સમયે શ્યામાએ નેત્રો ખોલ્યાં. એકવાર ચોક્કસ તેણે જોયું અને પ્રશ્ન પૂછ્યો—“ શું કાકા આવ્યા ? ”

હીક આ સમયેજ ઉન્મત ભાવથી અંદ્રનાથે ઓરડીમાં પ્રવેશ કર્યો. આવતાંજ તેમણે ૩૦૦) રૂપીયાની થેલી ગોવિન્દરામના સામે ફેંકી, ઉન્મત ભાવથી તેમણે કહ્યું—“ રાક્ષસ ! લે તારા આ બાકીના રૂપીયા ૩૦૦) ફક્ત આટલાજ માટે તેં—નરાધમે મારી પુત્રી—ભત્રીજી શ્યામાનું લોહી પીધું. હવે તો તારો ખૂતી આત્મા સંતુષ્ટ થયોને ? ”

ગોવિન્દરામ અંદ્રનાથનો ઉન્મત વેશ જોઈને તેમજ તેમનો ઉન્મત સ્વર સાંભળીને ભયથી કંપી ઉઠ્યા. આ સમયે શ્યામાએ અંદ્રનાથને જોઈને યુમ પાડી—“ કાકાજી !— ”

અંદ્રનાથે જોયું કે શ્યામા મરણ શય્યા ઉપર પડી છે. હવે તે કાંઈ બોલ્યા સિવાય રોષ ઉઠ્યા. પણ શ્યામાનો સન્નીપાત આ સમયે દૂર થઈ ગયો હતો—તેણે અંદ્રનાથને શાન્ત થવા કહ્યું. અંદ્રનાથ

શાન્ત પડ્યા. શ્યામાએ કહ્યું—“કાકા ! આપ આવ્યા. જતાં જતાં
પણ આપનાં દર્શન થયાં. હું વાસ્તવિક રીતે ભાગ્યવાન છું. કાકા !
ચરણરજ આપો.”

આ શબ્દ ન હતા-વિવાદ તેમજ વેદનાનું સજીવ ચિત્ર હતું,
ચંદ્રનાથે કહ્યું—શ્યામા ! ચાલ ! મરવું હોય તો મારી ગોદમાં જ
મરજે. આ નિશાચરોની વચમાં હું તને નહિ મરવા દઉં, ગોવિન્દ-
રામ ! ગોવિન્દરામ !! જાણે એમ થાય છે કે આપનું હું ખૂન કરું !
તારા આ ઘરને સ્મશાન બનાવી દઉં ! હાય ! નરાધમ—”

શ્યામાએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું—“ કાકા ! શાન્તિ ધારણ કરો.
મરવા દેજો-આ જગ્યાએ જ મહને મરવા દેજો. નરક હોવા છતાં
પણ આ ભારત-રમણીના પતિનો પુણ્ય પ્રાસાદ છે. કાકા ! ચરણ
રજ.....આપો.”

બંને આંખો કાકાના વિવાદ-મંડીત મુખને જોતીજોતી રહી ગઈ.
શ્યામા-ધારતી પ્રતિમા શ્યામા-સહુ દુઃખોથી છુટી અનન્ત ધામે
પરવરી. ભગવતીએ તેને પોતાની ગોદમાં લઈને તેની વેદનાને અમૃત
-ધારાથી શાન્ત કરી દીધી.

+ + + +

ચંદ્રનાથના મુખેથી પછી એક શબ્દ પણ નીકળ્યો નહિ. કપા-
યેલા વૃક્ષની જેમ તે પણ શ્યામાનાં શબ્દના પાસે મૃતાવસ્થામાં
પડ્યા કાકા તેમજ ભત્રીજા-બંને સ્વર્ગના પારિજાત-વનમાં સાથે
રહેવાને માટે સાથે સાથે જ ચાલ્યાં ગયાં. અસ્તુઃ*

“ વિંજય ”

પ્રણય અને પશ્ચાતાપ.

(૧)

શશીશેખર રોય બ્રાહ્મણ હતા. તેમની રિથિતિ સાધારણ હતી. તેમનું કુટુંબ બહોળું હતું. તે હતા ગરીબ પરંતુ સ્વાભિમાની હતા. તેમનામાં આત્મશ્રદ્ધા અજબ હતી.

તેમને ચાર પુત્રો હતા. સહુથી નાનાનું વય પાંચ વર્ષનું હતું. તે સુંદર હતો. દેખાવડો હતો. તેનું નામ હતું સુધાંશુ.

શશીશેખરના ચંદ્રશેખર પિતરાઈ ભાઈ હતા. તે બન્નેમાં ચંદ્રશેખર મોટા હતા. તે ડૉક્ટર હતા. કલકત્તામાં તેમની પ્રેક્ટીસ સારી ચાલતી હતી. તેમણે કૃપેસા પણ ઠીક ઠીક ભેગા કર્યા હતા. પરંતુ ઈશ્વરી નિયમજ એવો છે કે સંસારલરમાં કોઈ પુરેપુરું સુખી નથીજ હોતું. કોઈને પૈસાનું દુઃખ હોય તો કોઈને સંતાનનું. સંસારની ઘટ-માળ એમજ ચાલ્યા કરે છે. ચંદ્રશેખરને સંતાન સુખ નહતું. તે ઉદાર હતા. શશીશેખર તરફ તેમની ઉદારતા અજબ હતી. શશીશેખરને નિયમિત મદદ મોકલતા. શશીશેખર આ મદદ કચવાતે દીલે લેતા. તેમનો આત્મા ડંખતો. પણ શું કરે? બહોળા કુટુંબનો અંચાલે શી રીતે?

ભાઈ તરફથી મદદ લેતાં તેમને બહુ લાગી આવતું. કાઠની મદદ લેવી પડે એ તેમને ડંખતું.

ગમે તેમ પણ દિવસો પસાર થતા હતા. ચંદ્રશેખર તરફથી નીચમીત મદદ મળ્યે જતી.

ચંદ્રશેખરનું લોકોમાં સારું માન હતું. તે પોતાના ગામમાં વર્ષે એકાદ બે વખત આવતા. તે વખતે તે પોતાના ભાઈને ઘેર રહેતા; અને ત્યારે તેઓ જાણે સગા ભાઈ હોય તેમ રહેતા. ચંદ્રશેખરનો સુધાંશુ તરફ પક્ષપાત હતો. તેમણે ભાઈને સુધાંશુને કલકત્તે લઈ જવાની ઇચ્છા બતાવી. કાઠએ નાં ન કહી.

ચંદ્રશેખર કલકત્તા ગયા ત્યારે સુધાંશુ પણ તેમની સાથે ગયો. કાઠાએ તેને યોગ્ય કેળવણી આપવી શરૂ કરી દીધી. સુધાંશુને ઉચ્ચ કુટુંબોના પરિચયમાં લાવવાનો કાકાનો વિચાર હતો. મારી રીતભાતની કેળવણી કરતાં વિશેષ આવશ્યકતા હતી. કાકાની દેખરેખ નીચે સુધાંશુ સુધરતો ગયો. તેનું અભ્યાસમાં ચિત્ત ચોંટ્યું. તે સખત અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. પરીણામે પરીક્ષામાં ઉચ્ચ નંબરે પસાર થયો.

સુધાંશુ કાકા અને કાકીને આંખની કીકી સમાન હતો. તે તેમનો લાડીલો હતો. તેને માટે કાકા પૈસા ખૂબજ ખરચતા. કાકી પણ જ્ઞાનસ્રોતાં હતાં. તે સુધાંશુને પુત્રની માફક પાળતાં. સુધાંશુના મુખેથી પડેલા શબ્દ બંને ઝીલી લેતાં.

સુધાંશુને માટે કાકાએ પોતાના વિશાળ મકાનનો એક અલગ ભાગ કાઢી આપ્યો. બે ઓરડા તેના અભ્યાસ માટેના હતા. એક ટ્રેઇનિંગ રૂમ હતો. એક સુવાનો અને દક્ષિણ તરફનો એક રૂમ તે

સુધાંશુની લાયબ્રેરી. આ ઓરડાની બારી પડોશના સામે રહેતા રંજનબાણુની બારીની બરોબર સીધાણુમાં હતી. આ બારીએથી તેમનું ઘર આરપાર જોઈ શકાતું. સુધાંશુ અને રંજનબાણુના ઘરની વચ્ચે એક ગલી હતી.

રંજનબાણુની સ્થિતિ સાધારણ હતી. તે એક વહેપારીને ત્યાં નોકરી કરતા હતા, તેમના કુટુંબનો ખર્ચ નહતો હતો. તે બહુજ ચાલાક હતા. તેમનું ઘર બહુજ સ્વચ્છ રહેતું. તેમનાં પત્નિ ભલાં હતાં. આ નાનકડા સુંદર ગૃહમાં શાન્તિ અને સુખ બંને હતાં.

રંજનબાણુ કુલીન બ્રાહ્મણ હતા. કુલીનતાને કારણે તે તેમની એકની એક બહાલસોયી પુત્રી વિધુમુખીને અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં પણ ન પરણાવી શક્યા. વિધુમુખી યૌવનને આંગણે ઉભી હતી. પરણ્યા વિના ચાલે તેમ નહતું. દીલ થાય તો સમાજ પીંખી નાંખે. વિધુમુખી સુંદરી હતી. તેના દેહનું સૌન્દર્ય અજબ હતું. આત્માનું સૌન્દર્ય પણ એવુંજ હશે એમ દરેકનું અનુમાન થતું હતું. તેને જોતાંજ તે જોનારના દિલમાં પોતાની સ્મૃતિ મૂકી જતી.

તેણે સૌન્દર્ય અને યુવાવસ્થાનો અજબ સંયોગ સાધ્યો હતો.

સુધાંશુની દષ્ટિ વિધુમુખીની બારીમાં મુસાફરી કરતાં થાકતીજ નહીં. તે પોતાની લાયબ્રેરીમાં બેઠો બેઠો પુસ્તકો વાંચતો હોય પણ તેની નજર તો સામેની બારીમાંજ ડોકાતી. રંજનબાણુનું ઘર સુધાંશુને સ્વર્ગ સમાન લાસતું. સુધાંશુને મન રંજનબાણુનું ઘર એજ સારીયે દુનિયા; તેને બહારની દુનિયાનું લાનજ નહતું એમ કહીયે તો પણ ચાલે. તેના મગજમાં રાત્રિ દિવસ વિધુમુખીનાજ વિચારો આવતા. વિધુમુખી તરફથી પણ દષ્ટિની આપ લે થતી. જે કાષ્ઠ

દિવસ વિદ્યુમુખીને ન જોતો તો સુધાંશુને એન ન પડતું. તે પોતાની લાયબ્રેરીમાંજ વખત ગાળતો. વિદ્યુમુખી પણ બારીએ આવીને, બેસતી. આમ કેટલાક દિવસો પસાર થયા.

એક દિવસ રંજનબાણના ઘરમાં આ વાત ચર્ચાઈ. તેમને સુધાંશુ અને વિદ્યુમુખીના પ્રેમની જાણ થઈ. રંજનબાણ સીધા અને સરલ માણસ હતા. તેમને ખબર ન પડી કે આવી સ્થિતિ શું કરવા ચાલુ રહેવા દેવી, જનતા તેમને શું કહે. લોકો કાંઈ અફવા ઉડાવશે. તે વાતને ખબર પડી ત્યાંથીજ સુધારવા ઇચ્છતા હતા. તેમને આ વાતની ખબર પડી એટલે તે સીધા સુધાંશુના કાકા પાસેજ ગયા. કારણ આ વિષયમાં જલ્દી પગલાં લેવા તેમનું મન તેમને રોજ કહેતું હતું.

અંદ્રશેખરને આ વાત જણાવવામાં આવી. તેમણે રંજનબાણને વચન આપ્યું કે, તે આ બાબત ઉપર પુરતો દાખ રાખવાને યોગ્ય પગલાં જરૂર લેશે. આ અયોગ્ય વાતને અટકાવશે. પણ રંજનબાણના મનમાં અન્ય વિચાર હતા. તે સુધાંશુ અને વિદ્યુમુખીના લગ્ન થાય એમ ઇચ્છતા હતા. તેમણે આ વાત ભાર દબને અંદ્રશેખરને જણાવી. તેમણે કહ્યું કે આ બંનેનાં લગ્ન કરવાથીજ ફાયદો છે. લગ્નથી તે બંનેનો પ્રેમ અવિચળ રહેશે. તેમનું અંતઃકરણ ફરશે. જો લગ્ન થશે તો તેમના પ્રથમ પરિચય-પ્રેમમાંજ તેઓ નાસીપાસ નહિ થાય. રંજનબાણએ ટુંકમાં લગ્ન ગોઠવવા માટે કહેવાય તેટલું કહ્યું. પરંતુ અંદ્રશેખરને જોવાનું હતું કે આ લગ્ન સહુને પસંદ પડશે કે કેમ ? તે રંજનબાણને એકફેમ હા અથવા ના કહે તેવી તેમની સ્થિતિ નહતી. અંદ્રશેખર તેમના મનમાં અડગ હતાં. તેમનો નિશ્ચય ફરે તેમ

નહતો. તે પગલું વિચાર કરીને ભરતા. તેમજ કામને ખોટું લાગે તેમ કરવાને પણ તેમનો સહેજે ઇરાદો નહતો. તેમણે રંજનઆયુને જવાબ આપ્યો કે હમણાંજ સુધાંશુના લગ્નનો વિચાર તેમને નહતો.

(૨)

ચંદ્રશેખરની સંમતિ મળ્યા વિનાજ સુધાંશુના લગ્નની વાતએ દરેક કુટુંબમાં ચર્ચાનો વિષય થઇ પડ્યો. પરિણામે કન્યાઓના પિતાઓનાં સુધાંશુ માટેનાં ભાગાંઓ ઉપરાઉપરી આવી પડ્યાં. આવી પડેલાં ભાગાંઓમાં કેટલીયે ભાગણીઓ સ્વીકારવા જેવી હતી. ચંદ્રશેખર આહોશ્ય હતા. તેમણે સડુ વાત સુધાંશુને કરી. આ વાતે સુધાંશુને કાંઈ યાદ કરી આવ્યું. તેની કાયમેનીની બારી, જે વિદ્યુમુખીના ધરની બારી સામે પડતી હતી તે પુરી નાખી હતી. તે તેને યાદ આવ્યું. બારીએ યાદ આવી અને વિદ્યુમુખીએ યાદ આવી. તેણે કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. સુધાંશુના કાકા સમજી ગયા પણ તેમણે ધોરણ જુદુંજ બાંધ્યું, તેમણે ધાર્યું હતું કે બારી પુરી દ્રશ્ય અને થોડા દિવસ પસાર થશે પછી આપોઆપ સુધાંશુ વિદ્યુમુખીને ભૂલી જશે અને બીજાં સારાં ભાગાં આવશે એટલે ક્ષમ્મ પણ થઈ જશે. તેનામાં વિદ્યુમુખીને માટે જે ક્ષણિક મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો તે જતો રહેશે. વાત જુદીજ બની. કાકાના ધાર્યા પ્રમાણે પરીણામ ન આવ્યું. સુધાંશુએ એકે સારા ભાગા તરફ ધ્યાન આપ્યા સિવાય ચોકખી નાજ યાદી દીધી. કાકાને આ વાત ન ગમી. તે ચીદાયા.

અને થોડાક દિવસો પસાર થયા.

એક સવારે કાકાએ સુધાંશુને બોલાવ્યો. સુધાંશુ કાકાના ડોળગિ રૂમમાં આવ્યો. તેણે કાકા તરફ એક દટિ નાખી. તેને આજે કાકાના

કપાળ ઉપર વધુ કરચલીઓ જણાતી હતી. કાકાના ગુસ્સાની તે સ્પષ્ટ રીતે સાક્ષી પુરતી હતી તે ચક્ષમ પીતા હતા પણ તેમાં આજે કાંઈ ફેરફાર નહોતો જણાતો. કાકાનો સ્વભાવ સ્નેહાળુ હતો. તેમનો ચહેરો સદાયે હસતોજ રહેતો. પણ આજે કાંઈ આમ ફેરફાર થયેલો હોવાથી સુધાંશુ બધું સમજી ગયો.

થોડીવાર પછી સુધાંશુ આવ્યો છે તેની કાકાને ખબર પડી. તેમણે ખુરશી સુધાંશુ તરફ ફેરવી. એક બીજી ખુરશી તેની તરફ ખસેડી સુધાંશુ ખુરશીમાં બેઠો. કાકાએ સુધાંશુને સમજાવવા માંડ્યો. તેમણે કહ્યું કે આપણે આપણા આપણાની આખર સાચવવી જોઈએ. આપણી મરજીમાં આવે તેમ વર્તન કરવું એ સારું ન કહેવાય. પ્રથમની ચાલી આવેલી રૂઢીને માન આપવું જોઈએ. વળી એટલુંજ નહિ આપણા આપણાનાં થનાં વખાણનો આપણે ગર્વ રાખવો જોઈએ, કારણ આપણે તેમનાં મંતાનો છીએ. માટે પૂર્ણ રીતે વિચાર કરીને લગ્નની બાબતમાં મને ચોક્કસ જવાબ આપજો. તેમણે હવે સુધાંશુને ઉદ્દેશીનેજ વાત શરૂ કરી. સુધાંશુ ! સાંભળ—તું મારો વારસ છે. તારે માફ માન તો સારી રીતે જાળવવુંજ જોઈએ. કાકાએ વાત શરૂ કરી. પત્નિની પસંદગી માટે શા શા મુદ્દાઓ બાંધવામાં રાખવા જોઈએ. જો સાંભળ.....

કાકા આગળ બોલે એટલામાં તો સુધાંશુ બોલી ઉઠ્યો— કાકા ! જો કે આપણું કહેવું સર્વ વ્યાજબી છે એમ મને ખાતરી છે, છતાં આપના વિચારો સાથે હું સહમત થઈ શકતો નથી. આપ લગ્નની બાબતમાં માન અને આબરૂની બાબત ઉપર પ્રકાશ નાખવા ચાહો છો. આપ પ્રેમના વિચારોને બાજુ જોઈ મહત્વ નથી આપતા.

મારા વિચાર જુદા છે. હું પ્રેમને પ્રથમ સ્થાન આપું છું. પ્રેમ વિનાનું લગ્ન એ લગ્ન નથી બંધન છે. જો પતિ-પત્નિમાં પ્રેમ ન હોય તો લગ્નથી શો ફાયદો ? પુરુષ અને સ્ત્રીના લગ્નરૂપી જોડાણમાં પ્રેમને પ્રથમ સ્થાન હોય એમ હું માનું છું. જો તેમ ન હોય તો બેશક લગ્ન ન કરવું.

અંદ્રશેખર ચીઠાયા. તેમણે ગુસ્સામાં તંબાકુની નળી દૂર મૂકી દીધી. તે બોલ્યા—“ જ્યારે તું પ્રેમની વાત કરે છે ત્યારે તારાજ કહ્યા પ્રમાણે તારે બીજી બધી વાતોને પણ અવગણી કાઢવી ન જોઈએ. જો પ્રેમને પણ લગ્નની બાબતમાં એક મુદ્દા તરીકે ગણવો જોઈએ એમ તું માને છે તો તેની સાથે બીજા આજુબાજુના વાતાવરણ અને સ્થિતિનો પણ સારી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. એકલો પ્રેમજ હોય તો કાંઈ લગ્ન કરી નાંખવું ન જોઈએ. લગ્નની બાબતમાં શું તું નથી ધારતો કે તારે અમારા ઉપર આધાર રાખવો પડે. અલગત હમે તારા હિતચક્રુઓજ છીએ. શું તું નથી ધારતો કે હમને તારા કરતાં વધુ અનુભવ છે ? શું તું નથી ધારતો કે હમે કરીશું તે તારા ભણા માટેજ-હિતને માટેજ કરીશું ? ”

સુધાંશુએ કહ્યું—“ કાકા ! એ બધી વાત ખરી. તમે જો મારે માટે કરો છો તે બધુંયે મારા ભણા માટેજ કરો છો. પણ લગ્ન એક એવી વસ્તુ છે જેનો વિચાર, પરણનાર એ વ્યક્તિ ઉપરજ છોડવો ઘટે છે. ”

આ વૃદ્ધ શ્રીમંત કાકાને માટે પૂરતું હતું. એકદમ ધુરંડીયાં કરીને તે બોલ્યા—“ જો તું એમ માનતો હોય કે તારા લગ્નની બાબતમાં મારો કાંઈ અવાજ ન હોઈ શકે તો બસ, તું માફ કર

છોડીને ચાલ્યો જા. અને પછી તારી મરજી પ્રમાણે લમ ગોઠવ. પછી કહેજે કે દુનિયા કેવી છે. ”

સુધાંશુ કાકાનું કહેવું સમજ્યો. તે બહુ ગુસ્સે થયો. તે શું બોલતો હતો તેનું તેને ભાન નહતું. તે બોલ્યો—“ કાકા ! આપે મારા તરફ માયાળુપણું બતાવવું જોઈતું હતું. પણ મારે કહેવાની ફરજ પડે છે કે તમે સખ્ત (cruel) છો. તમે મને તમારા વિચારે લમ કરવા તૈયાર થવા કહો છો. કાકા ! તમે આ બાબતમાં બહુજ ઘાતકી વર્તણુંક ચલાવો છો. અસ, જે થવાનું હોય તે થાવ, હું રંજનબાબુની પુત્રી સિવાય બીજી કોઈ છોકરીને પરણવા તૈયાર નથી. એજ-વિધુમુખી અસ એ સિવાય કોઈએ નહીં. ” સુધાંશુના આ શબ્દો અંદરશેખરના કાકાના ઘરમાં છેલ્લાજ હતા.

ને તે કાકાનું ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો.

(૩)

સુધાંશુએ કાકાનાં વચનો પર વિચાર ન કર્યો. તેણે એકદમ ઉછાંકળું પગલું ભર્યું. સુધાંશુમાં મોહ હતો. મોહે તેના મન પર આવરણ નાખ્યું હતું. તે યુવાન હતો. તે કાકાનાં વચનોપર વિચાર કરવા ન રહ્યો. જે વિચાર કર્યો હોત તો તો પરિણામ કાંઈ જુદુંજ આવત. તેના કાકાનો ભાવ તેના પર બહુ હતો, તે તેને મન પિતા કરતાં પણ વધારે હતા. તેનું વર્તન તદ્દન ઇચ્છવા યોગ્ય હતુંજ નહિ. એક લાંબો વિચાર જે આ બાબત ઉપર તેણે કર્યો હોત તો સુધાંશુએ જે પગલું ભર્યું તે એકદમ ન ભરત. પણ તેમ બાવાનુંજ હશે અને બન્યું.

સારથે દિવસ સુધાંશુ પોતાના સુવાના ઓરડામાં પડી રહ્યો. તેણે ખાણું લેવા ના પાડી. બપોરે તે કાંઈ પણ નક્કી કર્યા વગર બહાર ચાલ્યો ગયો. બહારનું વાતાવરણ તેને વિચિત્ર લાગ્યું. તેને લાગ્યું કે તેણે ઉતાવળ કરી હતી. કાર્ય અયોગ્ય કર્યું હતું. પણ બીજી પળે વિચારે પલટો ખાંધો. તેણે વિચાર્યું કે પોતે એક મનુષ્ય હતો—સ્વતંત્ર વિચારવાળો, નહિ કે એક પાળેલો કુતરો. તેના અંતઃ-કરણને તેના ઉત્સાહે દબાવી દીધું. તેનામાં જોશ હતું, ભાવના હતી. તે અત્યારે કાંઈપણ ભાવિનો વિચાર કર્યા વિના ચાલ્યો જતો હતો. તે કર્યા જતો હતો તેનું તેને ભાન નહતું.

“ સુધાંશુ ! ”

તેણે પાછળ ફરીને જોયું. તેનો મિત્ર મન્દુ તેને ઓલાવતો હતો. મન્દુ તેની પાસે આવ્યો, આજે મન્દુની વર્ષગાંઠ હતી. તેણે સુધાંશુને ઘેર આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું. સુધાંશુએ આ અકસ્માતનો લાભ લેતાં કશું ચાલને અત્યારેજ તારી સાથેજ આવું છું. સુધાંશુના મનમાં વિદ્યુમુખીના વિચારો ઘોળાતાં તેને લાગ્યું કે મન્દુ કરતાં જો આ સ્થાને વિદ્યુમુખી હોત તો કેવું સારું થાત. અકસોસ !

મન્દુ અને સુધાંશુ બંને સાથે ઘેર ગયા. મન્દુના બીજા મિત્રો પણ આવ્યા. સડુએ તે સંધ્યા આનંદમાં પસાર કરી પછી દરેકને મીઠાઈની રકાખીઓ આપવામાં આવી. સડુએ તેને યોગ્ય ન્યાય આપ્યો, એક પછી એક એમ સડુ વિદાય થયા. પણ સુધાંશુ છેવટ સુધી રહ્યો. બંને એકલા રહ્યા એટલે સુધાંશુએ પોતાની બધી વાત મન્દુને કહી અને તે રાત્રિ ત્યાંજ ગાળવાની ઇચ્છા જણાવી.

સવાર થયું. ઇંદુ અને સુધાંશુ નાસ્તો લેવા બેઠા હતા એટલામાં વર્તમાન પત્ર આવ્યું. સુધાંશુએ તે લઈને પાનાં ઉથલાવવા માંડ્યાં. તેણે તેમાં એક જાહેરાત વાંચી. કાશ્મીર અને જમ્મુ સ્ટેટની ડીરેક્ટર એક પબ્લીક ઇન્સ્ટ્રક્શનની ઓફીસ માટે એક ઉમેદવારની જરૂર હતી.

સહસા સુધાંશુએ નિશ્ચય કરી લીધો. તે નોકરી મેળવવાને કાશ્મીર રવાના થયો. તે ઇંદુની રજા લઈને સીધો સ્ટેશને ગયો. ગાડી આવી અને તેમાં નક્કી વિચાર કરી તે કાશ્મીર રવાના થયો. ગાડીમાં તેણે એક જાહેરાત વાંચી. તેની નીચે સહી તેના કાકાની હતી. જાહેરાત નીચે પ્રમાણે હતી.

“ સુધાંશુશયની તેના કાકાને બહુ જ જરૂર છે. તે તેને તરત જ ઘેર આવવા કહે છે. તેના જવાથી તેના કાકાને તથા કાકીને સખત આઘાત પહોંચ્યો છે. તેણે આ સહુ ઉપર વિચાર કરી એકદમ ન્યાં હોય ત્યાંથી તેના કાકા પાસે જઈને આવી જવું.”

તે જાહેરખબર વારેવારે વાંચવા લાગ્યો. છેવટે તેણે વિચાર કર્યો કે આ કાકાનો પ્રથમ પ્રયત્ન છે; થોડા દિવસ બાદ બીજી જાહેરાત જરૂર તેના વાંચવામાં આવશે, જ્યારે તેના કાકા તેના કહેવા પ્રમાણે કરવા તૈયાર થશે. આ જાહેરાત વાંચી સુધાંશુએ પોતાના વિચાર ન બદલ્યા. હજી બીજી જાહેરાત વાંચવા તે પોતાના વિચારોને પલટો આપ્યા સિવાય કાશ્મીર રવાના થયો.

(૪)

જ્યારે કાકાને લાગ્યું કે સુધાંશુ ન આવ્યો, ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો કે યુવાન છોકરાઓ સાથે આમ જ બને છે. તે ધારતા હતા કે સુધાંશુ તરત જ પોતાની મૂખાઈ જોઈ શકશે અને પાકો પોતાની

પાસે આવશે. પણ તેમણે જોયું કે દિવસો પસાર થતા હતા. સુધાંશુના કાંઈએ સમાચાર ન મળ્યા. આ વિચારે કાકા ચમકી ઉઠ્યા. એટલામાં તેમનાં પત્નિ આવ્યાં. તેમણે કહ્યું:—“ગમે તેમ થાય પણ સુધાંશુની ભાળ લાવો. તેની ભાળ લાવવા માટે જે જે પગલાં ભરવાં પડે તે બધાંયે ભરો, તે માયાળુ હતી, રનેહમયી હતી, સુધાંશુ ઉપર તેની અજબ મમતા હતી.

—ને કાકાએ સુધાંશુની ભાળ લાવવા માટે બનતું બધુંયે કર્યું.

એક માસ વીલ્યો. ચંદ્રશેખરને સુધાંશુના પાછા ફરવાની આશા બહુ થોડી હતી. આ વિચારે તેમનું હૃદય નબળું પડતું ગયું. તેમને આગળથી લાગ્યું કે આ હૃદયના ધાથી તેમનું મૃત્યુ થવાનો સંભવ છે. તેનાં બીજાં કારણો પણ હતાં. એક તો તે વૃદ્ધ હતા. તેમની તન્દુરસ્તી વૃદ્ધત્વને લીધે હતી જ નહીં. તેમાં વળી સુધાંશુના ગુમ થવાનો હૃદયમાં કારી ધા લાગ્યો. તેથી તેમણે એક વીલ તૈયાર કર્યું. તે આ પ્રમાણે હતું.

“જે સુધાંશુ જીવતો જડશે તો તેજ આ બધી મિલકતનો વારસ. સુધાંશુ પરણ્યો છે અને જે તે કદાચ તેની પાછળ સ્ત્રી અને છોકરાંને મૂકી મરી જાય તો તે બધાં આ મિલકતનાં વારસ ઠરશે. અને જે બાર વરસની અંદર સુધાંશુ કે તેના વારસનો કાંઈ પણ જતો ન મળે તો પછી બધી મિલકત લોકાના બલારને માટે ખરચી નાંખવી.”

આ વીલ કર્યા પછી બે માસમાં ચંદ્રશેખર પથારી વશ થયા. તેમણે તેમના જીવતાં જનતાના બલા માટે બહુ પૈસા ખરચ્યા. ત્યારબાદ તેમની તબીબત લથડતી ગઈ.

સુધાંશુને કાશ્મીરમાં નોકરી મળી. તેના અવિરત પ્રયત્નો અને હોંશીયારી બંને તેને તેમાં સહાયભૂત થયાં. તેના સ્નેહાળ સ્વભાવે બહુ બહુ મિત્રો કરી નાખ્યા. સુધાંશુને આમાં સંતોષ મળ્યો. તે ભૂતકાળની જીંદગી તરફ તિરસ્કારથી જોવા લાગ્યો.

સુધાંશુએ જે ક્યું તે કરવું જોઈતું ન હતું એમ સહુ કોઈ કહેતું અને તે કહેવું ખરું હતું. સુધાંશુને પણ તે સમયના વહન સાથે લાગ્યું હતું. તેના મનનું વલણ બદલાતું જતું હતું. તેના કાકા અને કાકીનો સ્નેહ યાદ આવ્યો. તેને પોતાનું ઘર—વહાલું ઘર યાદ આવ્યું. તે ઘેર પાછો જાય તેવી તેના મનની સ્થિતિ ન હતી. કારણ તે સહેજમાં ઉશ્કેરાઈ જાય તેવો હતો. તેણે વિચાર્યું કે જો તે ઘેર પાછો જાય તો લોકો તેને કહે કે પૈસાના લોભથી આવ્યો. એક તરફ લોકોના કહેવાનો ડર હતો. બીજી બાજુ હતો કાકા અને કાકીનો નિર્ભાગ સ્નેહ. તેનું મન નબળું પડ્યું હતું. તેનું મન તેને પાછો ઘેર જવા ના પાડતું હતું. તેના મનની સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી તેવામાં એક દિવસે તેણે વર્તમાનપત્રમાં નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું:—

લોકોનું ભયું કરવા હંમેશાં તત્પર રહેનારા કલકત્તા નિવાસી ચંદ્રશેખર રોયે હમણાંજ એક સારી રકમ લોકોને આ મહાન જળા—પ્રલયથી જે નુકશાન થયું હતું તેમાં યોગ્ય રીતે સહુને મદદ કરવા આપી છે. પણ ખેદજનક વાત તો એ છે કે તેમના ભત્રિજાના નાસી જવાથી તેમને એક મહાન આઘાત પહોંચ્યો છે. આ આઘાતે તે પથારી વશ થઈ ગયા છે. અને પરિણામે તેમની સ્થિતિ દિવસે દિવસે વધુ બગડતી જાય છે. હમે ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ

છીએ કે તેમનો ભત્રિજો સુધાંશુ શેખર રોય ન્યાં હોય ત્યાંથી પાછો પોતાના કાકા પાસે જાય અને તેના ઉદાર કાકાની કીમતી જીંદગી બચાવે અને તેમની સ્ત્રીને પણ તેના નાસી જવાથી જે દુઃખ થયું છે તેમાંથી બચાવે. ”

સુધાંશુની આંખોમાંથી આંસુઓ સરી પડ્યાં. તેના ભૂતકાળના કરેલ કાર્ય ઉપર તેને બહુજ લાગી આવ્યું. તેને લાગ્યું કે તેણે એક મહાન પાપ કર્યું હતું, તે પાપને માટે શું કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત હતું ? તેણે તેના કાકા અને સ્નેહાળ કાકીનાં ભગ્ન—હૃદય કરી નાખ્યાં હતાં. તેને હવે પશ્ચાતાપ થવા માંડ્યો. તેને મનમાંજ પ્રશ્ન થયો. શું હું હમણાંજ તેમની પાસે જઈને મારી માંગું તો તે મને મારી નહિ આપે ?

“ ઓહ ! હું કેવો મૂર્ખ બન્યો હતો ! મેં કેવી ભુલ કરી. તેનેજ પરીણામે મારા સ્નેહાળ કાકા મરણ પથારીએ પડ્યા. તે મારી પાછળ કેટલા પૈસા ખર્ચતા હતા. હું કહેતો તેમ બધુંયે કરતા. હું કેવો ધાતકી અને ભયંકર છું ! તેમણે મને—એક ઝેરી સાપનેજ ઉછેર્યો હતો. તે સાપને તેમણે દુધ પાચું હતું. તેજ સાપે તેમને ડંખ દીધો હતો. અને તેનુંજ વિષ તેમની રગરગમાં વ્યાપી ગયું, અને તેજ તેમના મંદવાડનું કારણ થઈ પડ્યો. ”

તેણે તેજ દિવસે કલકત્તા રવાના થવાનો નિશ્ચય કરી નાખ્યો. તેના મનમાં ભારોભાર પશ્ચાતાપ ભર્યો હતો તેણે મેલમાંજ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. કારણ કલકત્તા જેમ અને તેમ વહેલું પહોંચવાનું હતું. તેનું મન તેના સ્થુળ દેહ કરતાં કલકત્તા વહેલું પહોંચ્યું. તેનું શરીર હજુ ટ્રેઇનમાં જ હતું. તેણે મનની આંખે જોયું તો કાકા એક ફક્ત તેમની છેલ્લી ઇચ્છા સુધાંશુના જીવાનીજ હતી તેટલા માટે જ બાળે.

જીવતા હતા. તેમને બહુજ દુઃખ થયું. તે એમ માનતા કે તેમણેજ સુધાંશુને ધરમાંથી બહાર કાઢી મુક્યો હતો. તે સુધાંશુને તેની પ્રથમની સ્થિતિએ મૂકવા ચાહતા હતા તેથી તેની રાહ જોતા હતા. તેમની અંતિમ ઇચ્છા સુધાંશુને જોવાની હતી અને પછીજ—તે—પછીજ વૃદ્ધ અંદ્રેશેખર પોતાની અનંત મુસાફરી તે અનંત ધામ પ્રતિ કરવા ચાહતા હતા.

સમય અજાત રીતે વહી ગયો. સુધાંશુએ શરીર પરનો કાણુ ગુમાવ્યો તેણે જે કાંઈ મનની આંખે જોયું તેથી તે ધુંંચાઈ ગયો. સુધાંશુએ એક અસાધારણ વિરમૃતિનો અનુભવ કર્યો. અત્યારે સુધાંશુના જગતમાં ફક્ત એકજ જોડું વિદ્યમાન હતું. તે તેના કાકા અને કાકી. તેમના સિવાય તે કાંઈ પણ આ જગતમાં જોઈ શકતો નહી.

(૬)

તે એક સવાર હતું. ટ્રેઇન હાઉરા સ્ટેશને ઉભી રહી. સુધાંશુ ઝડપથી બહાર આવ્યો. તેણે એક ગાડી ભાડે કરી અને બની શકે તેટલી ઝડપથી તે કાકાને ઘેર આવી પહોંચ્યો. ઘરનું વાતાવરણ શાન્ત હતું તે દેડતો ઉપર ગયો. ઉપરના વાતાવરણમાં શાન્તિ હતી. તે શાન્તિમાં ગંભીરતા હતી. તે એકદમ કાકાની પથારી પાસે જઈ પહોંચ્યો.

જેવો તે ઓરડામાં દાખલ થયો કે તરતજ તેનાં કાકી, જે તેના કાકાના પ્રીક્ષા પાતળા દેહ પાસે બેઠાં હતાં, તે ઉડીને ત્યાંથી ગયાં. સુધાંશુ કાકીનાં ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. બધાં કાકીએ તરતજ તેને ઉઠાડ્યો અને આશીર્વાદ આપ્યો. તેમણે સુધાંશુને કાનમાં કહ્યું કે તેના કાકા હજીજી જીવતા હતા અને ફક્ત તેમના વહાલસોયા પુત્રવત ભત્રીજાને, અંતિમવાર જોવા ઇચ્છતા હતા.

સુધાંશુ કાકા પાસે બેઠો; તેમણે તરતજ તેમની આંખો ખોલી અને સુધાંશુ તરફ જોયું. તેમની સ્થિતિ ખરાબ હતી. તે સુધાંશુને જોઈ ઓળખી શક્યા નહીં. પછી તરતજ ઓળખ્યો અને તેને હાથ તેમના હાથમાં લીધો અને પોતાની છાતી પર મુક્યો. તેમણે તેમની પત્નિને વીલ લાવવા કહ્યું. પણ તે જાણે ઉશ્કેરાઈ ગયા હોય તેમ લાગતું હતું. તે ખોલી શક્યા નહી. ફક્ત ઇશારો જ કરતા હતા. વીલ લાવવામાં આવ્યું. ચંદ્રશેખરબાબુએ તેમના સ્ત્રીના હાથમાંથી તે ઝૂંટવી લીધું અને સુધાંશુ ઉપર ફેંક્યું.

આ તેમની છેલ્લી જ ઇચ્છા હતી. તેમને લાગ્યું કે દુનિયામાં જે કાંઈ તેમને દેવું હતું તે અધુરું પતી ગયું. તેમણે આંખો મીચી— મીચી ગઈ. તેમની સ્થિતિ વધુ ગંભીર થતી લાગી. સુધાંશુ ડોક્ટરને બોલાવવા શહેરમાં દોડ્યો. તે વખતે સંધ્યા થઈ ગઈ હતી. ડોક્ટર આવ્યા. તેમણે બહુ બહુ દવાઓ આપી પણ જેવટે તો ચંદ્રશેખર મનુષ્ય નાશવંત છે તે જ સાબીત કરી અતાવ્યું.

—સહુએ દુઃખનાં આંસુ ઢોળ્યાં.

તેજ વખતે એક બીજો બનાવ બન્યો. પડોશમાં કોઈને ઘેર બાળ વાગતાં હતાં. તે રંજનબાબુનું જ ઘર હતું. વાળ વાગવાનું કારણ પૂછતાં જણાયું કે એ તો વિદ્યુસુખીનાં લગ્ન હતાં.

સુધાંશુના મુખેથી નીચેના શબ્દો સરી ગયા:—

“ પ્રણયની ઇતીશ્રી અને પશ્ચાતાપ શરૂઆત એકજ પળે બીડીયે શરૂ થાય છે. x

“ બાલચંદ્ર ”

x સૂચિત.

“ આરમાન-માતા ”

(ચુનીલાલ હરીલાલ અંબરીઆ)

માતૃહીન બાળક સંસારમાં એક સૌથી કરુણાજનક કહાણી છે. ગરીબમાં ગરીબ પ્રાણીઓને પણ મૃશ્વરનો આધાર હોય છે. પરંતુ માતૃહીન બાળક એ આધારથી પણ રહીત હોય છે. માતા જ એનાં જીવનનો એક માત્ર આધાર છે. માતા વિના તે એક પાંખ વિનાનું પક્ષી જ છે.

માતાના સ્વર્ગવાસ પછી સત્યેન્દ્રને એકાન્તથી પ્રેમ થયો હતો. એકલો જ એકો રહેતો, માતા છતાં તેને સૌ કોઈ પ્યાર કરતું. માતા ગઈ તે સાથે સૌનાં મન નિષ્કુર બન્યાં. પિતાની આંખોમાં પણ પ્રેમ ન્યોતિ ન રહી.

માતાના મરણને છ માસ પણ વીતી ગયા. અને સત્યેન્દ્રને કાને નવી મા આવવાના ભણકારા લાગ્યા. પરંતુ સત્યેન્દ્ર તેથી નીરાશ થવાને બદલે મનમાં ખુશી થવા લાગ્યો. પિતાના લગ્ન દિવસે પણ નજીક આવ્યા સત્યેન્દ્રનો આનંદ સમાતો નહોતો. પિતા પરણ્યા. સત્યેન્દ્રને વિમાતાની માતાએ ખોળામાં બેસાર્યો. અને તેનું મોઢું બેઠ

પોતાની દીકરીને કહેવા લાગી. આહા ! કેવો સુંદર છોકરો છે ? દીકરી તેને ખ્યાર કરજે હો !!

સત્યેન્દ્ર વિમાતાને જ્ઞેષ્ઠ મુગ્ધ બની ગયો. થોડી વાર પછી નાનીના ખોળામાંથી ઉડી વિમાતાનો છેડો પકડી બોલ્યો—“અમ્મા !”

આહા ! તે કેટલો અચ્ચીકર શબ્દ હતો. કેટલો લજ્જા યુક્ત. કેટલો અપ્રિય !! તે રૂપવતી લલના જેને આપણે દેવમણીના નામે સંબોધીશું. તે ઉત્તર દાયિત્વ, લાગ, અને ક્ષમાનું સંબોધન કરી શકી નહી. હજી તેણી પ્રેમ અને વિલાસનું સુખ સ્વપ્ન જોઈ રહી હતી. યૌવન કાળના મદમય તરંગોમાં આદિલિત થઈ રહી હતી. તેટલામાં ઉપયુક્ત શબ્દોએ તેના એ સ્વપ્નમાં ભંગાણ પાડ્યું. તેણી ગુસ્સાથી પોતાનો છેડો છોડાવતાં બોલી “ મને અમ્મા કહી ન બોલાવતો. ”

સત્યેન્દ્ર ભોંકો પડ્યો. તેની આંખોમાં ઝળઝળાં આવ્યાં ગયાં. વિમાતાની માતાએ કહ્યું “ દીકરી, જો છોકરાનું મન ભાંગી ગયું. તે શું સમજે કે શું કહેવું ?

(૨)

સોખનો પુત્ર વિમાતાની આંખમાં શા માટે ખટકે છે તેનો નિર્ણય આજ દિવસ સુધી કોઈ પણ પંડીતે નથી કર્યો. દેવમણી જ્યાં સુધી ગર્ભવતી નહોતી થઈ, ત્યાં સુધી તો સત્યેન્દ્રથી બોલતી પણ ખરી. પરંતુ ગર્ભવતી થઈ કે તેણીનું વર્તન બદલ્યું.

સત્યેન્દ્રને જ્યારે ખબર પડી કે, “ લાઈ આવ્યો ” ત્યારે આનંદનો પાર ન રહ્યો. વિમાતા એકવીસ દિવસનું નાહી. તે દહાડે સત્યેન્દ્ર તેની પાસે ગયો, અને બાળકને વિમાતાના ખોળામાંથી તેડ-

વાની ધચ્છા કરી. પરંતુ દેવમણીએ તેના હાથને હટાવતાં કહ્યું
 “ ચાલ, છેટો જા, અડકજેમા, તારું આંહી શું દાટયું છે ? ”

સત્યેન્દ્ર ઝંખવાણો પડી ગયો, અને અગાશી પર જઈ ખૂબ
 રડ્યો. ત્યાર પછી એક દહાડે સુરેન્દ્ર ઘોડીઆમાં સુતો હતો. દેવમણી
 સ્નાનાગારમાં હતી. સત્યેન્દ્ર છાનોમાનો ઘોડીઆ પાસે ગયો. અને
 ધારેથી બાળકના મોઢાં પરથી ઓઢવાનું હટાવ્યું અને અનુરાગમય
 નેત્રોથી તેને જોઈ રહ્યો. તેને મનમાં થયું કે, ઉઠાડીને ખોળામાં
 બેસારી રમાડું. પરંતુ વિમાતાના ડરથી તેને તેડયો નહી, અને નીચો
 નમી ચુમવા જતો હતો કે, વિમાતા આવી ગઈ અને સત્યેન્દ્રને
 ઘોડીઆ પાસે ઉભેલો જોઈ ગુસ્સામાં ગઈ ઉઠી. “ કેમ સતુ ! તું
 વળી કેમ આવ્યો ? માર ખાવો છે કે ? ”

સત્યેન્દ્ર આંખમાં ઝગઝગાણીઆં ભરી ચુપચાપ બહાર ચાલ્યો
 ગયો.

સાંજરે તેના પીતા દેવીપ્રસાદે પૂછ્યું. ‘ તું સુરેન્દ્રને શા માટે
 રોવરાવે છે.

“ હું ક્યાં રોવરાવું છું ? ”

“ ખોટું બોલે છે ? આજ મોઢાં પર બટકું કાણે ભર્યું.

“ જી, નહીં, મેં બટકું નથી ભર્યું. હું તો ચુમી દેતો હતો.

“ જુહું ? હરામખોર પાજી, એમ કહી દેવીપ્રસાદે બે ત્રણ
 તમાચા ચોડી દીધા.

સત્યેન્દ્રને પોતાના જીવનમાં પોતે નીરપરાધ, છતાં આ પહેલીજ
 વાર માર પડી તે મારની સાથે તેના જીવનની કાયા પણ પલટી ગઈ.

(૩)

તે દિવસથી સત્યેન્દ્રના સ્વભાવમાં એક વિચીત્ર પરિવર્તન દેખાવા લાગ્યું. ઘરમાં તે ઓછું આવતો. પિતા ઘરમાં હોય, તેનાથી મોઢું છુપાવી ફરતો. ન કાંઈ માગતો ન કાંઈ બોલતો. ઘરમાં તેને કાંઈ પ્યાર કરવાવાળું નહોતું.

સુરેન્દ્રને ભણાવવા ઘેર માસ્તર આવતો. અને દેવીપ્રસાદ રોજ તેને બગીચામાં ફરવા લાઇ જતો. દેવમણી સુરેન્દ્રને સત્યેન્દ્રના છાંયાથી બચાવતી રહેતી. અને છોકરાઓમાં કેટલો ફેર !! એક સાફ ધોએલાં કપડાં પહેરતો. તેને મોં માગ્યું મળતું. બીજાં મેલાં કપડાં પહેરતો, અને બહારના છોકરાઓની સોબતથી બોલતામાં વાત વાતમાં ગાળો બોલતો, અને ચોરની માફક મોઢું છુપાવી ફરતો. એકને જોઈ પિતાની છાતી ઠંડી થતી, બીજાને જોઈ શરીરમાં આગ લાગતી.

(૪)

પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે, સત્યેન્દ્ર પોતાના નાના ભાઈની જરાપણ અદેખાઈ ન કરતો. અગર જો તેનાં હૃદયનાં અણું માત્ર પણ કોમળ ભાવ રહી ગયો હોય, તો તે એજ કે, પોતાના નાના ભાઈની તરફ સ્નેહની નજરે જોતો. ઘૂણાથી ઘૂણા ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રેમથી પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. સુરેન્દ્ર પણ પોતાના મોમાંથી મોટાભાઈને હૃદયથી આહતો હતો. કોઈ કોઈવાર તો તેને પક્ષ લઇ મા સાથે લડતો. તેને મનમાં થતું કે પોતાને વાપરવા મક્કતા પૈસા-માંથી મોટાભાઈને આપું. આપવા કહેતો, પરંતુ સત્યેન્દ્ર તે સ્વીકારતો નહીં. જ્યાં સુધી સત્યેન્દ્ર સુરેન્દ્ર સાથે રહેતો ત્યાં સુધી તે આનંદ અનુભવતો.

એક વાર એવું બન્યું કે સત્યેન્દ્ર પંદર વીસ દીવસ સ્કુલમાં ગેર હાજર રહ્યો. અને તે ખબર એના પિતાને પડી. સાંજરે ઘેર આવતાં પિતાએ પૂછ્યું. “તું આજકાલ કેમ નિશાળે નથી જતો ? મનમાં તેં શું ધાયું છે ? તને જીંદગી આખી પાળવાનો કંટાળ રાખ્યો છે ?”

“મારી શી આપવી બાકી છે. તે લીધા વગર જાઉં તો મને કાઢી મૂકે છે.”

“શી કેમ બાકી છે ? દર મહીને લઈ જાય છે તો ખરો.”

“સ્કુલની શીટમાં શીના રૂપીઆ આપ્યા.”

“કેમ આપ્યા ?”

“સુરેન્દ્રે આપ્યા માટે.”

“તું સુરેન્દ્રની અદેખાઈ કરે છે ?”

“હું અદેખાઈ શા માટે કરું ? આંહી ઘરમાં અમે બન્ને જુદા ગણાઈએ. પરંતુ બહાર એક જ છીએ. બહાર શા માટે દેખાડું કે મારી પાસે કંઈ નથી ?”

“કેમ. મારી પાસે કંઈ નથી કહેતાં શરમ આવે છે ?”

“હા. શરમ આવે છે, તમારી બદનામી થાય તો ?”

“એમ ત્યારે તમે મારી માન રક્ષા કરો છો ખરું ને ! એમ શા માટે નથી કહેતા કે મારે લણવું નથી. મારી પાસે તમને વધારે લણાવવાના રૂપીઆ નથી. સુરેન્દ્ર તારાથી નાનો છે છતાં તારાથી એકજ કક્ષાસ નીચે છે. આ વરસે તું જરૂર નાપાસ થઈશ. અને સુરેન્દ્ર તારી સાથે થઈ જશે. ત્યારે તને શરમ નહીં આવે.”

“ ભણવું મારા ભાગ્યમાં જ નથી. ”

“ તો પછી તારા ભાગ્યમાં શું છે ? ”

“ બીખ માગવી. ”

“ તો બીખ માગો જાઓ. નીકળ મારા ઘરમાંથી. ” એટલામાં દેવભણી આવી. અને બોલી ચપ, ચપ, જવાબ દેતાં શરમ નથી આવતી.

“ જેના ભાગ્યમાં બીખ માગવી લખી છે, તે બચપણમાં જ અનાથ થઇ જાય છે. ”

“ ઠીક છે, આવતી કાલથી તારું નામ સ્કુલમાંથી કઢાવી નાખીશ. ”

બીખ માગવી હોય તો, જાઓ બીખ માગો.

(૫)

બીજે દહાડે સત્યેન્દ્રે ઘેરથી નીકળવાનો નિશ્ચય કર્યો. અને તૈયારી કરવા માંડી. ગઇ કાલની વાતોથી તેને ઘરમાં રહેવાનું હવે અસહ્ય થઇ પડ્યું. જ્યાં સુધી હાથપગ નહોતાં ચાલતાં. કિશોર-વસ્થાની અસમર્થતા હતી. ત્યાં સુધી અવલેહના, નિરાદર, નિષ્કૃરતા બધું સહન કર્યું હવે હાથપગ તૈયાર થઇ ગયાં તો પછી બંધનમાં શા માટે રહેવું ?

ગરમીના દહાડા હતા. બપોરનો સમય લગભગ સાડાબાર એક થયો હતો. ઘરમાં સૌ કોઇ સૂઇ રહ્યાં હતાં. સત્યેન્દ્રે નાનકડી બેગ તૈયાર કરી ચાલવા માંડ્યું તેટલામાં સુરેન્દ્ર ઓરડામાં દાખલ થયો. અને મોટા ભાઈની ક્યાંક જવાની તૈયારી જોઇ, પૂછ્યું. “ ક્યાં જાઓ છો ? ” “ જાઉં છું. ક્યાંક નોકરી કરીશ. ”

“હું! અમ્માને કહી દઉં છું.”

“નહી! મને જો કે જવાનું મન નથી થતું પરંતુ જ્યાં કોઈ પૂછવા વાળું નથી ત્યાં પડી રહેવું એ એક બેશરમી જેવું છે. ગમે ત્યાં જઈ દશપાંચ રૂપિયાની નોકરી શોધી લઉંશ. અને એક પેટ પાળીશ.”

“તમારાથી અમ્મા શા માટે ચીઢાય છે?”

“હું કમનસીબ છું માટે.”

“મને ભૂલી તો નહીં જાઓ.”

“ના, નહીં ભૂલું.”

“હું તારી સ્કુલને સરનામે જરૂર કાગળ લખીશ.”

એટલું કહી બંને ભાઈઓ પ્રેમથી ભેટયા, અને સત્યેન્દ્ર એક પાલુ પાઈ લીધા વગર કલકત્તે જવા ધરથી બહાર નિકળ્યો.

(૬)

સત્યેન્દ્ર કલકત્તે કેમ પહોંચ્યો તે વર્ણન લખવું વ્યર્થ છે. યુવકોમાં દુઃસાહસની માત્રા અધિક હોય છે. ભવિષ્યની મુશ્કેલીઓની તેઓને પરવા હોતી નથી. મોટાં શહેરોમાં આજીવીકાનો પ્રશ્ન કદાચ પણ છે. અને સરળ પણ છે. સરળ છે એટલા માટે કે જે પોતાને હાથે (મજૂરી) કામ કરી શકે. કદાચ છે એમના માટે કે જે કલમથી કામ કરી શકે.

સત્યેન્દ્ર મજૂરી કરવી કનિષ્ઠ સમજતો હતો. તે એક ધર્મશાળામાં જઈ ઉતર્યો. શહેરનાં મુખ્ય મુખ્ય સ્થળો જોયાં, અને પોતાના

નિર્વાહના સાધન માટે નિરાક્ષરી જન સમુહને કાગળ પત્રો, મનીઓરડર વગેરે લખી આપવા કોઇ પોસ્ટ ઓફીસ પાસે જઈ બેસવાનું 'નક્કી કયું'. શરૂઆતમાં ફેટલાક દહાડા તો તેને એટલી પણ પેદાશ ન થઈ કે જેમાંથી તે ભરપેટ ખાઈ શકે. પરંતુ ધીરે ધીરે આવક વધવા લાગી, તે લોકોથી બહુ વિનયથી વર્તતો હતો, અને પત્રો એટલા વિસ્તારથી લખી આપતો કે જેથી વાંચનાર ધણીને બરાબર સમજોટ અસર થતી, અને બહુ ખુશી થતા. અશિક્ષિત મનુષ્યોને એક વાત ત્રણત્રણવાર લખાવવાની ટેવ હોય છે. તેમની દશા એક રોગીના જેવી હોય છે કે જેઓ વૈદ્યને પોતાની વ્યથા અને વેદનાનું વર્ણન કરતાં નથી થાકતા. સત્યેન્દ્ર તેઓનું બરાબર સાંભળી લઈ, બધું બરાબર ગોઠવીને લખતો. લખાણથી સૌને મુગ્ધ કરી દેતો. એક સંતુષ્ટ થઈને જતો તે બીજાને પણ આંહીજ તેડી લાવતો. સત્યેન્દ્રની આવકમાં પણ વધારો થવા માંડ્યો. તેણે ધર્મશાળા છોડી અને એક ન્હાનકડી ઓરડી લઈ તેમાં રહેવા લાગ્યો. એક વખત બનાવતો, બે વખત ખાતો. વાસણ હાથે માંજતો, અને પોતાના આ જીવનપર પોતાને સુખી માનતો. ફક્ત સુરેન્દ્રને ન ભૂલતો. રવાના થતી વખતનું અંતિમ દ્રશ્ય તેની આંખો સામે તર્યા કરતું હતું. પોતાના પેટની ચિંતાથી નિર્શ્ચિત થઈ તેણે સુરેન્દ્રને એક પત્ર લખ્યો, તેનો જવાબ પણ આવ્યો તેથી તે બહુ ખુશી થયો. તરસ્યાને પાણીથી તરસ છીપે છે તેમ આ પત્રથી સત્યેન્દ્રને તૃપ્તિ થઈ. તેને મનમાં થયું કે “હું એકલો નથી” સંસારમાં મને કોઈક પણ ચાહનાર છે ખરું.

તેણે સુરેન્દ્ર માટે એક સારી ચીજ મોકલવા વિચાર કર્યો. પોતાના એક પેટ પુરતું મળવા ઉપરાંતની કમાણી થતાં નાટક સીનેમા

જોવાની ઇચ્છા સત્યેન્દ્રને થઈ, બાજુ પણ ભોગ વિલાસની ચીજોથી તે અલગ તો નજ રહ્યો કારણ કે મોટા શહેરોમાં બાગ્યેજ સારા મીત્રોનો સંગાથ મળી આવે છે. સત્યેન્દ્ર પોતાની વધારાની કમાણી એજ રસ્તે ઉઠાવી દેતો, અને ત્વરીત ગતિથી નૈતિક પતન અને શારીરિક વિનાશની તરફ દોડ્યા જતો હતો. તેટલામાં સુરેન્દ્રના પ્રેમ પત્રે તેને અટકાવ્યો. અને તેને સારી ચીજ મોકલવાની મનમાં સ્ફુરેલી ઇચ્છાથી દુર્વ્યસનોને છોડી દેવાનું શરૂ કર્યું. ધીરે ધીરે બધું બંધ કર્યું. તેણે એક ધડીયાળ રૂપિયા ચાલીસની કીંમત સુધીનું મોકલવા વિચાર કર્યો. અગર ત્રણ મહીના સુધી ફાલતુ ખર્ચ ન કરે તો ધડીઆળ જેટલું જરૂર બચે. હવે તેણે બધામાં લોભ કરવા માંડ્યો. તેને ગ્રાહકોની ચિંતા વધતી જતી હતી. કાગળ પત્ર ઉપરાંત તેણે હવે તાર લખવાનું પણ કામ શરૂ કર્યું; ફક્ત એજ મહીનામાં તે ખાતે પીતે રૂપિયા પચાસ બચાવી શક્યો. અને તેમાંથી ધડીઆળ અને એન બન્ને પારસલથી પોતાના નાના ભાઈને મોકલ્યાં.

(૭)

‘ધર’ પ્રેમનું એક નિવાસ સ્થાન છે. કિશોરાવસ્થામાં, ‘ધર’ માતા પિતા, ભાઈ બહેનના પ્રેમની યાદ અપાવે છે, પ્રૌઢાવસ્થામાં ગૃહિણી અને બાળબચ્ચાંઓના પ્રેમની યાદ અપાવે છે.

સત્યેન્દ્રનું ધર ક્યાં હતું ? ક્યાંય નહી. પરંતુ કેવળ સુરેન્દ્રના રનેહમાં તેનાજ માટે તે પૈસા પૈસાનો લોભ કરતો, તેનાજ માટે તે પરિશ્રમ કરી રહ્યો હતો.

સુરેન્દ્રના પત્રથી તેને ખબર પડી કે દેવીપ્રસાદની આર્થિક સ્થિતિ નબળી છે. નવું ધર ચણાવતાં ધાર્યા કરતાં વધારે ખર્ચ થતાં

બહારથી કરજ કરવું પડ્યું. સુરેન્દ્રને ભણાવવા આવતો માસ્તર પણ બંધ થયો. સુરેન્દ્રને વાપરવા દર મહીને થોડુક પણ સત્યેન્દ્ર મોકલ્યા કરતો, પોતાની સારી જમાવટ થયેલ જોઈ બહાર ધુટપાથપર ન ખેસતાં પાસેજ એક ન્હાનકડી દુકાન ભાડે રાખી લીધી અને પોતાના લખવાના સરંજામ સાથે ખેડો એ વાતને આજ પાંચ વર્ષ પણ વીતી ગયાં.

(૮)

સંધ્યાનો સમય હતો. દેવીપ્રસાદ પોતાના દીવાનખાનામાં દેવમણી સાથે સુરેન્દ્રના લગ્ન સંબંધી વાતચીત કરી રહ્યો હતો.

“ સુરેન્દ્ર હવે મોટો થયો, તો હવે તેના લગ્ન માટે કંઈક કરવું જોઈએ. ” દેવમણીએ કહ્યું.

“ હું તો તૈયાર છું પરંતુ સુરેન્દ્ર હા કહે છે ? ”

“ તમે કયાંય પાકું તો કરો ! સુરેન્દ્ર પોતે હા કહેશે. પહેલાં તો સૌ છોકરાં નાજ કહે દેવમણીએ કહ્યું.

“ સુરેન્દ્ર સંકેત્યાઈને પરણવાની ના નથી કહેતો, પરંતુ તે એક સીદ્ધાન્તથી ના કહે છે. તે સાફ કહે છે કે જ્યાં સુધી મોટા ભાઈનાં લગ્ન નક્કી નહીં થાય ત્યાં સુધી હું માફ લગ્ન કરવામાં રાજી નથી. દેવમણી:—મોટાભાઈની ચિંતા કરવી ખોટી એને કયાં પરવા છે.

એ તો અવળે રસ્તે ઉતરી ગયો હશે. ત્યાં જાય જોવા જાય છે.

દેવીપ્રસાદ:—‘ અવળે રસ્તે ઉતરી ગયો હોય તો તમરા દીકરાને માસીક રૂપિયા ચાલીસ કયાંથી મોકલે ? ગયો છે ત્યારથી તે આજ

દીવસ સુધી દર મહીને બરાબર તે મોકલતો રહ્યો છે. ખબર નથી પડતી કે તારૂં મન એના તરફ શા માટે મેલું છે? ગમે તેટલું, ન ખાધ, ન પીને, તમને મોકલાવશે છતાં તારૂં મન પીગળે તેમ નથી.

દેવમણી નારાજ થઈ ત્યાંથી ઉઠી ગઈ, દેવીપ્રસાદ તેણીના મોંએ એમ કહેવરાવવા માગતો હતો કે, પહેલો વિવાહ સત્યેન્દ્રનો થવો જોઈએ. કિન્તુ તેવું કહેવાનો પ્રસંગ તેણી આવવા નહોતી દેતી. દેવમણીના ઉઠી જવા બાદ દેવીપ્રસાદ એક પત્ર સત્યેન્દ્રને લખવા નિશ્ચય કર્યો. સત્યેન્દ્રના પરદેશ જવા પંધી આ પહેલોજ પત્ર હતો. મત્રમાં એક વાર ઘેર આવી જવા લખ્યું હતું તે સાથે લખ્યું કે હું થોડા દહાડાનો મહેમાન છું મારી ઇચ્છા એવી છે કે તારા અને તારા નાના ભાઈનાં લગ્ન મારી હયાતીમાં કરે. છેવટ સુરેન્દ્રપર તારો સ્નેહ છે તે ખાતર પણ તારે બંધનમાં પડવુંજ પડશે.

સત્યેન્દ્ર પિતાનો પત્ર વાંચી મનમાં બહુ દુઃખી થયો. બ્રાત્રું સ્નેહનું આવું પરીણામ આવશે તેની તેને ખબર પણ નહોતી. તે સાથે તેના મનમાં એવો ઇર્ષામય આનંદ થયો કે, મારી તેમને શું ચિંતા હતી. હું મરું કે જીવું તો પણ તેમની આંખમાં એક આંસુ પણ ન આવે. આજ સાત વર્ષે પત્ર લખી મને યાદ કર્યો ખરો.

સુરેન્દ્ર કેમપણ પ્રકારે પરણવાની હા કહેશેજ. હું મારી પ્રતિજ્ઞા બનશે ત્યાં સુધી નહીં તોડું. પરણવાની માયામાં પડી મનુષ્ય પોતાનાં વહાલાં સન્તાનોના શત્રુ બને છે. હું સુરેન્દ્રને જરૂર સમજાવીશ. તેમ છતાં નહીં સમજે અને સુરેન્દ્ર અવિવાહીત રહી જશે તો સંસાર કંઈ સુનો રહી જશે.

બીજે દહાડે સત્યેન્દ્રે પાંચસો રૂપિયા પિતાને મોકલી આપ્યા. પત્ર લખ્યો કે—“મારું અહોભાગ્ય કે, તમે મને સાત વર્ષે પણ યાદ કર્યો. સુરેન્દ્રના વિવાહ નક્કી કર્યાનું જાણી ખુશી થયો છું. આ મારા મોકલાવેલ રૂપિયામાંથી સુરેન્દ્રની વહુને ધરેણું કરાવી આપશો. મારા વિવાહની બાબતમાં લખવાનું કે, મેં મારી સગી આંખોથી જે કંઈ જોયું અને મારા માથે જે કંઈ વિત્યું છે, તેને યાદ કરતાં છતાં જો હું કુટુંબ પાસમાં ફસાઉં તો મારા જેવો મૂર્ખ બીજો કોઈ નહીં મને માફ કરશે. વિવાહની વાતોથી મને આઘાત પહોંચે છે.”

બીજો પત્ર સુરેન્દ્રને લખ્યો—“માતા પિતાની આજ્ઞા જરૂર માનજો. હું અભણ મૂર્ખ બુદ્ધિહીન છું મને પરણવાનો કોઈ અધિકાર નથી. મારા વિવાહના શુભ કાર્યમાં હું નહીં આવી શકું તે માટે ક્ષમા. પરંતુ તમે પરણશો એથી વિશેષ આનંદ અને સંતોષ મારે માટે બીજો કોઈ નથી.

(૯)

દેવીપ્રસાદ સત્યેન્દ્રનો પત્ર વાંચી દીગ્મૂઢ જેવો બની ગયો. ફરી આગ્રહભર્યો પત્ર લખવાનું સાહસ તેણે ન કર્યું. દેવમણીએ નાક ચડાવી કહ્યું. “છોકરો દીઠે સીધો આવો છે. પરંતુ ઝેરનો કટકો છે. જુઓ છો, દુર બેઠે આપણું મન કેવું વિંધી રહ્યો છે.”

પરંતુ સુરેન્દ્રે પોતાનો પત્ર વાંચી ધણો દીલગીર થયો. માતા પિતાના અન્યાયી વર્તીને મોટાભાઈને ન પરણવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી તેમાં મોટાભાઈનો બીલકુલ દોષ જ નથી.”

સંખ્યાનો સમય હતો જમી પરવારી સૌ બેઠાં હતાં તેટલામાં સુરેન્દ્રે આવીને કહ્યું. “હું મોટાભાઈને મળવા કલકતે જઈશ.”

“તું કલકતે જમશ તો એને આંહી કેમ નથી બોલાવતો ?”

“તેને શું મોહું લઈને બોલાવું, તમે લોકોએ પહેલાંથી મને બોલતો બંધ કર્યો છે દેવ જેવા પુરુષને પરદેશમાં ઠોકરો ખાવી પડે છે. હું નિર્ભજ બની આંહી પડ્યો છું.”

“ઠીક, ઠીક હવે ચુપ રહે, ચબાવલા પરણવું ન હોય તો કંઈ નહીં. અમારો ધર્મ છે એટલે કહીએ છીએ. બાકી તું પરણે ન પરણે તે સાથે અમને લેવા દેવા નથી. ચાલ જ અહીંથી. મોટાભાઈનું ઉપરાણું લેતો આવ્યો છે.

“બસ, મારા પર પણ તિરસ્કાર આવી ગયો કે.” સુરેન્દ્રે માને કહ્યું.

“જ્યારે તું અમારું કહ્યું નથી માનતો તો પછી અમે પણ સમજશું કે, પરમેશ્વરે અમને છોકરાંજ નથી આપ્યો. દેવમણીએ ચીડાઈને કહ્યું.

દેવીપ્રસાદ—“શા માટે એવું બોલે છે ?”

સુરેન્દ્રે માને જવાબમાં કહ્યું, “જો તમ લોકોની એવીજ ઈચ્છા હશે તો એમજ થશે.

દેવીપ્રસાદે જોયું કે વાત વધી પડી. એજ વખતે તેણે સુરેન્દ્રને ઇસારો કર્યો; અને બહાર ચાલ્યો જવા કહ્યું. પત્નિને શાંત કરવા એજા કરવા લાગ્યો પરંતુ દેવમણી ક્યાં માને એવી હતી.

દેવીપ્રસાદે ઉઠીને બહાર ગયો અને સુરેન્દ્રને સમજાવ્યો કે, તું કંઈક માન અને પરણવાની હા કહે. તારી માતા નહીં પરણવાના શોકમાં મરી જશે બીગેરે બહુએ સમજાવ્યો. પણ “પાણીપર પાણી”

સુરેન્દ્ર એક ટળી બીજો ન થયો. ના થઈ તે હા નજ કહી. આખરે દેવીપ્રસાદ પણ નીરાશ થયો.

દર વર્ષે વિવાહના દિવસોમાં એ પ્રશ્ન ઉઠતો. પરંતુ સુરેન્દ્ર પોતાની પ્રતિજ્ઞા પર અટલ રહ્યો. માતાનું રોવું રસળવું નિષ્ફળ ગયું.

ત્રણ વર્ષમાં ધરમાં બહુ પરિવર્તન થઈ ગયું. દેવમણીની ત્રણે કન્યાઓ પરણી ગઈ. હવે ધરમાં તેણી સિવાય કોઈ સ્ત્રી ન રહી. ધર તેને સુતું લાગવા માંડ્યું.

દેવીપ્રસાદના સ્વભાવમાં એક વિચિત્ર ઉદાસીનતા પ્રગટ થઈ પોતે પેન્સેન લઈ લીધું હતું. ધરમાં ધાર્મિક ગ્રંથોનું અધ્યયન કરતો સુરેન્દ્ર પણ બી. એ. પાસ થઈ ગયો. અને એક કોલેજમાં પ્રોફેસર તરીકે નોકરીએ પણ રહી ગયો.

પોતાની ગદ્દીમાં આડોશી પાડોશીને ત્યાં વિવાહના પ્રસંગો આવતા. સૌને ત્યાં વહુઓ આવતી વગેરે જોઈ દેવમણીને અદેખાઈ આવતી અને મનમાં બબડતી કે, “મારાજ ભાગ્યમાં સુખ ભોગવવું નથી લખ્યું. ભગવાન એવો વખત મને ક્યારે આવશે કે હું મારી વહુનું મોઢું જોઈ અને એના બાળકને ખોળામાં લઈ રમાડું.” રાત દહાડો એ વાતોના વીચારો કરતાં દેવમણીની દૃશ્ય ઉન્માદીની સ્થિતિ થઈ ગઈ એને સત્યેન્દ્રને શાપો આપવા લાગી.

સુરેન્દ્રનું પ્રોફેસર થવું એ સત્યેન્દ્રને માટે ધાતક થઈ પડ્યું. પરદેશમાં એને એજ સંતોષ હતો, કે—“હું દુનીઆમાં નીરાધાર નથી.” સુરેન્દ્રે લખ્યું કે—“હવે મારા માટે તમે કંઈ ન ઉઠાવતાં, મને મારા ગુજરાન પુરતું મળી રહે છે?”

જો કે સત્યેન્દ્રની દુકાન ચાલતી હતી તોપણ કલકત્તા જેવડાં મોટાં શહેરોમાં એક નાના દુકાનદારનું જીવન વધારે સુખી નથી હોતું. સાઠ, સીતરની માસીક આવક એ વધારે ન કહેવાય આજ દીવસ સુધી તેણે જે બચાવ્યું તે બચત નહોતી પરંતુ ત્યાગ હતો. એક વખત ખાધને બચાવતો. હવે એ વખત જમવા માંડ્યું. કપડાં પણ સારાં પહેરવા માંડ્યાં. પરંતુ તે સાથે ઔષધોનું ખર્ચ પણ વધી ગયું. સત્યેન્દ્રને અરૂચી, મન્દાગ્ની, વગેરે પેટના રોગોએ ઘેરી લીધો. તેને લખને હાડમાં તાવ પણ રહેતો. તેને સુરેન્દ્રને કલકતે બોલાવવાની ઈચ્છા થઈ પરંતુ તેને ક્યાં બબર હતી કે, કલકતે ન જવાની માતા પાસે સોગન ખાધા હતા.

*

*

*

*

શહેરોમાં મનુષ્યો ઘણા હોય છે, પરંતુ મનુષ્યતા કોઈકમાં હોય છે. સત્યેન્દ્ર બહુ અંખ્યક સ્થાનમાં પણ એકસો હતો. હવે તેના મનમાં નવી આકાંક્ષા અંકુરીત થઈ. “ઘેર શા માટે ન જવું? મને વિધાતાએ બધાએ સુખોથી વંચીત કરી દીધો છે. નહીતર મારી દશા આવી હીન શા માટે થાય?” એ પ્રમાણે સત્યેન્દ્રના મન અને બુદ્ધી વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. સુરેન્દ્ર શિવાય બીજા કોઈના પણ પત્રો તેનાપર ના આવતા.

એક મહીનાની બીપણ હાર્દીક વેદનાને લીધે સત્યેન્દ્રને પોતાના જીવનપર ઘૂણા આવી ગઈ. તેણે પોતાની દુકાન બંધ કરી બહાર જવું આવવું છોડી દીધું. આખો દહાડો ધરમાં પડ્યો રહેતો. તેને ભુતકાળનાં દ્રશ્યો એક પછી એક યાદ આવતાં ત્યારે પોતાના જીવનને ધીકારતો અને મન સાથે કહેતો કે—“મારાં જીવનનો અંત શા માટે નથી આવતો.”

સંધ્યા સમયે એક દહાડો એકાએક બહારથી કાંઈએ બારણું ઠોક્યાનો અવાજ આવ્યો અને સત્યેન્દ્રને ખોલાવતું હોય એવો અવાજ તેના કાને પડ્યો. અવાજ ઓળખ્યો અને ચોંક્યો. તે કાંઈ પરિચીત માણસનો અવાજ હતો. તરતજ દાર ઉઘાડ્યું. જોયું તો સુરેન્દ્ર સામે ઉભો છે.

સત્યેન્દ્ર ભાઈને ભેટી પડ્યો. બન્ને ઘરમાં આવ્યા. દીવાટાણું થઈ ગયું હતું છતાં ઘરમાં અંધારું હતું. અંધેર ઘર એક ભુતનું નિવાસ્થાન જેવું લાગતું હતું. સત્યેન્દ્રે ગળે ગરમ સાલ વીંટી હતી. જર્જરી ભુત શરીર, પીળો ચહેરો વગેરે શરીરની સ્થિતિ જોઈ સુરેન્દ્રની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં.

“હું આજકાલ બીમાર છું.” સત્યેન્દ્રે વાતની શરૂઆત કરતાં કહ્યું.

“હું તમારું શરીરજ જોઈ રહ્યો છું.”

“તેં આવવાના ખખર પણ ન દીધા. અને ઓચિંતો આવ્યો ઘર કેમ જડ્યું?”

“ખખર તો આપ્યા હતા મારો કાગળ નહીં પહોંચ્યો હોય.”

“આવ્યો હશે તો દુકાનમાં પડ્યો હશે, મેં તો દુકાન પણ અડવાડીયું થયા નથી ખોલી ઘેર તો બધાં ખુશીમાં છે?”

સુરેન્દ્ર—“માતા ગુજરી ગઈ.”

સત્યેન્દ્ર—“અરે બિચારી ! ! શું બીમારી હતી?”

બીમારી કંઈ નહીં, કોણ જાણે ઉંમદા અવસ્થામાં શું ખાઈ લીધું.”

સત્યેન્દ્ર—“પિતાજી તો ખુશીમાં છેને.”

સુરેન્દ્ર—“હા, હજી મુઆ નથી.”

સત્યેન્દ્ર—“શું બહુ બિમાર છે?”

સુરેન્દ્ર—“માતાએ ઝેર ખાધું, એની સારવામાં પિતાજીએ તેણીનું મોઢું ખોલી દવા પાતાં માતાએ જોરથી તેનાં આંગળાં કરડ્યાં એ વિષ પિતાજીની રોરગમાં ઉતરી ગયું. ત્યારથી આખું શરીર સુંજી આવ્યું છે. હાલ ઇસ્પીતાલમાં છે અને તેમની સ્થિતિ ઘણી દયાજનક છે.”

“ત્યારે તો આખા ઘરનો નાશ થઇ ગયો.”

“હા થયો ખરો, પણ બહુ મોડો. સુરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો.”

ત્રણ ચાર દિવસ પછી સત્યેન્દ્ર પોતાનું કામકાજ બંધ કરી સુરેન્દ્રની સાથે ઘેર આવ્યો. પિતાને મળવા આતુર પુત્રો નિરાશ થઇ ઇસ્પીતાલમાંથી પાછા ફર્યા. માતા વિનાના સત્યેન્દ્રે વિમાતાના દુઃખે પિતાને ઢોડ્યા. ફરી પ્રભુએ મળવા અવસર ન આપ્યો. +

ઇતિ.

+હિન્દી પરથી.

સ્વર્ગને પંથે.

ચુનિલાલ હરિલાલ અંજરીયા.

(૧)

સુરેશ સાર્વજનિક લાયબ્રેરીમાં એક સુસજ્જિત આરામ ખુરશીમાં પડ્યો એક પુસ્તક એકંજ બ્યાનથી વાંચી રહ્યો હતો. તેનાથી પહેલાં અને પછી કેટલીએ વ્યક્તિ લાયબ્રેરીમાં આવી અને ગઇ, પરંતુ તે પુસ્તક વાંચવામાં એટલો તટ્લીન થઈ ગયો હતો કે કાઇને આવતા જતા જોઇ શક્યો નહીં. પુસ્તક પુરું થયું. ખુરશીના હાથાપર કાણી ટેકવી, ગાલપર હાથ રાખી અર્ધ વિકસીત નેત્રે પુસ્તકના વિષય પર આલોચના કરતો બેઠો હતો, એટલામાં સાફ સારાં કપડાં પહેરેલ એક કિશોરવયી રમણી આવી, આલમારીમાંથી એક પુસ્તક લઇ પાસેની જ ખુરશીપર બેઠી અને વાંચવા લાગી.

સુરેશની વિચારમાળાના મણુકા અટક્યા. આંખ ઉઘડી જોયું તો, રમણી તેની સામે તીરછી નજરે ગંભીરતાથી જોઇ રહી હતી તે યુવતીનું બ્યાન પુસ્તકમાં ન હતું. આંખ ઉઘડતાં જ બન્નેની દષ્ટિ મળી. સુરેશ ફરી પુસ્તકાવલોકનના વિચારમાં ગુંથાયો, પરંતુ તે યુવતી સુરેશને

માથાથી પગની પાની સુધી લાવમય દષ્ટિથી જોઈ રહી હતી. જાણે કોઈ ડોક્ટર રોગીને ગુપ્ત રોગ અરાખર ધ્યાન દઈ જોતો હોય.

એવી પરિસ્થિતીમાં ત્યાં વધારે વખત જેસવાનું સુરેશને ઉચ્ચિત ન લાગતાં સામેની ટેબલ પરથી પોતાની ટોપી ઉપાડી, જવાને તૈયાર થયો જવાની ધચ્છા નહીં છતાં, પણ એક વાર ફરી ચાર આંખો મળી. તેણીની રતાસભરી આંખો પરથી જણાયું કે તેણી કંઈ કહેવા માગતી હશે પરંતુ સુરેશને એકદમ જવા માટે તૈયાર થયેલો જોઈ તેણી વિચારમાં પડી ગઈ.

સુરેશ ત્યાંથી ઘર તરફ આવવા નીકળ્યો. રસ્તે ચાલતાં પુસ્તકની આલોચના કરતી મૂકી તેનું મન તે યુવતીના લાવોનું અવલોકન કરવામાં ગુંથાયું—“તેણીએ મારા તરફ શા માટે ધારીને જોયું હશે ? શું મારા પર કંઈ વહેમ આવ્યો હશે ? એવું તો કદી અને નહીં મને અને એને કોઈ જાની ઓળખાણ નથી. મેં તો તેને કદી સ્વપ્ને પણ જોઈ નથી. તો પછી તેણી મને એટલી બધી ગંભીરતાથી શા માટે જોઈ રહી હશે ?

કદાચ તેણી મારાં કિંમતી કપડાંને જોઈ રહી હશે. પરંતુ તેણીનાં કપડાં પણ કંઈ ઓછાં કિંમતી નહોતાં. કદાચ તેણી મારાં ધાટીલાં શરીરને જોઈ રહી હશે. પરંતુ તેણીનું સુકામળ શરીર પણ કાંઈ સાધારણ નહોતું. તો શું તેણી મારાં પુસ્તકનાં વાંચન અને તેના પરના મારા વિચાર કરવાના લાવપર જોઈ રહી હતી ? પરંતુ તેથી તેણીને લાલ શો ? એવી રીતના વિચારમાળાના મણકા એક પછી એક સરતા ગયા. અને ઘેર પહોંચ્યો.

ખીજે દહાડે સાંજે ચાર વાગે સુરેશ એજ લાયબ્રેરીમાં ગયો. એક પછી એક પુસ્તકાવલોકન કરવાવાળા સાહિત્ય પ્રેમીઓ આવ્યા અને ગયા. પરંતુ તે રમણી આજ આવી—કે જે આગલે દહાડે આવી હતી. સુરેશનો વિચાર એ હતો કે આજે ગઇ કાલની બનેલ ઘટના માટે હૃદય ખોલી વાતચીત કરીશ. પોતે વાંચવા લીધેલ પુસ્તક પુરું કરી ધણીવાર સુધી તેણીની રાહ જોઇ, પરંતુ તે આજે નિરાશ થઇ ઘેર ગયો.

x   x   x   x   x

સુરેશ મેટ્રીક પાસ થયા પછી, પિતાની ઇચ્છા નહીં છતાં કોલેજમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના દ્રઢ નિશ્ચયને કામ આડે ન આવ્યું. કોલેજ ઉઘડવાને હજુ વિશ પચીસ રોજ આકી હતા. જેથી તેટલો સમય વ્યર્થ જવા ન દેતાં હંમેશાં ચાર વાગે સાંજે તે લાયબ્રેરીમાં જતો. ચાર પાંચ રોજ પછી તે રમણી વાળી ઘટના બૂલી ગયો.

કોલેજ ઉઘડવાને માત્ર ત્રણ ચાર રોજ આકી રહ્યા. સુરેશની જવાની તૈયારીઓ થવા લાગી. અને નક્કી કરેલ દીવસે માતા પિતાની રજા લઈ તે અમદાવાદ આવ્યો.

(૨)

આજે કોલેજ ઉઘડવાની હતી, પોતા સાથેના લણવાવાળા વિદ્યાર્થીઓને મળવા તે ઘણો આતુર હતો. જે મકાન તેણે ભાડે રાખ્યું હતું તે કોલેજથી વધારે દુર ન હતું. તે સાડા અગીઆર વાગે કોલેજમાં પહોંચ્યો. અને કલાસમાં પોતાની જગ્યાએ જઈ ગોઠવાઇ ગયો. જરૂર ચોપડીઓ સામે બેન્ય પર રાખી. પોતાના સહપાઠીઓને જોવા લાગ્યો. ચારેકાર નજર ફેરવતાં તે ચમક્યો.

આખા શરીરમાં વિજળીની માફક લોહી દોડવા લાગ્યું. તેને પોતાની નજર પર જરોસો ન આવ્યો ફરી એકવાર તે તરફ નજર માંડી. કદાચ તેણીએ આવતાં જ સુરેશને ઓળખી લીધો હશે.

સુરેશની સામે જોઈ તેણી શરમમાં હસ્યા કરતી હતી. ધણીજ ઉત્સુકતાથી તેણીની તરફ સુરેશ જોઈ રહ્યો હતો, તે એજ રમણી છે કે નૈને મેં લાયકેરીમાં જોઈ હતી, અને ફરક માત્ર એટલોજ છે કે પહેરવેશ તે દીવસ કરતાં વધારે કિંમતી છે.

કેટલોક વખત સહપાડીઓથી વાતચીત કરી. રસીકતામય ગપ સપમાં તે બધું ભુલી ગયો.

ફરી સુરેશની નજર તે રમણી પર પડી, પરંતુ તેણી પોતાને રથાને કોઈની સાથે વાતચીત કર્યા વગર શાન્તિથી પુસ્તક ઉઘાડી બેઠી હતી અને તલ્લીનતાથી પોતાનું વાંચન કાર્ય કરતી હતી.

એટલામાં પ્રિન્સીપાલ સાહેબ ક્લાસમાં દાખલ થયા. સૌ પોત પોતાની જગ્યાએ જોડવાઈ ગયા. પ્રિન્સીપાલે પોતાનું ભાષણ શરૂ કરતાં ક્લાસમાં સર્વત્ર શાન્તિ ફેલાઈ રહી. સૌ ધ્યાનથી ભાષણ સાંભળતા હતા પરંતુ સુરેશનું મન ચંચળ હતું.

સામે બેઠેલાઓ બધાની નજર બચાવીને પણ તે રમણી ધડી ધડી સુરેશ તરફ જોઈ લેતી.

કોલેજ ઉઘડ્યાને પાંચ છ રોજ થઈ ગયા. સુરેશનું મન હવે વાંચન લખવામાં લાગવા માંડ્યું. થોડે થોડે કોલેજ હોસ્ટેલમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓ પાસે પણ જતો આવતો થયો. સમયના વહેવાની સાથે અંદર અંદરમાં વાર્તાલાપમાં પણ પરિવર્તન થવા લાગ્યું. હવે તેને

એકજ કામ કરવું બાકી રહી ગયું હતું. અને તે એકે તે રમણીનું નામ કામ પૂછવાનું; પરંતુ ભરી હોસ્ટેલમાં તે કાર્ય કરવાની તેની હિંમત ન ચાલી.

હવાપાણી બદલવાને લીધે સુરેશની તબીયત બગડી. સપ્ત શરદીએ આવી તેને ઘેર્યો. પથ્યા પથ્ય ન પાળવાથી તાવ વધવા લાગ્યો. તો પણ તેની દરકાર ન કરતાં સુરેશે કોલેજ જવું ચાલુ જ રાખ્યું. તાવ કાંઈનું એ રાખતો નથી. તેનો ચહેરો શીકો પડતો ગયો. તે જોઈ સાથેના વિદ્યાર્થીઓએ પૂછ્યું. “કેમ સુરેશ તારો ચહેરો શીકો કેમ પડતો જાય છે, તને શું દુઃખ છે?”

“ના, ના, મને કાંઈ દુઃખ નથી.”

“તો પછી આમ ઉદાસ કેમ રહે છે?”

“નહી, ઉદાસ કાંઈ નથી, પરંતુ જળવાયુના પરિવર્તનને લીધે જરા શરદી થઈ છે.”

“મંભાળજે કદાચ વધી જશે તો બહુ ખરાબ. માટે પરેજ ખાસ રાખજે.”

જે વખતે મિત્રોમાં આ વાત ચાલી રહી હતી તે વખતે તે રમણી સામે જ ઉભી હતી, અને તેણીના ચહેરા પરથી જણાઈ આવતું હતું કે તેણી પણ કંઈ ભલામણ કરવા માગતી હતી. તેણીના ચહેરા પર વિષાદની પૂર્ણ રેખા ઝળકી રહી હતી. અને તેણીનો ચહેરો કરમાયલો દેખાતો હતો વારંવાર તેણી સુરેશની તરફ રનેહ પરંતુ ઉદાશીનતાથી જોઈ રહી હતી. સુરેશના મનમાં થયું કે મિત્રો મારા પર ગમે તે આક્ષેપ મુકે પરંતુ એકવાર તેણીના ભાવોનું સમર્થન

કરવું. પરંતુ આત્માભિમાને તેને તેમ કરતાં અટકાવ્યો. મુંઝામુંઝામું મનને મારી ખેંસી રહ્યો. પરંતુ તેનું હૃદય તેણીની ભાવનાના તરંગોમાં તણાતું હતું--“હું એક સહપાઠિકા પ્રત્યે કે જે મારી આવી સગાવા-સ્થાભરી હાસત જોઈ સમવેદના પ્રગટ કરી રહી છે. સહાનુભુતિ દાખવે છે, તેની તરફ આત્માભિમાનને વશ થઈ તેણીની અદ્રશ્ય વેદનાનું સમર્થન કરી શકતો નથી. એ ખરેખર હું અન્યાય કરું છું, દુનિયાનો નિયમજ છે કે, જે તારે દુઃખે દુઃખી હોય તે તરફ તારી પવિત્ર ફરજ છે કે, તું પણ ખેચાર શાન્તવન ભર્યા શબ્દોથી તેનું હૃદય શાન્ત કર.” પરંતુ તે જાણતા છતાં પણ હું તેને કાર્યના રૂપમાં પ્રકાશમાં લાવી શકતો નથી.

(૩)

તાવળી માત્રા દિનપ્રતીદિન વધતી ગઈ. સુરેશ બિમારીને બિછાને પડ્યો. શરદાએ પોતાનું લિવણરૂપ ધારણ કર્યું. જુદા જુદા ડોક્ટરોની સારવાર હેઠળ જુદી જુદી દવાઓથી તેના પેટની વ્યાધિ વધતી ગઈ. કાંઈ ખરો રોગ પારખી શક્યું નહીં. કાંઈવાર પેટમાં એટલો બધો અસહ્ય મરડો આવતો કે તે સમજી લેતો કે “હું આ દુનિયામાં હવે બે ઘડીનો મહેમાન છું.”

શુદ્ધિમાં આવતાં તેને વિચાર આવતો કે--“પિતાજી તમે મોટી મોટી આશાઓ બાંધી. મને મોટો કર્યો, ભણાવ્યો. અનેકાનેક મુશ્કેલીઓ સહી મારાં ભવિષ્યનાં સુખ માટે નાણું પાણીની માફક વહેવરાવ્યું. પરંતુ તમને એ ખબર નહીં હોય કે તે બધું તમને આ જીવ રસ્તાનો લિખારી થયેલ જોવા માગતો હશે.”

“પરંતુ એમાં દોષ કોનો છે? દોષ મારો છે. મારી અસાવધાનીનો છે, મારી ભૂલનું આ પરિણામ છે. કે મેં મારી બિમારીના તમને ખબર ન આપ્યા મને ક્ષમા કરો.”

x x x x x

રાત્રીના ત્રીજે પહોરે સુરેશ કંઠક સ્વસ્થ દેખાયો. અને આંખો ઉઘાડી. પોતાની સામેનું અભિનય જોઈ તેના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. શરમને લીધે કંઠ કહેવાનું સાહસ ન થયું. એમજ તેને લાગ્યું કે હું સ્વપ્ન-રાજ્યના શાન્તિમય ખોળામાં આરામ કરું છું. અને એક કોમલાંગી પોતાની કોમળ આંગળીઓ વડે પગ દબાવી રહી છે. તન્મય પરિશ્રમથી તેના કપોલ પર પ્રસ્વેદનાં બિંદુઓ મોતીના હારની માફક ચમકી રહ્યાં હતાં પરંતુ તેને એટલું ભાન ન રહ્યું કે લુછી નાંખ્યું. તેણે ઉઠવાની કોશીશ કરી. પરંતુ રમણીએ ધીરેથી કહ્યું—“શક્તિ ન હોય તો ઉઠવાનું સાહસ ન કરવું. કહો કેમ છે તખીયત?”

સુરેશમાં બોલવાની શક્તિ ઓછી હતી, રહસ્ય જાણવાની ખાતર બોલવાની હિંમત કરી—“તખીયત પહેલાં કરતાં ઠીક છે તોપણ માથું હળુ ભારી છે. કદાચ તાવ આવે.”

“હરકત નહી, તાવ આવે તે સારો.”

“પરંતુ તમે આંહી ક્યાંથી?”

“મારી હાજરીથી આશ્ચર્ય થવા જેવું શું છે?”

“એમાં આશ્ચર્યની વાત નથી પરંતુ.....”

વચમાંથી જ વાતને કાપતાં બોલી—“બપોરે તમારા નોકરને પૂછતાં ખબર પડી કે તમારી તખીયત સારી નથી. મનને ઘણી

કાણુમાં રાખવા ગઇ પરંતુ ન રહ્યું. અને સાહસ તથા સંકાયથી આંહી આવી. અને જોયું તો તમારી સ્થિતિ દયાજનક દીકી. તરતજ હું એક ડોક્ટરને તેડી લાવી. ડોક્ટરે નાડી તથા છાતી વગેરે તપાસી કહ્યું કે—“ રોગ અસાધ્ય છે. બહુ સંભાળ રાખવાની જરૂર છે, પીવાની દવા આપી અને શરીર પર માલીશ કરવાની દવા પણ આપી. મને નોકર પર વિશ્વાસ ન આવતાં હું પોતે જ માલીશ કરવા બેઠી.

“ જો તમે આંહી આવવાની તકલીફ ન લીધી હોત તો. ”

“ પરંતુ ઈશ્વરેજ મને આંહી મોકલી. ”

“ આજે તમે મને પુનર્જીવન આપ્યું છે. ”

“ એ ઈશ્વરની જ કૃપા છે, કે જેણે મારો પરિશ્રમ વૃથા જવા ન દીધો. નહીંતર મારે શું ગળું કે હું તમને જીવતદાન આપી શકું. ”

“ શું હું તમારાં ઋણનો બદલો વાળી શકીશ ખરો ? ”

“ બદલાની આશાએ મેં કાંઈ કયું નથી. મેં મારી ફરજ બજાવી છે. ”

“ જીવતદાન દેવું એ કાંઈ સાધારણ વાત નથી. હું સ્વાભિમાનને વશ થઈ પ્રથમ તમને ઓળખી શક્યો નહોં. તે દહાડે આપણે લાય-બ્રેરીમાં પણ મળ્યાં. ત્યાં પણ મારાં આત્માભિમાને ઓળખવા દીધાં નહોં. આંહી પણ દશ પંદર રોજ થયાં છતાં ઓળખવાની કોશીશ કરી નહીં. તમે રમણીના રૂપમાં ખરેખર પરીપકારની કોઈ સજીવ ભૂતિ છે. ”

“ દીક છે, હવે વધારે બોલવાનો પરિશ્રમ ન કરો નહીંતર થાકી જશો. ”

“ નહી હું બોલીશ. મારા હૃદયનો ભાર બોલીને હલકો કરીશ.”

“ ઠીક છે જો તમારે બોલવુંજ છે તો, તખીયત કીક થયે બોલજો હું તમારા મુખેથીજ સ્નેહયુક્ત શબ્દો સાંભળવાને ઉત્સુક હતી. આજે પરમાત્માએ તે સંભળાવ્યા. અને હવે મારી તમને વિનંતી છે કે તમે મને “તું” કહીને બોલાવજો. ”

“ તારી ભક્તિની સાચી સાધનાએ આજ મને પરતંત્ર બનાવ્યો છે. પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે એના પર મારો હવે બીજકુલ અધિકાર નથી. કે જે હૃદય પર તે જીત મેળવી છે.. એ હૃદય આજના તારા વિજયની બદલીમાં બક્ષીસ આપું છું. ”

“ હું તમારી આજ થઇ પરંતુ તમે તો ક્યારના મારા થઇ ચુક્યા છો. પહેલીજવાર જ્યારે લાયબ્રેરીમાં તમને જોયા. તે દીવસથીજ તમારી મૂર્તિની સ્થાપના મારા હૃદયમાં કરી લીધી છે, અને એ રોજથીજ તેની ભક્તિભાવથી પૂજા કરું છું. ”

એટલામાં નોકર દ્વારા લઈ ઓરડામાં દાખલ થયો.

“ હવે વધારે બોલવાથી તમને થાક લાગશે. આરામ લ્યો, હવે હું જઈશ. પાંચી સવારે આવીશ ” કહી હેમલતા ચાલી ગઇ.

x   x   x   x

થોડા દહાડા પછી સુરેશની ગયેલી શક્તી પાંચી આવી અને તંદુરસ્ત બની ગયો. હેમલતાના હંમેશના અવરજવરથી એક બીજનાં હૃદય એક થઇ ગયાં.

(૪)

આજ સુરેશ બી. એ ક્લાસમાં છે હેમલતા પણ એજ ક્લાસમાંજ છે. પરિક્ષાને કેવળ એકજ મહીનો બાકી રહ્યો છે અને રાત-

દહાડે વાંચવામાં પડ્યાં હોવાથી. કાઠકાઠને મળી શકતું નથી. એટલે એક બીજા વચ્ચે સુખદુઃખની વાતો કરવાનું બંધ હતું.

અપોરની રજાનો ઘંટ વાગ્યો હતો, તેટલામાં હેમલતાએ ગભરાટમાં પાસે આવી કહ્યું—“ ગઈ કાલથી મારી તબીયત ખરાબ છે મારે માથું બહુજ દુઃખે છે મને કંઈ રસ્તો બતાવશો ? ”

“ તો હું શું કરું. તારી ઈચ્છામાં આવે તે કર ” સુરેશે ઉદ્ઘસી-નતાથી કહ્યું. આ ઉત્તરથી હેમલતાનું કાગળનું કપાઈ ગયું. તેણીએ ફરી પુછ્યું. “ ઘરે જાઉં ? ”

“ એમાં મને શું પુછે છે, જવું હોય તો જા. ન જવું હોય તો નહી. ” સુરેશે એ પરવાઈથી જવાબ આપ્યો.

આવા જવાબથી તેણીના મનમાં બહુજ દુઃખ થયું—કાંઈપણ બોલ્યા વગર તેણી ચાલી ગઈ.

પાસે ઉભેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી એકે કહ્યું. “ તારું હૃદય ઘણું નિષ્કુર છે. બીયારી પુછવા આવી તો તેને આવો ઉઠાડ જવાબ ? ”

સુરેશે તેના કંઈપણ ઉત્તર ન આપતાં કલાસમાં જઈ બેઠો.

સાંજે કોલેજથી વળતાં સીધો હેમલતાને ઘેર ગયો. જોયું તો તેણી સુતી હતી. પાસે બેસતાં સુરેશે પુછ્યું. “ તબીયત કેમ છે. ”

હેમલતા સુપજ રહી.

“ કેમ બોલવું નથી ? ”

“ શું બોલે ? તમને હવે શું ગરજ છે કે બોલે ! ”

“ હેમલતા. મને ખબર નહોતી કે તને માડું લાગશે. ”

“ હવે ખબર પડી ! ” હું મરં કે જીવું તેમાં તમને શું ?

“ એટલે ? ”

“ એટલે એજ કે, તમારું મન બદલાયેલું જોઈ છે. તમારી આંખમાં હું કાંટા સમાન લાસુ છું. કોઈ વાર તમારા બાવોથી મને નીરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તેમાં તમારે ગભરાવાનું કાંઈ કારણ નથી. હું પોતે તમારો રસ્તો સાફ કરીશ. ”

તેણીના પ્રત્યેક શબ્દો સુરેશની છાતીમાં વજ્ર સમાન લાગતા હતા. સુરેશ ગળગળો થઈ બોલ્યો. “ હું તારો છું કે નહીં. તે જોટલું તું જાણે છે તેટલું કોઈ નથી જાણતું. મારી નકલી ઉદ્ધતીનતાનો અસલી મર્મ ન સમજતાં આજ તું મારા રસ્તામાં કાંટા બની રહી છે, એથી વધારે મારું દુર્ભાગ્ય શું હોય ? શું તને મારાપર વિશ્વાસ નથી ? ”

“ છે અને તમારો નહીં કરું તો કેનો કરીશ. ”

“ તો પછી જાણ્યા કર્યા વગર આટલી અધીરી કેમ બની. ”

“ કોલેજમાં તમે મને ધણીવાર તરછોડી નાંખો છો. પરંતુ હવે હું સમજી કે તે કસુર મારું છે ”

“ તારે સમજી ખરી. ”

“ હા, સમજી. ”

વિજયના અભિમાનથી. સુરેશ ખુશ થયો.

તેના ભાવપરથી હેમલતા હસી અને કહ્યું. “ બસ એટલાપર અભિમાન ? ”

“ એથી વધારે શું જોઈએ ? ”

“ મને બક્ષીસ શું આપશો ? ”

“ મારી પાસે જે અમુલ્ય વસ્તુ હતી. તેતો તને બક્ષીસ તરીકે આપી દીધી છે. ઉપરાંત કાંઈ દેખો તો લ્યો, અને તમારી પાસે કાંઈ બાકી હોય તો તેમાં ભેળવી લલાવો લ્યો. ”

“ હવે મુકો મસ્કરી ચાલો જમી લ્યો. ”

“ ના હું આંહી નહીં જમું, ત્યાં ઘેર રસોઈ તૈયાર હશે. તમે જમો હું જાઉં છું ”

“ નહીં એમ ન થાય. મને આજ એકાદશી કરાવવી હોય તો જાઓ. ”

છેવટે સુરેશને ત્યાં જમવું પડ્યું. જમીને ઘેર આવ્યો. ત્યાં નોકરે એક કાગળ આપ્યો. સુરેશ ઉત્સુકતાથી તે વાંચવા લાગ્યો. પત્ર વાંચી રહ્યા પછી વીચારમાં પડી ગયો, “ શું પિતાજીને હેમલતા બીષેતી ખબર પડી ગઈ છે ? કે પરીક્ષા આપી બીજે કયાંય ન જતાં સીધા ઘર આવવાનું લખે છે. મારા વિવાહની તર્ધ્યારીઓ થવાનું લખે છે ઘેર આવવામાં વિલંબ ન કરવાનું લખવામાં જરૂર કાંઈ દાગમાં કાળુ હશે. ”

આ પત્રે આજ દીવસ સુધીના સુરેશના ઉન્નત વિચારોના અંધને તોડી નાંખ્યો. હૃદયમાં એક પ્રકારની શીન્ન-મીન્ન ભાવનાઓના ટુકડા-ઓનું પરસ્પર તુમુલ્લ યુદ્ધ મચ્યું. તેણે નક્કી કર્યું કે “ ઘેર જઈ પિતાજીને મનની બધી વાત કરીશ. ”

સુરેશે પત્રને એવો છુપાવ્યો કે હેમલતાને હાથ ન લાગે.

પરીક્ષા પુરી થઇ. સૌ પોતપોતાને ઘેર જવા નીકળ્યા માત્ર હેમલતા જ નથી ગઇ. સુરેશ પોતાનો સામાન ઉપડારી સ્ટેશને આવ્યો. હેમલતાને ઘણીએ ના કહ્યા છતાં સ્ટેશને આવી, સુરેશને એક જગ્યાએ ઉભા રહેવાનું કહી પોતે ત્યાંથી ચાલી ગઇ થોડીવારે તેના નોકર સાથે આવી સુરેશના હાથમાં ઇન્ટર ક્લાસની ટીકટ આપતાં કહ્યું. હ્યો આ ટીકટ સંભાળો.”

“શા માટે આટલી બધી તકલીફ ઉઠાવી ?”

“બસ હવે વધારે વિવેકની મને જરૂર નથી.”

ગાડી છુટવાને થોડીજ વાર હતી. સુરેશ પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઇ ગયો હેમલતાની આંખો રોષરોષને લાલ થઇ ગઇ હતી. તેણીએ કહ્યું—“મને ભુલી. ન જતા હું તમારી છું. તમે મારા છો,” સુરેશની આંખોમાં પણ આંસુ દેખાયાં. તે એટલુંજ બોલી શક્યો કે “કુશળ પત્ર લખજો.” તેનાથી વધારે બોલાયું નહીં.

ગાડી ઉપડી, જ્યાં સુધી ગાડી દેખાણી ત્યાંસુધી હેમલતા લાંબ પાપાણુ પ્રતિમાની માફક ઉભી રહી.

(૫)

સુરેશને ઘેર આવે ત્રણ ચાર દિવસ થઇ ગયા. તેનું દીલ હેમલતા પાસે હતું ઘરમાં તેનું મનજ બેસતું નહોતું. સુરેશને ઉદાસ રહેતો જોઇ એક દહાડો તેના પીતા કારણ જાણવા માટે તેને પોતાના દીવાનખાનામાં બોલાવ્યો. અને રનેહયુક્ત શબ્દોમાં પુછ્યું—“તું આજકાલ ઉદાસ કેમ રહે છે ? શું કાંઇ તને વ્યાધી થાય છે ? મુઝાય છે શાને ? તારા માટે આજ દિવસ સુધી ધનસંપત્તિ એકઠી કરી,

પરંતુ તારી આ દશા જોઈ મારું હૃદય અનેક શંકાઓથી ચુર્ણ થઈ રહ્યું છે.

“મને કાંઈ વ્યાધી થતી નથી. કાંઈ દુઃખ નથી.”

“જોડું ન જોલ. જરૂર તને કાંઈક થતું હોવું જોઈએ, નહીંતર તારી આ દશા ન હોય.”

“કદાચ એવું કાંઈ હશે તો પણ તે તમને કહેવાય તેવું નથી.”

“કેમ, વગર કહે પોતાની મેળે કાંઈ હશે તે દુર થશે?”

“પરંતુ તે તમે જાણીને શું કરશો?”

“ટાળવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

“એ અસંભવિત છે.”

“જાણ્યા વગર અસંભવિત કેમ કહેવાય?”

સુરેશે મનમાં વીચાર કર્યો કે, વાત કરવાનો આ સમય પ્રભુએ કુદરતીજ આપ્યો છે તો શા માટે હાથથી જવા દેવો.

“કેમ શા માટે જોલતો નથી.”

સુરેશે હૃદયને કઠોર કરી કહ્યું. “જ્યાં તમે મારો સંબંધ આપ્યો છે, ત્યાં પરણવાની મારી ઇચ્છા નથી.”

“કેમ?”

“મારે પરણવું નથી.”

“ત્યારે શું કરશો?”

“એમજ જીવન વ્યતિત કરીશ.”

“ ખરાબર હવે યાદ આવ્યું કે તું કોલેજમાં એક રમણી પછ-
વાડે બહાવરો બન્યો છે એવું સાંભળ્યું છે. ખોલ શું સાચું છે ? ”

પિતાના મોઢેથી આ વાત સાંભળી શરમથી સુરેશનું મોઢું
વીલું પડી ગયું. અને નીચું જોઈ જમીન ખોતરવા લાગ્યો.

તેને મનમાં વિચાર આવ્યો કે, “ જે વાત કહેવામાં હું ડરતો
હતો, તે વાતની તો પિતાજીને ખબર છે. તો હવે બધી વાત શામાટે
ન કરવી ? ”

“ ખોલ, ખરી હકીકત શું છે ? ”

“ સંભવતઃ.....સત્ય છે. ”

“ ત્યારે શું તું કુળ કુટુંબ બાળ્યા વગર તે કામ કરવા તૈયાર
થયો છે ? ”

“ પ્રવિણકાન્ત ખેરીજીના કુળ પર કોણ આંગળી ચીંધી
શકે છે ? ”

પ્રવિણકાન્ત એજ, જે ત્રણ વરસ વિલાયતમાં રહી આવ્યો ! ”

“ હા, એજ. ”

“ એતો, વડલેલ છે. ધણી મુસ્કેલીએ તેના મિત્રો ભેગા થઈ
ત્રણ ચાર હજાર નાતની કોથળીમાં અપાવી યાતમાં લીધો છે, તેના
ધરના રંગદંગ રહેણીકરણી બધે અંગ્રેજી ઢબ પર છે અને તેની
કન્યા સાથે તું પવિત્ર સંબંધ જોડવા તૈયાર થયો છે ? ”

“ મારી દષ્ટિએ તો એ ઠીક લાગે છે. ”

“ પરંતુ મને એ વાત પણ ગમતી છે. ”

“ મને ગમતી છે. ”

“ તેણે પરમ રોજ આ શહેરમાં આવી વર-વિક્રયની કુપ્રથા પર લાંબુ ભાષણ આપી, જુની રૂઠી પર ટીકા-ટીપણી કરી હતી. તે પોતાની દીકરીના વિવાહમાં શું આપશે ! ”

“ તમને પ્રીય હું છું કે, રૂપીઆ ? ”

“ એટલા માટે શેઠ હૃદયનાથની કન્યા તારા માટે શોધી છે. છોકરી પણ સારી છે. અલગત ભણી નથી. પરંતુ મને ભણેલગણેલ ન જોઈએ. લોકો કુટુંબી કલહનું મુળ કારણ જ ભણેલ વધુઓ છે, એમ કહે છે, અને તે સત્ય છે. શેઠ હૃદયનાથ પોતાની કન્યા અને રૂપીઆ ત્રણ હજાર આપવા કહે છે. ”

પિતાની આ વાતોથી સુરેશને ઘૂણા આવતી હતી.

તેનાથી યુવ ન રહેવાયું-શરમ મુકી બોલ્યો-“ તમે મારા જન્મદાતા છો, મારા ભલા માટે રાતદહાડે તમે વિચાર કરો છો, અને મારાથી એમ કહેવાય જ નહીં કે, તમારી આજ્ઞા મને માન્ય નથી. છતાં એમ તો નજ બને કે તમે માફ હૃદય વેચી શકો. જેને હું માફ હૃદય આપી ચુક્યો છું તેને, વિધાતા મારાથી કાઢ રીતે અલગ કરી શકે તેમ નથી. ”

પુત્રની નિર્લજ્જતાનું માપ કાઢી લીધું. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે સમજાવ્યાથી માને તેમ નથી. હવે જરા દયાવીને કામ લેવું પડશે ક્રોધના આવેશમાં આવી કહ્યું-“ તો જાતિ ધર્મ છોડી જશો ક્યાં સુલામાં ? ”

“ જો સુલ્હામાં પણ જગ્યા નહીં મળે તો તો જઈશ રમશાનને બોજે. ”

ક્રોધાગ્નિના ભયંકર રૂપમાં પ્રજ્વલિત થઈ ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યું-
કુલકલંકો, ચંડાળ, પાછ તારે માટે સ્મશાનમાં પણ જગ્યા નથી. તું
જન્મતાંજ મરી કેમ ન ગયો? મારા કુળનું નામ તો ન કુખત.”

સુરેશ ચુપજ રહ્યો-તેનો ચહેરો શ્યામવર્ણ બની ગયો. હૃદયમાં
નિરાશાનો અંધકાર વ્યાપી ગયો. અને હાલ કારના વિવશતાથી તેના
મેંદામાંથી સરી પડ્યું કે-“તમારી આજ્ઞા મને શીરોધાર્ય છે. તમે
મારા મૃત્યુથી સંતુષ્ટ છો તો હું જરૂર મરીશ. પરંતુ યાદ રાખજો
કે તમને મારા મૃત્યુથી પશ્ચાત્તાપ સિવાય કંઈપણ લાલ થવાનો
નથી. ”

“વારું.” ગુસ્સાના આવેશમાં શેઠે કહ્યું.

(૬)

ન્યારે હૃદયનાથની કન્યા સાથે લગ્ન થઈ જશે, ત્યારે તેણીની
મોહ જાળથી પોતે ઠેકાણે આવી જશે. એ વિચારે સુરેશની અનિચ્છા
છતાં શેઠે લગ્ન નક્કી કર્યાં.

લગ્નનો દિવસ નજીક આવતો ગયો, સુરેશની એક એક ધડી,
યુગ મમાન વિતવા લાગી.

સમય અર્ધ રાત્રીનો લગલગ એક વાગ્યાનો હતો. ચારે કોર
નિરતબ્ધતાનું સામ્રાજ્ય છવાઈ રહ્યું હતું. નિશાદેવીએ પોતાના
પતિને કાળી યાદર ઓઢાડી પ્રગાઠ નિદ્રાવશ કરી દીધો હતો. આખું
જગત નિદ્રાદેવીને ખોળે સુતું હતું. જાગરામાં એક માત્ર આપણી
વાર્તાનો નાયક-સુરેશ.

તે પોતાના સ્વર્ગીય લવન સમાન દિવાનખાનામાં આરામ ખુરશી પર કોઇ ગંભીર ચિંતામાં વ્યગ્ર હતો. એકદમ તેના મોઢામાંથી સરી પડ્યું—“પ્રાણાધિકે આજ આપણી પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ થઇ શકે તેમ નથી. હું ત્યાંજ જાઉં છું, જ્યાં આ દુનિયાનો ચતુર વિશ્વકર્મા, જેણે તારી મનોહર છબી ચીતરી છે. તેના સન્મુખ જઈ આ અત્યાચારોનું વર્ણન કરીશ. આ જન્મે આપણી પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ ન થઇ. પરંતુ મને ભરોસો છે કે આપણે બીજે જન્મે જરૂર મળશું.”

સામે ટેબલ પર વિપથી ભરેલો પ્યાલો હાથમાં લઇ ખોલ્યો—“હે પ્રભુ !! તને મારા, આ નીચ કાર્ય પર ધૂણા આવતી હશે હું સારી રીતે સમજું છું કે આત્મહત્યા એ અગ્રેય પાપ છે. પરંતુ એક સુરેશનાં મરણથી સમાજ હજારો સુરેશનાં જર્જરીત-જીવન સુધારવાનો પ્રયત્ન કરશે. એટલું કહી સુરેશ વિખતો પ્યાલો ગટગટાવી ગયો અને પિતાને પત્ર લખવા બેઠો.

“પરમપૂજ્ય પિતાશ્રીની પવિત્ર સેવામાં.

છેલ્લા પ્રણામ.

હું આજ તમારાં સ્નેહભર્યાં લાડ પ્યારને છોડી હમેશાંને માટે રજા માગું છું. એક દહાડો તમારાં પવિત્ર મુખેથી એ શબ્દો નીકળ્યા હતા કે—“કુત્તકલંકી, ચંડાળ, પાછ, તારે જીવતા રહેવા કરતાં મરવું સારું હતું.” આજ દિવસ સુધી તમારા એ શબ્દો પર ગંભીરતાથી વિચાર કરી જોયો, છેવટ એ નિર્ણય પર આવ્યો કે મારું મૃત્યુ તમારા માટેજ નહીં. બદલે મારા માટે પણ અત્યંત હિતકારી છે અને શાન્તિ આપનારું થશે.

કાલેજમાં રજા પડી અને ઘેર આવ્યો. સારે મનમાં મોટીમોટી આશાઓ ભર્યો આવ્યો, અને તે આશા પ્રગટ કરતાં પરિણામ એ આવ્યું કે તમે મારાથી નારાજ થયા. જે વખતે પુત્રની લલિત આશાઓ અને પ્રેમભિશ્રીત ઉમંગને પિતાનો ફીટકાર પડે છે ત્યારે તેના આત્માને શાન્તિ આપવા મૃત્યુ શિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી.

ઝેરની અસર મારી રોગરગમાં પ્રસરી ગઈ છે. મારા મનની આશા લતાઓ કરમાઈ ગઈ છે. મારી શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે, હવે હું જાઉં છું. જગતનો વૈભવ, મંમતા, તમારો સ્નેહ વગેરે છોડી હું જાઉં છું. છેવટ મારી તમને વિનંતિ છે કે આ મહાયાત્રા વખતે મારા બધા અપરાધોની મારી આપશો અને મને વિસરી જાઓ.

લી. તમારો અભાગી પુત્ર,
સુરેશ.

પત્ર પુરો કરી નીચે અંધકારમાં જ્યારે પ્રકૃતિની નિસ્તબ્ધતા ચારે કોર જવાઈ રહી હતી. સારે સુરેશ એ શન્તિદાયીની મહાનિદ્રાના ખોળામાં સુઈ ગયો.

સવાર પડ્યે લગવાન ભાસ્કરે એ સ્મશાન ભૂમિપર પોતાનાં કિરણો ફેલાવ્યાં જ્યાં સુરેશની ચિતા તૈયાર હતી. ચિતા લડલડાટ ખળતી ભસ્મીભૂત થઈ ગઈ. કેવળ રહી ગયો રાખનો ઢગલો.

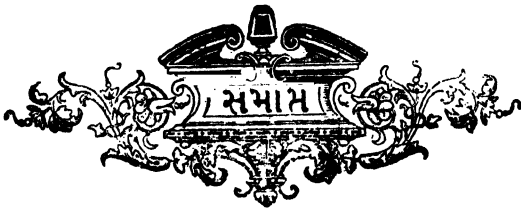
ચારે કોર આ ખખર પવનવેગે પ્રસરી ગયા.

(૭)

ત્રીજો દહાડો આ શેક સમાચાર હેમલતાને મળ્યા. તેણીનું હૃદય કંપી ઉડ્યું, અને તેણી બેહોશ થઈ ગઈ. શુદ્ધિમાં આવતાં તેણીની

આંખમાં આંસુ નહોતાં મુખનો લાવ ગંભીર હતો. આખો દહાડો એકાગ્ર ચિત્તે એક ઠેકાણે ચિન્તામાં ખેસી રહી.

અર્ધ રાત્રીનો સમય લગલગ એક વાગ્યાનો હતો. ચારે કોર સુનસાન હતું. હેમલતા ઘેરથી નીકળી સીધી ગંગા કીનારે આવી કાઠે ઉભી. હાથ જોડી કહેવા લાગી—“ મા, જાનહવી તું રમણી છો, તેથી રમણી હૃદયનું દુઃખ તારાથી છુપું નથી. મને ત્યાં પહોંચાડ જ્યાં મારા હૃદયેશ્વર મારી રાહ જોતા બેઠા છે. મારા મનમાં અસહ્ય પીડા થાય છે. તારા પવિત્ર ખોળા સિવાય મને ક્યાંય શાન્તિ નહિ મળે. એટલુંજ કહી નદીમાં પડતું મુકયું. સર્વ દુઃખ નિવારીણી જાનહવી નદીએ પોતાની ગાદમાં તેને છુપાવી દાધી. અને પ્રેમીઓ સ્વર્ગને પંથે પડ્યાં.

‘ સંદેશ ’ ગ્રંથાવલીના નીચેના પુસ્તકો

આપે વાંચ્યા છે.

મહાત્માજીના સામાજિક લેખો.

સામાજિક જીવનમાં પરિવર્તન કરવા ઈચ્છનારાઓને માર્ગદર્શક થઈ પડેલા તેવા લેખોનો અપૂર્વ સંગ્રહ; ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ અનુદેહ્ય સંગ્રહ છે આજેજ વસાવી લ્યો. કિંમત માત્ર પાંચ આના.

લગતસીંગ.

ફાંસીને માંચડે ચડેલા લગતસીંગ ની જીવન-કથા ગ્લેઝ કામગીર પર છપાયેલી આ નાની પુસ્તીકા અત્યંત લોકપ્રિય નિવડી છે.

કિંમત માત્ર એક આનો.

લંડનની યાત્રા.

મહાત્માજીએ ગોળમેજી પરિપક્ષમાં ભાગ લેવા માટે હિંદી પ્રયાણ કર્યું તે પહેલાની અને ગોળમેજી સમક્ષ આપેલા ભાષણો સુધીનો રસભર્યો હેવાલ રાષ્ટ્રજીવનમાં નવું પૃષ્ઠ ઉઘાડતું આ પુસ્તક સર્વના ગૃહમાં હોવું જોઈએ. કિંમત ૦-૪-૦

તે ઉપરાંત “ રસીલી વાતો ” શ્રી રામમોહનરાયની કલમે લખાયેલી નવલીકાઓનો સંગ્રહ આજેજ મંગાવી લે.

તમારી લાયબ્રેરીના શાળાગાર રૂપ
આ પુસ્તકો હોવા જોઈએ.

વ્યવસ્થાપક,

“ સંદેશ ” ગ્રંથાવલી

સંદેશ ઓફીસ,

ગાંધી રોડ,

અમદાવાદ.

